إِنَّمَا الْمُؤْمِنُونَ إِخْوَةٌ فَأَصْلِحُوا بَيْنَ أَخَوَيْكُمْ وَاتَّقُوا اللَّهَ لَعَلَّكُمْ تُرْحَمُونَ

جهان بپاست ز همدردی و جوانمردی
نداند آنکه نه مرد است چیست

همدردی

بنی آدم اعضای یکدیگرند
که در آفرینش ز یک گوهرند
چو عضوی بدرد آورد روزگار
دگر عضوها را نماند قرار
تو کز محنت دیگران بیغمی
نشاید که نامت نهند آدمی

میرزا اسمعیل دُردی اصفهانی

ربیع الثانی سنه ۱۳۲۶ هجری

در مطبع محمدی واقع سکندر آباد طبع شد

إنما المؤمنون إخوة فأصلحوا بين أخويكم واتقوا الله لعلكم ترحمون

جهان بپاست ز همدردی و جوانمردی
نداند آنکه نه مرد است چیست

همدردی

بنی آدم اعضای یکدیگرند — که در آفرینش ز یک گوهرند
چو عضوی بدرد آورد روزگار — دگر عضوها را نماند قرار
تو کز محنت دیگران بیغمی — نشاید که نامت نهند آدمی

میرزا اسمعیل دردی اصفهانی

ربیع الثانی سنه ۱۳۲۶ هجری

در مطبع محمدی واقع سکندرآباد طبع شد

التماس

بر صاحبانِ دانش و بینش و تمیزانِ نیک از بد و مدرکانِ حق از باطل معلوم باد
که این کتاب که بزعمِ فقیر لاجواب است و محتمل که تا امروز مانندش دیگری ننوشته
این فقیر هیچمدان نوشته و باندازهٔ فهمِ خود از آیاتِ کلامِ مجید ثابت نموده ام که جهان
و آنچه در جهان است محض برایِ انسان خلق شده و انسان محض برای همدردیِ خلق
گشته ـ و غرض از آن این است که عمومِ مسلمانانِ جهان عموماً با تمامِ خلق الله و خصوصاً
بایکدیگر بطورِ اخوّت و مودّت زیند و طریقِ همدردی و مروّت سپارند که در هر زمان
و خصوصاً در این زمان مصلحتِ آنها در این است ـ سراسر این کتاب مشتمل است از
آیاتِ قرآنی و کلماتِ ربانی که وحیِ منزل اند و یک لفظ هم فقیر از خود نبافته و نساخته و نتراشیده ام
و لهذا چون کلمات حق است حق نوشته ام ـ ولیکن چون خیالات و افهام و طبائعِ خلق مختلف
است و همهٔ خلقِ جهان را هم از خود راضی داشتن از انبیاء و اولیاء هم غیر ممکن بود و گفته شده
از این انسان جایز الخطا است ممکن است که درین کتاب از بنده خطائی رفته باشد بنابر این
متوقع و ملتمس استم که صاحبانِ دانش اوّل چشم بپوشند ـ ثانی اگر که در مقامی حک و
اصلاحی منظورشان برسد مدیرانِ اخبارات بذریعهٔ اخبارهای خود و دیگران بذریعهٔ دو کلمه
رقیمهٔ خود فقیر را از آن خطا و حک و اصلاح آگهی بخشند و از عنایت و هدایتِ خود ممنون و مرهون
سازند ـ ولی شرطِ آن این است که اوّل کتاب را تمام ملاحظه فرمایند و پس از آن از روی آگاهی
معقولیت ـ انسانیت ـ بیغرضی و انصاف خطا گیرند و حک و اصلاح نمایند زیرا که کتاب
بموجب این شرائط نوشته شده ـ والسلام من اتبع الهدی +

عاصی همدرد و واقعی مسلمانان
دردی

رای جناب مولانا مولوی عبدالحلیم صاحب شرر

میرزا اسمعیل دُردی اصفہانی اُن چند فارسی نژاد مُصنفین اسلام مین ہین
جو زمانہ شناس ہین اور مسلمانون کی موجودہ کمزوریون اور تباہیون کی تکلیف کو
زیادہ محسوس کرتے ہین۔ ان کے نام اور ان کے تصانیف سے سارے ہندوستان
علی المخصوص حیدرآباد فرخندہ بنیاد کے لوگ کسی نہ کسی حد تک ضرور واقف ہین۔ انکا
یہ آخری رسالہ جسے انہون نے مسلمانون کی ہمدردی و اصلاح کی غرض سے لکھا ہے
اور جو ان کے پاکیزہ خط مین (۲۰۰) صفحون پر ختم ہوا ہے نہایت ہی عدیم الفرصتی کے
زمانے مین میری نظر سے گزرا۔ مین نے اسکے مختلف حصون کو دلچسپی کے ساتھ پڑھا
اور متاثر ہوا۔ اگرچہ اس رسالہ کی تصنیف سے اصلی غرض اسی قدر ہے کہ مختلف
فرق اسلامیہ مین اتحاد پیدا ہو اور تمام مسلمان چاہے کسی اُصول و عقیدہ کے پابند ہون
باہم شیر و شکر اور ایک دوسرے کے دوست رہین۔ مگر اس ضمن مین مسلمانان زمانہ کی حالتون
کی جو تصویر مولانا دُردی صاحب نے دکھائی ہے ان کے اعلی کمال تحریر کو ثابت کر رہی
ہے۔ اور اُس سے یہ پتہ چلتا ہے کہ قومی درد سے اُن کا دل کس درجہ دُکھا ہوا ہے۔ اور
اسی ہمدردی و خیر سگالی قوم کے صلہ مین ان کے ساتھ کیا کیا اور کیسے کیسے برتاؤ کیے گئے
ہین۔ سچ یہ ہے کہ ہمارے اُمراء و معززین کے لئے یہ رسالہ ایک آئینہ ہے جسمین وہ اپنی
سچی تصویر دیکھ سکتے ہین۔

مین میرزا دُردی اصفہانی کی اس تصنیف کو بہت ہی قدر و عزت کی نگاہ سے دیکھتا ہون
اور بیشک مسلمانون پر فرض ہے کہ اس رسالہ کے شایع کرانے مین قابل و فاضل مصنف کی مدد کرین

محمد عبدالحلیم شرر - ۲۴ اپریل سنہ ۱۹۰۸ء

فاعتبروا یا اولی الابصار

پس از ماههای بیشمار و مجاهده و کوشش بسیار در این شهر و دیار که لکها بلکه کرورها زر برای خوشنودی شیطان و هوا و در طرق خلاف برباد می‌شود و با وجود دوستی و آشنائی بسیاری از صاحبان دولت و مکنت و عهده و منصب و نفوذ و استیلا که ممکن است بدستیاری و پایمردی آنها صدها از اینگونه کتب طبع شوند آخر الامر بسرمایهٔ قلیل و توکل بذات خدا این کتاب را بمطبع فرستادم - ولی معلوم نیست که عاقبت خرج آن تمام و کمال حاصل میشود یا نه - زیرا کسانی که قلم بر کاغذ چند نهاده یا وعدهٔ زبانی فرموده اند بر قول و فعل اکثری اعتماد نیست - و اگر بعهود خود هم ایفا فرمایند بطور صداقت بعوض هر پیسه گویا کفشی بر سر من زده اند - خدا مسلمانان جهان و خصوصاً مسلمان این خطه را بیش ازین توفیق خیر دهد + ولیکن این کتابی است که یا مسلمانان را ازین حالت غفلت و بی پروائی و عدم همدردی متغیر میسازد یا که بهمین حالت باقی خواهند ماند تا قیامت +

رباعی

بیمار بود خلق و لی نیست دوا — آری نبود که این بود قهر خدا
هر چند رود دعا هزاران بفلک — با قهر خدا اثر نباشد بدعا

فهرست مطالب

حصّهٔ اوّل

صفحه

حصّهٔ ثانی

صفحه

فہرست

نام عالی ہمتانی کہ در طبع این کتاب "ہمدردی" مدد فرمودہ یا وعدہ نمودہ اند

قیمت فی جلد یک روپیہ

نام	نقد	وعدہ
عالیجناب مولوی حبیب الدین صاحب	عـہ	
عالیجناب کپتان سید حسین صاحب		١
عالیجناب عبداللہ صاحب ولد حاجی سجن لعل		١
عالیجناب محمد سلیمان صاحب تاجر چرم		١
عالیجناب ڈاکٹر سید ہاشم صاحب		١
عالیجناب مولوی سید ابوالخیر صاحب		١
عالیجناب مولوی یوسف حسین صاحب		
عالیجناب مسٹر کاوس شاہ صاحب وکیل	یک روپیہ	
عالیجناب مولوی حفیظ خان صاحب	یک روپیہ	
عالیجناب مولوی سید غلام جبار خان صاحب وکیل	عمہ	
عالیجناب یک بیچارہ	سہ	
عالیجناب مولوی سید علی صاحب بلگرامی	یک روپیہ	
عالیجناب صوبدار میجر محمد علیخان صاحب الوال	یک روپیہ	
عالیجناب مولوی محمد اسد خان صاحب منتظم گھریال خانہ سرکار عالی		١
عالیجناب ڈاکٹر احمد میرزا صاحب	عمہ	
عالیجناب حاجی عبداللہ صاحب میمن	دو روپیہ	
عالیجناب نواب مشہور الملک بہادر	عمہ	
عالیجناب مولوی محمد عبدالحمید صاحب رجسترار بلدہ		یک جلد

	نقد	وعده
عالیجناب مولوی عبداللطیف خان صاحب دوم تعلقدار آبکاری	حمہ ///	
عالیجناب میر ولایت حسین مہتمم کوتوالی		ا
عالیجناب مولوی عبدالقادر صاحب صوبیدار وظیفہ یاب		پنج جلد
عالیجناب ڈاکٹر میرزا صاحب خدیو جنگ بہادر		
عالیجناب مولوی محمود جان صاحب وکیل	یک روپیہ نقد	٥ جلد
عالیجناب نواب بشیر نواز جنگ بہادر	دو روپیہ	
عالیجناب مولوی عبدالمجید صاحب مددگار فینانس	حمہ ///	
عالیجناب مولوی محمد یوسف الدین امین کوتوالی پرگنی		ا
عالیجناب خواجہ امین الدین صاحب	یک روپیہ	
عالیجناب مولوی نعیم الدین صاحب تعلقدار	یک روپیہ	
عالیجناب سید اسداللہ صاحب مددگار بندوبست		ا
عالیجناب مولوی محمد محبوب علی صاحب ڈپٹی کمیشنر کرورگری		ا
عالیجناب نواب انتخاب جنگ بہادر	یک روپیہ	
عالیجناب مولوی سید محمد حسن صاحب بلگرامی	ع٥	
عالیجناب مولوی حسین عطاء اللہ صاحب	دو روپیہ	
عالیجناب مولوی محمد عبدالعزیز صاحب دفتر پرائیویٹ سکرتری		ا
عالیجناب مولوی عطاء اللہ خان صاحب		ا
عالیجناب مولوی محمد نصیر الدین احمد صاحب		ا
عالیجناب مولوی سید ابوالخیر صاحب	یک روپیہ	
عالیجناب مولوی یوسف حسین صاحب		ا

	نقد	وعدہ
عالیجناب حسن محی الدین صاحب		۱
عالیجناب یک وظیفہ خوار گمنام	یک روپیہ	
عالیجناب یک بزرگوار	حمہ"	
عالیجناب مولوی محمد صدیق صاحب نائب ناظم ٹپہ خانہ		۱
عالیجناب نواب مفخر جنگ بہادر	حمہ"	
عالیجناب مولوی مسعود علی صاحب بی-اسے مددگار تعمیرات	حمہ"	
عالیجناب سید احمد صاحب		۱
عالیجناب اقبال خان صاحب		۱
عالیجناب سید غلام صاحب		۱
خرج کتاب ما سہ	جمع وصول شدہ لعہ	

در مدد طبع "اسباب ترقّی و تنزّل" کہ طبع آن درین شہر ممکن نیست

	نقد	وعدہ
عالیجناب مولوی (ملّا) عبدالقیوم صاحب مرحوم	عہ	
عالیجناب یک بزرگوار کہ نام ننوشتہ	حمہ"	
عالیجناب ڈاکٹر یوسف علی صاحب	حمہ"	
عالیجناب نوّاب مفخر جنگ بہادر	لعہ	
عالیجناب مولوی محمد حفیظ الدین صاحب ڈپٹی کمیشنر	لعہ	
عالیجناب یک بیچارہ ڈاکٹر منظر کریم از کھولاپور آمدہ بود و خبری ازو نیست	ےعہ	
عالیجناب مولوی سید لطف علی صاحب وکیل	حمہ"	

	نقد	وعده
عالیجناب مولوی رضی الدّین صاحب (عماد جنگ بہادر)	دعہ	
عالیجناب مولوی سید عباس حسین صاحب مددگار کروڑگری	حمہ "	
عالیجناب مولوی حبیب الدین صاحب	سہ	
عالیجناب حاجی اسحاق صاحب میمن	عہ	
عالیجناب نواب معتمد الدولہ بہادر	دعہ	
عالیجناب میرزا محمد علیخان صاحب اوّل تعلقدار	عہ	
عالیجناب مولوی محمد عزیز میرزا صاحب بی-اے	دعہ	
عالیجناب مولوی سید احمد صاحب مددگار محاسبی	عہ	
در مدد طبع "انتخاب شاہنامہ" فارسیان عنایت نمودہ اند		
مسٹر رتنجی صاحب دستور	دعہ	
دستور خورشیدجی صاحب	دعہ	
مسٹر دوسابھائی چینائی	دعہ	
مسٹر شاپورجی ایدلجی چینائی	دعہ	
مسٹر کیقباد پستنجی منشی	حمہ "	
ڈاکٹر مانک رپورٹر صاحب	عہ	
مسٹر جمشیدجی ادلجی چینائی	حمہ "	
مسٹر دارابجی صاحب	حمہ "	
یک ایرانی ہمدرد	سے "	

پوشیده مباد که بعضی از مردمان نیک گمان را گمان این است که این فقیر اینهمه محنتی کشیده کرده و میکنم در نوشتن این کتابها بعضی را سه سال بعضی را دو سال و بعضی را ده دوازده ماه و خود بدست خود مسوده و مبیضه مینمایم و صدها بار از سکندرآباد به حیدرآباد در میان آفتاب و گرما و پیاده دویده و مسافات بعیده طی میکنم محض برای این است که یک چند روپیه از این بزرگواران گرفته بخورم یا از آن گاری دو اسپه بگذارم یا بنگله بسازم + مگر البته صاحبان دانش میدانند که این کار کار هیچ عاقلی نیست و هر که چنین کند مجنون است زیرا که این دو یا چهار روپیه مانند رشوتهای گزاف نیست که از آنها کسی صاحب دولت و اسپ و گاری و بنگله شود +

قبل ازین شرح مسافرت حبیب الله خان شاه کابل را بکمال شوق و سرگرمی نوشتم و خیالات دور و دراز در سر داشتم بشخصی بامبلغی دارم برای طبع آن مگر آنکس از عهده برنیامد و بالفعل طبع آن ملتوی مانده + چند بزرگوار در زمرهٔ خریداران نام خود را درج نمودند یک جلد اکنون که این کتاب طبع میشود بعضی از آن صاحبان انکار نمودند که این کتاب را بعوض آن سفرنامه بگیرند اگرچه قیمت هر دو یکسان و فوائد این لکها بیش از آن است + ولیکن معلوم نیست که در حصول و وصول آن بقیه چه قدر زندگی باید بکنم یا چند کس نخواهند داد یا که از آمد و شد بیزار شده قلم بگرد نام آنها در کشم +

قبل از آن در مدد طبع کتاب بزرگ دیگری "اسباب ترقی و تنزل اهل عالم" چند بزرگواران مبالغ را عنایت فرمودند که نامهای آنها در فهرست درج است + مگر وجود این همت و مروت و همدردی اهل این ریاست یا مملکت هند عموماً آن کتاب و دیگر کتب بنده گاهی طبع نخواهند شد یا باید آنها را با خود برده در صحرای محشر زری بکفایت جمع آرم برای طبع آنها یا آنکه یحتمل زمانهٔ دیگر در رسد و طبقهٔ دیگری درین ملک یا در ملک دیگری پیدا شوند شایق اینگونه چیزها و صاحب همتی همدرد قوم آنها طبع کند + پس بهرحال شکر احسان آن بزرگواران را در اینجا نموده خواهش دارم که اگر بنده بمیرم قبل از طبع آن کتاب مبالغ خود را بحل نمایند و خیرات محض شمارند +

بجهة آنکه عرق حمیت وهمدردی همدینان ما بحرکت آید نام چندکس از فارسیان را در این فهرست درج کردم که در مدد طبع "منتخب شاهنامه" هریک عنایتی فرموده وهمه نقد داده اند و شکرگذاری و نیز شرمندگی من از آنها بیشس است که از مسلمانان زیرا که آنها همدین من نیستند ومن گاهی خدمتی از آنها نکرده ام +

مگر همدینان بنده باید بدانند که با این همه زحمات این مبالغ برای طبع یک کتاب هم کافی نیستند بهرچه که درین سرزمین بسیاری از امراد صاحبان ثروت و دولت پیباشند که این مبالغ را دریک روز یا یکشب در اقبح اعمال وکارهای بسیار پوچ صرف میکنند بلکه حجام و قصاب هم + من بصداقت بلکه بحلف میگویم که واقعات وکیفیات مربوطه جمع آوری وگرفتن این مبالغ چنان استند که هر روپیه که بعضی از بزرگواران عنایت فرموده اند یک پیسه آن با صد کفش برابر است - واین کاری را که من بگمان خود خدمت از همدینان میدانم هزار بار از قرمساقی و دیوثی بدتر است زیرا که آن گروه بی نهایت خوش نصیب واقبال مند و محترم اند - خوش میخورند - خوش میپوشند - وصاحبان اسب و گاری و بنگله اند +

مثلاً یک صوبدار صاحب وظیفه یاب فرمود "مرا اصولی است که پیشگی روپیه نمیدهم بلکه چون کتاب بمن برسد مبلغ آنرا میدهم" - این اصول بسیار خوب است وبنده خود اینگونه اصول را در هرکاری پسند میکنم - ولیکن آن کسانیکه پابند اینگونه اصول اند باید پابند اصول تهذیب و اخلاق هم باشند - یکبار که بخدمت ایشان مشرف شدم تنیس بازی میکردند ومن یکساعت بر سرپا ایستادم وبار چهارم بود که آن اصول را بیان فرمود وپنج کتاب را خریداری نمود والبته ده بار باید بدولت بنگله اوشان بروم تا مبلغ وصول شود - مگر اورا جواب لاجوابی است که من ترا فرمان داده ام که برای من کتاب بنویسی اکنون که بدون فرمان کتاب نوشته باید ده بار بیائی و بیردی وتا نیمروز بر پا بایستی + مگر تواضع و معقولیت از بزرگان عالی شان بی نهایت ممدوح است + یک صوبدار دیگر روپیه عنایت فرمود مگر با کمال معقولیت + اگرچه امثال ما را براین جزئیات

اعتنائی نیست و رنجشی بخاطر راه نمیدهند و لی این تنگ حوصلگان باید بدانند که ازین رفتار و کردار نه بر عزّت کسی می افزاید و نه از عزت کسی میکاهد و ازین چند روپیه کسی غنی یا فقیر نمیشود + اگر بنده هم خدمت حکومت را اختیار کرده بودم این وقت صوبداری بودم و لی من خدمت همدینان خود را اختیار کردم و مزد اینگونه خدمت همیشه کفش خوردن و تحقیر بوده است - و لهذا من شکر خدارا میگویم و همت عالی خود را پست نمی کنم + بیان مطلب این است

رباعی

عالم همه همدرد و لیکن بزبان نبود بجهان گوی ازان نام و نشان
اصل همه چون عطای زر میباشد قرآن بسر زبان بود زر در جان

رباعی

دردی ز چه نام میبری مردان را جوئی چه درین خرابه همدردان را
این گنج نباشد بود اکسیر که برد با حسرت خود هزار سرگردان را

رباعی

در ملک دکن شیر خدا نامرد است در ملک جهان گرچه بمردی فرد است
این بی ادبی نباشد ار فهم آری مرد است کسی که باکسان همدرد است

البته در میان این گروه کثیر معدودی هم میباشند که پدرشان را با بنده کمال عنایت بوده و خود نیز کمال عنایت را دارند و بعضی دیگر هستند که خود همیشه بیش و کم عنایتی در حق بنده فرموده اند + و بالجمله من شکر گذار همه هستم و دعا میکنم که خدا تعالی ما اهل اسلام را در سراسر جهان اوّل توفیق دانش و پس توفیق همدردی دهد زیرا که ترقی هر قومی در جهان موقوف است بر این دو نعمت +

دردی اصفهانی

حصّهٔ اوّل

بسم اللّٰه الرحمٰن الرحیم

حمد سزاوار پروردگار رحمان رحیم و لطیف کریم است که ما بندگان مشت خاک پستی را بیافرید و خلعت عقل و نطق و معرفت و عبادت و سرافگندگی و مودّت و اخوّت در بر نمود و تاج انسانیت بر سر نهاد و بر تمام مخلوق خود شرافت و برتری بخشید۔ و امّا بنعمة ربّك فحدّث۔

تمهید

امّا بعد۔ بدانید ای برادران من در اسلام که خدای تعالی در کتاب مجید و کلام حمید خود میفرماید لو انزلنا هذا القران علی جبل لرایته خاشعاً متصدّعاً من خشیة اللّٰه وتلك الامثال نضربها للنّاس لعلهم یتفكّرون۔ یعنی اگر فرود می آوردیم این قرآن را بر کوهی هر آینه میدیدی تو (ای محمد ﷺ) آن کوه را زاری کنان یا لرزان و پاره پاره از خوف خدا و از اینگونه بیانات و امثال میزنیم و می آریم برای مردمان شاید متفکر و متنبّه شوند۔ پس "جائی که عقاب پر بریزد۔ از پشهٔ لاغری چه خیزد"۔ اگر کلام خداوند قهّار جبّار در قلوب بندگان اثری نبخشد کلام امثال ما ضعیفان ذلیل نادان و کم مایه چه اثری خواهد بخشید۔ ولیکن چون وضع جهان بر این جاری شده و اساس زیست و زندگی بنی آدم از ابتدا بر این نهاده و آمده است تا

بامروز وازامروز خواهد رفت تا هر زمان که جهان جهان است بااین نهج جاری خواهد بود که خلق
یکدیگر را موعظه ونصیحت کنند وباندازهٔ افهام خود یکدیگر را هدایت نمایند بنا گریزاین فقیر هیچمدان
وخاکپای همهٔ بندگان خلاق زمین وآسمان نیز این راه الهانه را در پیش گرفته ام که هر چند خود
گمراه استم دیگر همدیان خود را براه راست وصراط مستقیم حق هدایت نمایم. ولیکن این کار را
بنده نه از روی دعوی همه دانی میکنم بلکه با اعتراف بکمال نادانی و هیچ مدانی میکنم واز همه دانایان
امید عفو واغماض دارم ۔

پس از تأمل بسیار وتفکر بیشمار وتجربهٔ سالهای دراز از جهان فقیر چنین یافته ام که خلقت
ماسوی الله ومعرفت الله وعقل ودانش وفهم وبینش. ارسال انبیاء ورسل وانزال کتب وصحف
عبادت وبندگی خدا وتمام اوامر ونواهی الهی. اسلام ودین وغرض آفرینش سراسر محض
برای **همدردی** بندگان خدا است از یکدیگر ولهذا سعی وجهد را دارم که باندازهٔ فهم
نارسای خود این امر را ثابت کنم وکمال امیدواری را بلطف الهی ویاری پاکان ومقربان درگاه
احدیت امیدوارم که درین میدان فاتح وکامیاب شوم. مگر افسوس است واگر افسوسی هست
درین کار همین است که آنگونه اسباب وسامانی که این کار را لازم است در نزد فقیر مهیا وآماده
وموجود نیست وکتب تفسیر واحادیث وغیره در دست ندارم که در هر مقام ملاحظه کنم که رسول الله ﷺ
وبزرگان دین درین امور وبیانات وفقرات مربوطهٔ آن چه فرموده اند. مع ذلک چنانچه گفتم
صرف امیدوار بلطف خدا هستم که کامیاب شوم. ونیز از بزرگان وصاحبان دانش وبینش
همدیان بیغرض وبا انصاف خود متوقع استم که اگر در مقامی حک واصلاحی بنظر آنها برسد حک
واصلاح خود بر بندهٔ فقیر منت عظیم نهند ۔

مقدمه

اعظم کلمات خداوندی در قرآن مجید این است که میفرماید وما خلقت الجن والانس

الا لیعبدون - یعنی جن وانس را خلق نکردم بجز برای عبادت . در مقامات دیگر میفرماید افحسبتم انما خلقناکم عبثا وانکم الینا لا ترجعون آیا شما پنداشتید که شما را بیهوده و بیکار آفریدیم و دیگر باز بسوی ما مراجعت نخواهید کرد - باز می فرماید وما خلقنا السماء والارض وما بینهما لاعبین - ذلک ظن الذین کفروا فویل للذین کفروا من النار -
وخلق نکردیم آسمان وزمین وآنچه درمیان اینهاست بیفائده - این گمان کافران است پس وای بر کافران از عذاب دوزخ وعقوبت آتش . در دو آیهٔ ثانی خدایتعالی سبب آفرینش عالم را بیان نفرموده ولی در آیهٔ اول بیان فرموده چنین معلوم میشود که آیات بعد ابتدا نازل شده و آیهٔ اول بعد از آنها و سبب آن دو را بیان نفرموده شاید بجهة آنست که صاحب فهم درمی یابد - پس معلوم شد که بهرحال سبب خلقت آسمان وزمین وآنچه در آنهاست که در یک آیه است " شما " و در یک آیهٔ دیگر است " جن وانس " همه برای عبادت آن ذات بیچون - هر چند که در این آیات ذکر ملائکه نیست مگر ملائکه هم در آسمان وزمین شامل اند و خارج نیستند - چنان معلوم می شود که لب آنچه در زمین وآسمان ها است انسان است که اشرف مخلوقات واقع شده - چنانکه از بعضی احادیث وغیره هم معلوم میشود .
نیز از آن آیهٔ کریمه که خدایتعالی میفرماید انا عرضنا الامانة علی السموات والارض والجبال فابین ان یحملنها واشفقن منها وحملها الانسان انه کان ظلوما جهولا . هر آینه ما پیش آوردیم (یا نمودیم) امانت خود را بر آسمانها وزمین وکوهها پس آنها قبول نکردند برداشتن آن امانت را واز حمل آن ترسیدند مگر انسان حمل آنرا قبول کرد بدرستیکه انسان ستمگار ونادان است -

پس بهرحال آن امانت هرچه باشد محض برای انسان است وملک وجن هم در آن شریک نیستند دیگری بر خود گرفت حمل آن را وحافظ علیه الرحمه میفرماید " آسمان بار امانت نتوانست کشید - بار این قرعه بنام من دیوانه زدند " مگر در این هم شکی نیست که خود خدایتعالی میفرماید که انسان

ظلوم و جهول است و بسبب این دو صفت که زیاده از سایر مخلوق خدا در دنیا و آخرت بهر چیزی محتاج است۔ ولیکن چون بار امانت خدا را بمنزل مقصود رسانید آن وقت امتیاز بهم میرساند بر همه مخلوقات

ولی باید دانست که خواه آن امانت معرفة الله باشد۔ خواه عبادة الله باشد۔ و خواه چیز دیگری باشد بالاتر از آنها (و ما نمی توانیم چیز دیگری را مراد بگیریم) خدا تعالی نگر میفرماید که من از کفر و ایمان بندگان مستغنی ام و من کفر فان الله غنی عن العالمین ۔ امّا در حدیث آمده است و گویا در حدیث قدسی که خدا تعالی فرموده است انسان را برای آن خلق کردم که شناخته شوم و از بعضی آیات ابتدائیه کلام الله در سورهٔ بقر که خدا تعالی میفرماید واذ قال ربک للملائکة انی جاعل فی الارض خلیفة الی الآخر یعنی هنگامیکه گفت پروردگار تو (ای محمد ص) به ملائکه که یا خلیفه را مقرر میکنیم در زمین ملائکه زبان اعتراض گشودند و چنین و چنان عرض کردند۔ مگر آدم ع تمام اسماء را آموخت و از آن پس پیش کرد نزد ملائکه فقال انبئونی باسماء هؤلاء ان کنتم صدقین ۔ پس گفت (خدا) خبر دهید مرا از این نامها اگر شما راستگو هستید۔ قالوا سبحانک لا علم لنا الا ما علمتنا انک انت العلیم الحکیم۔ گفتند (ملائکه) بپاکی یاد میکنیم ترا ما را علمی نیست سوای آنچه را که تو آموختی بما۔ هر آینه تو هستی دانا و با حکمت۔

از آن پس خدا تعالی امر نمود به ملائکه که آدم را سجده کنند و تماماً سجده کردند آدم را جز شیطان الخ۔ از این همه صاف ظاهر میشود که خدا تعالی انسان را اشرف مخلوق خود خلق فرموده و خلافت خود را بروی زمین باو عنایت فرمود و آنرا قوه درک آن عطا نمود که او را بشناسد و فرمان او را چنانچه باید بجا آرد۔ رسول مقبول او صاحب کمال عجز و انکسار عرض نمود ما عرفناک حق معرفتک و ما عبدناک حق عبادتک نه من چنانچه باید و شاید ترا شناختم و نه چنانچه باید و شاید بندگی کردم۔ و از این معلوم میشود که هر چه هست در معرفت است و عبادت و اگر انسان را امتیازی است به ملائکه همین است که انسان را قوه ادراک معرفت الله بخشیده‌اند و اگر عبادت خدا را نکنند میتوانند باید که از روی معرفت کنند۔

ولیکن بر تمام مسلمان جهان معلوم باد که این فقیر بر خود گرفته ام که باندازهٔ فهم و دانش خود
ثابت کنم که در حقیقت هر چه سبب باشد آفرینش جهان و خلقت انسان را بنزد رای و عقیدهٔ
این فقیر بظاهر چنین معلوم میشود که انسان خلق شده است محض برای **"ہمدردی"**
و بس۔ و مخفی که اثبات این رای بسیار مشکل بلکه غیر ممکن باشد ولی بنده بیاری خدا و حقیقت
دین اسلام این امر را به ثبوت میرسانم۔

آیاتی را که بنده جمع آورده ام برای اثبات این امر عظیم الشان بسیار و بیشمار اند مگر بعضی
از آنها مکرر شده اند۔ بعضی همان مطلب استدلالی بعبارت دیگر بیان شده اند۔ و بعضی دیگر کمی
نسبت باین امر دارند و کمی نسبت بامور دیگر۔ بنابراین بسیاری از آیات را طرح کردم یا از آنها که کمی
نسبت باین مطلب دارند همان حصه را گرفته باقی را رها کردم۔ هر مسلمانی که قرآن مجید را
میخواند خود باید در این آیات ملاحظه کند و کماکان معانی و تفسیر آنها را معلوم نماید۔

قبل از آنکه ما شروع کنیم در بیان آیات قرآن مجید که در اثبات این امر دلائل و براهین
و تمسکات ما باشند خوانندگان این اوراق باید در مد نظر داشته باشند این نکته و بسیار
باریک را که خدای عزوجل در چندین مقام اظهار میفرماید استغنای خود را از عبادت بندگان
مثلاً میفرماید **ومن کفر فان الله غنی عن العالمین** واگر (خلق تماماً) کافر شوند پس
بتحقیق خدا بی نیاز است از عالمیان۔ این آیه در سورهٔ آل عمران منسوب به حج بیت الله
است که قبل از آن فرموده است **ولله علی الناس حج البیت من استطاع الیه سبیلاً**۔
حق خداست بر مردمان حج خانهٔ کعبه (مگر شرط آن این است) که هر که قدرت یعنی زر دارد در آن ادا
می کند۔ پس از آن فقرهٔ مذکور ومن کفر می آید۔ در سورهٔ عنکبوت میفرماید **ومن جاهد
فانما یجاهد لنفسه ان الله لغنی عن العالمین**۔ و هر کس که محنت یا مجاهده (یا هر عمل
نیک دیگری) بکند محض برای فائدهٔ خود میکند۔ بدرستیکه خدا تعالی هر آینه و بیشک بی نیاز است
از عالمیان (یعنی از اعمال نیک عبادات عالمیان)۔ در این آیات مذکوره خدا تعالی [illegible]

و پوست کنده برای کسانیکه کنایه نمی فهمند ظاهر فرموده است استغنای خود را از اعمال و افعال
نیک و عبادات بندگان "گر جمله کاینات کافر گردند بر دامن کبریاش ننشیند گرد" - در
بسیاری از مقامات دیگر استغنای خود را ظاهر نفرموده ولی صاحبان دانش کنایه فهم در مییابند
که در آن مقامات نیز حقتعالی اظهار میفرماید استغنای خود را - مثلا میفرماید یا ایها الرسول
لا یحزنک الذین یسارعون فی الکفر من الذین قالوا امنا بافواههم ولم تؤمن قلوبهم
الخ - ای رسول ما غمگین مباش یا غمگین نکند ترا کسانیکه سعی میکنند در کفر از آنانکه بزبان
گفتند (یا می گویند) ما ایمان آورده ایم و حال آنکه در قلوب آنها ایمان نیست الخ و نیز
از این آیه صاف معلوم میشود که بسیاری از همان مسلمانان اول بی ایمان و کافر بوده اند -
قد جائکم بصائر من ربکم فمن ابصر فلنفسه ومن عمی فعلیها وما انا علیکم بحفیظ -
هر آئینه دلیلها آمد شمارا (ای مسلمانان یا خلق عالم) از جانب پروردگار شما پس هر که بینا
شد یا براه راست قدم نهاد نفع آن بخود وش عاید میشود و هر که نابینا و کور ماند پس زیان آن
بخود وش عاید میشود (پس بگو ای محمد ص) ومن نیستم نگهبان یا جوابده شما - ان احسنتم احسنتم
لانفسکم وان اساتم فلها - (ای بندگان یا مسلمانان بدانید که) اگر نیکوئی میکنید نیکوئی میکنید
برای وجود و فائده خود و اگر بدی میکنید ضرر آن هم بخود شما عاید میشود - پس خدایتعالی برای
اتمام حجت بطور واضح تری که بخوبی بندگان بدانند خدا جبر نمی کند و بدی از جانب او نیست
و نیز بندگان بدانند که هیچکس جوابده اعمال و افعال دیگری نیست میفرماید من اهتدی
فانما یهتدی لنفسه ومن ضل فانما یضل علیها - ولا تزر وازرة وزر اخری - وما
کنا معذبین حتی نبعث رسولا - هر که هدایت یافت جز این نیست که هدایت یافت
برای سود خود و هر که گمراه شد برای (ضرر) خود - و هیچکس برنمیدارد بار گناه
دیگری را و ما عذاب نمی کنیم بر قومی تا آنکه اول رسولی را نفرستیم برای هدایت آن قوم -
چنانچه بالا بیان شد از آیات بعد نیز ظاهر گشت که خدایتعالی از عبادت بندگان خود بکلی

بی نیاز است و ابداً در کار و اعتنائی بآن ندارد - مگر البته بر بندگان فرض است که بلحاظ مرتبهٔ خداوندی و عظمت شان و جلال و جبروت خلاق عالمیان و نعمتهای بیحد و حسابی که آنها را عطا فرموده سزاوار بندگی و سرافگندگی و نیازمندی و بیچارگی خود را اظهار و خاکساری خود را ظاهر سازند همچنین نعمای او را که از آنجمله است شرافت بخشیدن آنها را بر سایر مخلوق بسبب عقل و دانش و نطق و معرفت و انسانیت همواره در خاطر بدارند و شکر آنها را بجا آرند - ولی باید دانست که در تمام اعمال نیک و بدی که انسان میکند و ما آنرا عبادت یا انقیاد و فرمانبرداری و دوستی و معرفت خدائی نام نهیم یا عکس و خلاف اینها باشد اصل همه و نتیجه بر آن است که بندگان با یکدیگر و نسبت بیکدیگر و برای یکدیگر میکنند محض از آن است که آنها خود عاجز و بیچاره و پر احتیاج و پر نیاز خلق شده اند و طبیعت و سرشت آنها متمدنی است و بنا چار بهم و یکدیگر محتاج هستند و گرنه خداوند جل و علا بکلی از هرگونه اعمال بندگان بی نیاز است - در آیهٔ اخیره دو چیز دیگر مربوط و مشمول هستند بجهتهٔ اول آن که نسبت دارد به اعمال بندگان برای فواید خاصهٔ ذات خود - یکی این است که می فرماید هیچکس بار گناه دیگری را بر نمیدارد - دیگر آنکه پیغمبر باید بندگان خود را در عذاب یعنی بدبختی و نکبت در می اندازم جز آنکه اول شخصی را پیغمبر بفرستم برای هدایت آنها و چون بر اقوال آن رسول عمل ننمودند آنوقت آنها را در عذاب و ابتلا گرفتار میکنم - چون معلوم شد که از تمام اعمال و افعال نیک و بد بندگان خدا تعالی بی نیاز و بی پرواست پس پر واضح است و مانند آفتاب روشن است که اینهمه اوضاع و بند و بست و آمدن رسولان و آوردن کتب و احکام و اوامر و نواهی خاص برای بندگان و انتظام میان آنهاست و معمور کار آنها با یکدیگر - مع ذلک آنچه کسی بکند مثلاً از عمل نیک نسبت بدیگری از همه قبل از خود فائدهٔ آن عمل بخودش عاید میشود و همچنان عمل بد - در اینصورت کسی را حق نیست که در اعمال و افعال دیگری سخنی بگوید و حرفی براند چرا که او جوابده اعمال خود است نه جوابده اعمال دیگری و بار گناه یکی را دیگری بر نمیدارد - پس هر کسی خود از عهدهٔ جوابده خدا هستند و حاکم و عادل مطلق اوست و نیک و بد هر کسی را او حکم میکند و او جزا میدهد و او عقوبت

میکند - این سبق بسیار نیک است بندگان را و این همه شور و شغب و حرف گیری و نکته چینی بر
یکدیگر بکلی فضول و بیجاست - ثانی آنکه تباهی حال هر شخص و هر قوم از اعمال اوست که مثیب و مکافات
اوست و آن مکافات از هیچکس نمیرسد جز از خدا یعنی حاکم عادل و چون خدا تعالی عادل است و لازمهٔ
معدلت او افتاده است که ابتدا بندگان خود را آگاه سازد و از اعمال نیک و بدی که یا مرضی او هستند
یا مرضی او نیستند و هرگاه پس از دانستن و آگاهی خلاف آن کردند آنها را عقوبت کند لهذا قبل از
عقوبت رسولان را میفرستد که بنیابت او خلق را از نیک و بد اعمال و از اوامر و نواهی او آگاه سازند -

اما یک نکتهٔ باریک دیگر هست در امر رسولان - اکثری از جهال چنین می پندارند که مراد
از رسول خاص انبیاء میباشند که متصف بصفات خاصهٔ چندی و معصوم استند - این بکلی خلاف
است - اگرچه بظاهر رسولان خدا همان انبیاء میباشند که معصوم استند و خاتم آنها سرور کائنات
محمد مصطفی صلعم بود ولی بواقع بسیار دیگر هم از بندگان خدا میباشند که اگرچه معصوم نیستند مگر
بندگان نیک خدا میباشند و کتاب هم دارند ولی در لباس و زبان مختلف دیگرند و همیشه در
هر زمانی بوده و همیشه در هر زمان دیگر هم خواهند بود - بعضی از آنها اولیاء میباشند بعضی از آنها
علماء و راسخون در علم استند - بعضی از آنها حکما هستند که خدا تعالی نعمت حکمت را بآنها عطا فرموده
بعضی دیگر هم شاید فاسق و فاجر اند - مگر اقوال این همه هر صورت و وضع و عبارت و لفظ و لغت
که باشد خارج از اقوال خدا و رسولان خدا نیست و این حدیث یا کلام عظیم الشان از زبان شخص
عظیم الشانی بر آمده است که فرموده انظروا الی ما قال و لا تنظروا الی من قال و دیگری
این کلام را بعینه بلباس دیگری پوشیده میگوید " باطل است اینکه مدعی گوید خفته را خفته
کی کند بیدار ٭ مرد باید که گیرد اندر گوش گر نوشته است پند بر دیوار " - یعنی اگر پند و نصیحت
از زبان و قلم فاسقی هم بر آید باید بر آن عمل نمود ولی چشم از افعال آن مرد باید پوشید - پس
تمام علماء و فضلاء و متکلمین و پیران و مرشدان و مشایخ و همچنین کفار و مشرکان و بت پرستان
و فساق که نصیحت و هدایت میکنند ما را اگر اقوال آنها حق است و از اقوال خدا و رسول و اوامر

دنواهی الهی خارج نیستند بر ما فرض است پیروی اقوال آنها و ما را ابداً بدین وعقاید وافعال شخصیهٔ آنها کاری نیست ۔ واگر خود بخلاف آن میکنند که بدیگران میگویند لزومی ندارد که دیگران هم پیروی کنند اعمال آنها را ۔ پس لزوم در پیروی اقوال است نه در پیروی افعال بشرط بر آنکه مطابق باشند با قول خدا و رسول وبخصوصه خالی باشند از شایبهٔ فریب ومکر واحمق فریبی خارج ساختن بندگان خدا از شاهراه حق وصراط مستقیم ۔

بعضی از جهال هستند که غالباً مانند اطفال خرد سال بعضی سوالات پوچ بمعنی رامیکنند چنانچه سعدی علیه الرحمه بیان فرموده است قول آنکسی را که گفته "خفته را خفته کی کند بیدار" وخود آن بزرگوار جواب آنکس و دیگران از قبیل او داده است ۔ هیچ چه فرقی نیست درمیان انبیاء واولیاء وبزرگان دین وعلماء وفساق در اقوال بجز آنکه آنها میگویند وخود نیز بعمل می آرند و بحسب درجات ومقامات وصفات خود بعضی افضل واکمل اند از بعضی دیگر ۔ مثلاً انبیاء معصوم اند وچنانچه عقیدهٔ تمام اهل اسلام است محمد عربی صلعم بدون وحی سماوی سخنی برلب نمی آورد ۔ ولیکن دستگاه پادشاه حقیقی نیز مانند پادشاهان مجازی است ۔ البته حاکم شهر یا قلمروی با فراش یا سپاهی پولیس فرق کلی دارد وچندانکه جوابدهی آن حاکم است جوابدهی این فراش نیست وچندان هم که بر او اعتماد است بر این نیست ۔ مگر در جریان احکام همه یکسان استند وهر یک را منصب وعهده وفرائض جداگانهٔ خاصی است ۔ خدا تعالی رسول خود را فرمود فان عزمت فتوکل علی الله ۔ همین کلام را رسول الله بطرز دیگری فرمود بشتر سواری که عقال آن را ببند واز آن پس توکل بر خدا کن ۔ "با توکل زانوی اشتر ببند" ۔ سعدی صاحب این کلام را بطرز دیگری گفت "رزق هر چند بیگمان برسد شرط عقل است جستن از درها" (مگر مراد گدائی نیست بلکه محنت وکسب است) ۔ پس سعدی هم پیغمبر رسولی بود عظیم الشان چه در عهد خودش وچه تا زمانی که کلام او باقی است وکتابی هم داشت که اگر مسلمانان بر بسیاری از آیات آن عمل کرده بودند باین نکبت امروزه درنمی افتادند واگر امروز هم عمل کنند باز امید بهبودی

هست واز آنها یکی همین شعر مذکور بالا است - هر پدری فرزندان خود را بمنزلهٔ رسولی است ولیکن ممکن است که آن پدری که پسر خود را پند میدهد که فلان عمل را مکن خود میکند و خود گنهگار است - اما انبیاء هم با وجود معصوم بودن ممکن است که نزد پادشاه علی الاطلاق در بعضی مقامات ترک اولائی کنند که مورد عتاب الهی واقع شوند چنانچه در مقامی الله تعالی حضرت داود علیه السلام را عتاب فرمود که یاداود انا جعلناک خلیفة فی الارض الخ - ای داود ما ترا در زمین حکومت دادیم پس حکم کن در میان بندگان ما بانصاف و پیروی مکن خواهش نفس خود را الخ آیه - حبیب خود را بتاکید و مبالغه و حکم محکم فرمود یا ایها الرسول بلغ ما انزل الیک فان لم تفعل فما بلغت رسالته الخ - ای رسول چرا نمی رسانی برسان بخلق آنچه که فرستاده شده بسوی تو از پروردگار تو و اگر نرسانی پس تمام و کمال رسالت خدا را بجا نیاورده باشی - البته امر عظیمی بوده که رسالت آنحضرت بدون آن تکمیل نمی یافته و گویا خاص برای تبلیغ آن آن رسالت شده بوده یا بعبارهٔ دیگر تکمیل رسالت آن حضرت موقوف به رسانیدن آن بوده - پس بهر حال کلام حق چون بدون غرض از زبان کسی برآید باید از و شنید و بر آن عمل نمود - بنا براین اگر پدری فرزندان خود را بصداقت منع کند از فعلی که خود بعمل می آرد و حتی که خود پشیمان است و میگوید "من نکردم شما خود مکنید" این پدر نیز بمنزلهٔ رسولی است جز آنکه بر خلاف شرط پدری عمل کند و فرزندان خود را بطریق گمراهی دلالت کند چنانچه بسیاری در این ملک چنین میکنند - البته هیچ شک و شبهه نیست که بالضروره هر عالمی باید عامل هم باشد و چندانکه کلام عالم باعمل اثر می بخشد کلام عالم بیعمل نمی بخشد - مگر باید دانست که این خاص نسبت بعالم و واعظ ندارد بلکه نسبت دارد به پادشاه و وزیر و امیر و پیر و مرشد و استاد و والدین و غرض تمام بزرگان هر قوم و ملت که بموجب اقوال خدا انبیاء خود را جوابده خدا میدانند برای اعمال و افعال کسانیکه بآنها سپرده شده اند - "همه شبانان اند و همه جوابده گوسفندان خود استند" -

آمدیم بر سر مطلب

ابتدا باید خردمندان ملاحظهٔ این نکتهٔ عظیم الشأن را بفرمایند که خداوند علی اعلی جل جلاله و
عم نواله خود در جائی میفرماید یا ایها الناس انا خلقناکم من ذکر و انثی وجعلناکم شعوباً و
قبائل لتعارفوا ان اکرمکم عند الله اتقکم - ای مردمان بدرستیکه ما خلق کردیم شما را
از یک مرد و یک زن و گردانیدیم شما را شعبه شعبه و قبیله قبیله (محض) برای شناسائی و تمیز از
یکدیگر - پس جز این نیست که گرامی ترین شما نزد خدا کسانی اند از شما که تقوی و خداترسی آنها
بیش است - چونکه در این آیه خدایتعالی بلفظ ناس خطاب فرموده و خاص مؤمنان و مسلمانان
را خطاب نفرموده از آن معلوم میشود و همچنین از روز مرّه حالت بندگان ظاهر میگردد که همه
بندگان خود را خدایتعالی بیک چشم عنایت و رحمت ملاحظه میفرماید و رحمت و لطف او عمیم است و
درین مقام و نکته هیچ گروهی را استثنی نفرموده و در میان مسلمان و کافر فرقی ننهاده و بخصوصه اسلام
هم چیز جدیدی نیست یعنی که اسلام محض ایمان بوحدانیت و وجود اوست و ایمان بآن چیزهائی
است که ذکر فرموده و حضرت ابراهیم خلیل و نوح و دیگران را هم مسلمان ذکر نموده و بیشک تمام انبیاء
و نیکان اول هم مسلمان بوده اند - پس ما باید بگوئیم که در میان بندگان خدا ازین آیه معلوم میشود که
خواه بدین محمّدی باشند - خواه بدین موسوی و عیسوی و زرتشتی و هندوئی کسانی را تقرب بیش است
که تقوای آنها بیش است - مگر چنانچه بالا بیان رفت خدایتعالی در این دنیا و بطور ظاهر بر همه
یکسان مهربان و لطیف است " خدای راست مسلّم بزرگواری و حلم که جرم بیند و نان برقرار میدارد "
و چنانچه میفرماید شما را از یک پدر و مادر خلق نموده ام و فرقی در میان شما نیست بر ما فرض است
که بر این کلام عمل کنیم " بنی آدم اعضای یکدیگر اند که در آفرینش ز یک گوهر اند " الی آخر
اشعار - ولیکن چونکه خدایتعالی حکیم علی الاطلاق و قادر علی الاطلاق است و کارهای بندگان و
حکم در میان آنها با اوست و ما را ابداً آگاهی از هیچ چیز نیست پس ما هیچ عمل نیک و بد هیچ گروه
نیک و بد نیست پس در آن طریقی که قدم نهاده ایم و در آن صراطی که قدم داریم ... که
دعوی میکنیم که آن طریق حق است و ما در طریق و صراط مستقیم حق قدم میزنیم بر ما فرض است

که ملاحظه کنیم که هادی و راهنمای ما چگونه ما را رهنمائی میکند و آن هدایت نامهٔ که در دست ما وست در آن چه درج است و بر آن راه بسپاریم ۔

این را هم باید دانست که اگر آیهٔ یا لامحض خطاب بمسلمانان بود باز شرط اخیر بجای خود است و مفقود نخواهد شد ۔ پس بهر حال چون ما مسلمانیم و بحث ما بالفعل بر سر مسلمانان و دستور العمل هادی و هدایت نامهٔ اسلام و اهل اسلام است لهذا ابتدا باید بدانیم که خدا تعالی میفرماید ان الدین عند الله الاسلام یعنی بدرستیکه دین حقیقی و حق نزد خدا اسلام است ۔ پس می فرماید ومن یبتغ غیر الاسلام دینا فلن یقبل منه وهو فی الاخرة من الخاسرین ۔ و هر که سوای اسلام را بخواهد و پیروی طریق دیگری را بکند پس هرگز از و قبول نخواهد شد چیزی و آنکس در قیامت از زیان کاران است ۔ پس خدا تعالی شروع میفرماید بتعریف و بیان نشانهای مسلمانان و پیروان دین اسلام که آنها مورد رحمت و عنایت پروردگار خود خواهند بود و میفرماید ۔ فسا کتبها للذین یتقون ویؤتون الزکوة والذین بایاتنا یؤمنون ۔ پس زودی خواهیم نوشت (رحمت خود را) برای آنکسانیکه پرهیزگاری میکنند و زکوة میدهند و ایمان می آرند به آیات و نشانهای ما ۔ از آن پس واضح تر میفرماید که آن گروه کدام گروه اند الذین یتبعون الرسول النبی الامی الذی یجدونه مکتوبا عندهم فی التوراة والانجیل یامرهم بالمعروف وینهیهم عن المنکر ویحل لهم الطیبات ویحرم علیهم الخبائث ویضع عنهم اصرهم والاغلال التی کانت علیهم فالذین امنوا به وعزروه ونصروه واتبعوا النور الذی انزل معه اولئک هم المفلحون ۔ (آن گروه مذکور کدام گروه اند) آنکسانی هستند که پیروی میکنند آن رسولی را که نبی امّی است و ذکر او را خواهند یافت (مسلمانان یا یهود و نصاری) که نوشته شده و نزد آنها موجود است در توریة و انجیل و آن پیغمبر امر میفرماید آنها را بکارهای پسندیده و منع مینماید از کارهای ناپسندیده و حلال می سازد برای آنها چیزهای پاک و پاکیزه را و حرام میکند برای آنها چیزهای ناپاک و خبیث را و ساقط

میکنند از آنها بار آنهارا (و دور میسازد) آن مشقتهارا که بر آنها بوده هست پس آنانکه ایمان آورند باو و او را تعظیم نمودند و او را یاری کردند و پیروی نمودند نوری (یا هدایت تامۂ) را که باتفاق وی همراهی او نازل شده است آن گروه هستند رستگاران * پس از آن خدا فرمان میدهد آن رسول را که محمد صلعم باشد که قل یا ایها الناس انی رسول الله الیکم جمیعا الخ - بگو ای مردم بدرستیکه من رسول استم از جانب خدا بسوی شما اہل عالم تماما الخ - باز در جای دیگر خدا تعالی امر میفرماید به رسول خود صلعم قل ان کنتم تحبون الله فاتبعونی یحببکم الله ویغفر لکم ذنوبکم - بگو (ای محمد صلعم خلق عالم را) که اگر شما خدا را دوست میدارید (یا دعوی میکنید که دوست میدارید) پیروی کنید مرا تا که خدا دوست دارد شما را و بیامرزد گناهان شما را -

بنابراین هم دیهان ما در سراسر جهان سنی و شیعه و وهابی و مهدوی و نیچری و سایر هفتاد و دو ملت و شیخ و سید و مغل و پٹهان و هندی و ایرانی و ترک و عرب و پیر و مرشد و غرض هر بزرگوار از هر قوم و ذات که چون از و بپرسند چه دینی داری بگوید "مسلمانم" بداند که آن دین اسلام که خدا فرموده نزد من دین حق است این دین لفظی نیست که این بزرگوار لب دارد بلکه معنی واقعی و حقیقی آن آن شرائطی هستند که متعلق و مربوط اند باین لفظ " گر مسلمانی از این است که حافظ دارد وای اگر از پس امروز بود فردائی " - تمام هفتاد و دو ملت یا بیشتر اسلام فرداً فرداً میگوید و معتقد این استند که از اینها یکی ناجی و بهشتی است و باقی دیگر غیر ناجی و جهنمی اند - ابدا درین شکی نیست که یک ملت یا فرقۂ نامعلوم ناجی خواهد بود ولی هر ملتی که باشد آن خواهد بود که تقوای او بیشتر است و بدون تضمن آن شرط عظیم الشان نخواهد بود یعنی پیروی رسول الله در هر قدمی -

درجات مسلمانی

اکنون بیان میکنیم درجات مسلمانی را تا معلوم کنیم که اعلاترین درجات کدام است از فحوای آیات قرآنی چنین معلوم میشود که در اسلام سه درجه و مرتبه است - اول پست ترین همه اسلام است و از کلام خود خدا تعالی معلوم میشود که درجۂ اسلام بسیار پست است بلکه هیچ نیست

قالت الاعراب اٰمنّا قل لم تؤمنوا ولکن قولوا اسلمنا ولما یدخل الایمان فی قلوبکم الخ .
گفتند اعراب کہ ما ایمان آوردیم بگوای محمد صلعم آنہا را کہ شما ایمان نیاوردہ اید ہان البتہ بگوئید کہ مسلمان شدیم مگر ایمان در دلہای شما نیست الخ - ازین آیہ صاف بر ہر طفل و مرد بازاری لاعلم ہم معلوم میشود کہ اسلام خود چیزی و لفظ بی حقیقتی است و معنی واقعی اسلام ایمان است - بعد از آن بیان میفرماید کہ کسانیکہ ایمان آوردہ اند کدام گروہ اند و نشانہای آنہا چیست و آنہا صادق و راستگو ہستند - امّا ایمان و تقوی - اگر چہ مشکل است تیز دادن ایمان را از تقوی زیرا کہ خدایتعالی غالباً در ہر جا کہ خطاب فرمودہ است بمسلمان واقعی فرمودہ است " ای کسانیکہ ایمان آوردہ اید - یا آنانکہ ایمان آوردہ اند ". مگر در آن آیۂ عظیم الشانی کہ خطاب فرمودہ است بعموم خلق بکلّی ظاہر نمودہ است کہ تقوی بالاتر است از ہر درجۂ از درجات نیکی یا عبادت و وانقیاد و میفرماید از تمام خلق کہ اعمال نیک و احکام مرا بجا می آرند تقرّب کسانی نزد من بیش است کہ تقوی و پرہیزگاری و خدا ترسی آنہا بیش است .

یک نکتۂ باریکتر بنظر می آید کہ در بعضی مقامات خدایتعالی بطور تاکید میفرماید ای کسانیکہ ایمان آوردہ اید ایمان آرید و چنین و چنان کنید - مثلاً می فرماید یا ایّھا الّذین اٰمنوا اٰمنوا باللہ و رسولہ والکتاب الّذی نزّل علی رسولہ الخ - ای کسانیکہ ایمان آوردہ اید بزبان و ناقص ایمان کامل آرید بخدا و رسول او و کتابی کہ نازل فرمودہ بر رسول خود الخ - شاید در این مقام ایمان اوّل مراد ایمان ناکامل زبانی است یا مراد ایمان غیر حقیقی محض از روی نفاق و ظاہر داری است و ایمان ثانی ایمان کامل واقعی است کہ ایمان بخدا و رسول او باشد و بتمام آنچہ در کتاب نازل شدہ بر آن رسول علیہ السلام درج است - گروہا مسلمانان ہستند کہ صرف بلباس و تعبادت مسلمانان اند و دیدہ میشوند روز و شب کہ بیشک در تمام عمر خود یکی از اعمال شرع اسلام را بجا نیاوردہ و نمی آرند بلکہ بطور اتفاق گاہی اشہد ان لا الہ الّا اللہ و اشہد انّ محمّد رسول اللہ ہم بر زبان جاری نہ کردہ و نمی کنند - شاید اگر در لباس یعنی وضع دیگران مشتبہ با ذاتہای دیگر باشند و کسی بپرسد کہ

شما مسلمانید در چنین مقامی بطور ضرورت اقرار به لسانی بکنند و بگویند ہان ما مسلمانیم ۔ و این حال نہ تنها در میان عوام بازار و جہال وجود دارد بلکہ در میان بسیاری از بزرگان عالی شان ہم وجود دارد۔ در جای دیگر خدا تعالی میفرماید ومن یعمل من الصالحات من ذکر و انثی وهو مؤمن فاولئك يدخلون الجنة ولا يظلمون نقيراً ۔ و ہر کہ بجا آرد اعمال نیک را خواہ مرد باشد خواہ زن (بشرط آنکہ) مؤمن باشد پس آن گروہ داخل بهشت شوند و ظلمی بآنها نشود ۔ ومن یعمل من الصالحات وهو مؤمن فلا یخاف ظلماً ولا هضماً ۔ و کسیکہ نیکوکاری کند و مؤمن ہم باشد پس نترسد از ستم و نقصان ۔ فمن یعمل من الصالحات وهو مؤمن فلا کفران لسعيه ۔ پس کسیکہ نیکوکاری کند (بشرط آنکہ) مؤمن باشد پس ضایع نخواہد شد سعی او یعنی کار خیر او ۔ از این آیات معلوم می شود کہ باید ایمان خالص و حقیقی باشد وانگہ نہ ایمان زبانی ایمان منافقین است کہ خدا وعدۂ جہنم و عذاب دادہ است بآنها ۔

اما تقوی ۔ از فحوای آن آیۂ اول کہ منسوب بہ امر تقوی نوشتہ شد و نیز آیۂ اول قرآن مجید کہ خدا تعالی میفرماید ذلك الكتاب لا ريب فيه هدى للمتقين این کتاب شک نیست در آن کہ رہنماست پرہیزگاران را ۔ معلوم میشود کہ مقام پرہیزگاری و پرہیزگاران بسیار اعلی است ۔ باین معنی کہ درجات مسلمانان وحتی ایمانداران ہمہ یکسان نیست و از ابتدا در خدمت رسول اللہ صلعم گاہی یکسان نبود ۔ چنانچہ مثلا در حق سلمان فارسی رسول اللہ فرمود السلمان منا اهل البيت و اہل بیت رسول اللہ جز شرکای آیۂ مباہلہ دیگری نبود ۔ خود علی مرتضی ام متقیان بود ۔ در تقوی یک نوع خوف و خشیت و احترام است از عظمت و جلال و جبروت خدائی کہ در وجود ہر مسلمان وحتی ہر مؤمنی ہم نیست ۔ از جملہ آیاتی کہ در خصوص تقوی در حق متقیان در کلام مجید موجود است و فقیر من جملہ در اینجا می نویسم اینهاست . بلى من اوفى بعهده واتقى فان الله يحب المتقين ۔ بلی کسیکہ ایفا کند بعہد خود و پرہیزگاری کند پس بتحقیق کہ خدا دوست دارد پرہیزگاران را ۔ یا ایها الذین امنوا اتقوا الله حق

تقاته و لا تموتنّ الّا و انتم مسلمون۔ ای کسانیکه ایمان آورده اید (ایمان ناکاملی) پرہیزگاری کنید و از خدا بترسید چنانچه شرط پرہیزگاری و ترسیدن است و نمیرید مگر اینکه مسلمان حقیقی باشید۔ ازین آیه معلوم می شود که درجۂ ایمان و تقوی فرقی دارد۔
و سارعوا الی مغفرة من ربکم و جنّة عرضها السموات و الارض اعدّت للمتقین۔
و شتاب کنید بسوی آمرزش (و تقرب) از پروردگار خود و بسوی بهشتی که پهنای آن پهنای آسمانها و زمین است و آماده شده است برای متقیان۔ بحقیقت آن بهشت همان تقرب است به پروردگار۔ مگر خدا تعالی در مختلف مقامات نشانها و خصال متقیان را نیز بیان میفرماید چنانچه در پی همین آیه است الّذین ینفقون فی السرّآء والضرّآء والکاظمین الغیظ والعافین عن النّاس واللّٰه یحبّ المحسنین (متقیان) آن گروه اند که انفاق میکنند (در راه خدا) در آسایش و سختی و فرو خورندگان خشم خود اند و عفو کنندگان تقصیر مردم اند و خدا دوست میدارد نیکوکاران را۔ در این آیه مقصود اصلی و سبب نوشتن این کتاب نیز موجود است که مراد همدردی باشد و انفاق۔ فرو خوردن خشم عفو تقصیر مردم بعضی از کیفیات همدردی اند۔ و باز منسوب بهمین متقیان میفرماید والّذین اذا فعلوا فاحشة او ظلموا انفسهم ذکروا اللّٰه فاستغفروا لذنوبهم الخ۔ (و نیز متقیان) آنان استند که چون کار زشتی کنند یا ستم بنفسهای خود میکنند یاد میکنند خدا را و پس آمرزش میخواهند برای گناهان خود الخ۔ انّما یتقبّل اللّٰه من المتقین۔ این است و جز این نیست که خدا قبول میکند (اعمال نیکو و نیکوئی ها را) از متقیان۔ وازلفت الجنّة للمتقین۔ و نزدیک آورده شود بهشت برای متقیان ...... فاتقوا اللّٰه واطیعون پس بترسید از خدا و اطاعت کنید مرا۔ وانجینا الّذین امنوا وکانوا یتقون۔ و نجات دادیم آنان را که ایمان آورند (و علاوه بران) بودند پرہیزگاران انّ المتقین فی مقام امین۔ بدرستیکه متقیان در مقامات امن و آسایش باشند۔ در آیه دیگر هم بدنبال این می آید۔ مثل الجنّة التی وعد المتقون فیها انهار من مآء غیر اسن

وانهار من لبن لم يتغير طعمه وانهار من خمر لذة للشاربين وانهار من عسل مصفی ولهم فيها من كل الثمرات ومغفرة من ربهم ۔ صفت بهشتی که وعده کرده شده است برای متقیان چنین است ۔ درآن بهشت جویهاست از آبی که گاهی متغیر نشده و جویهائی است از شیر که مزهٔ آن متغیر نیست ۔ و جویهائی است از شراب لذت بخش آشامندگان را و جویهائی است از عسل صاف کرده شده ۔ وایشان راست درآن بهشت از هر قسم میوه (وعلاوه برآنها) آمرزش است برای ایشان از پروردگارشان ۔ ان المتقین فی جنات ونهر فی مقعد صدق عند ملیك مقتدر ۔ بدرستیکه پرهیزگاران و خداترسان در بوستانها وچشمها باشند و نشسته باشند در مجلس صدق وصفا نزدیک پادشاه توانا ۔ همین است آن تقرب که ابتدا فرموده است ۔ صاحبان آن تقرب که بصفت تقوی موصوف بودند کدام کسان بودند آنکسانی بودند که بتقصیر عبادت خود معترف بودند ومیگفتند ما عرفناك حق معرفتك وما عبدناك حق عبادتك که مورد تاج لولاك لما خلقت الافلاك گشتند وخلعت ان الله وملائكته يصلون على النبی پوشیدند ۔ متقیان کسانی بودند که هر شب هزار رکعت نماز میکردند و چندین مرتبه از خوف خدا بیهوش می شدند و پیوسته درکمال خاکساری و عجز وانکسار برلب داشتند الٰهی قلبی محجوب ونفسی معیوب وعقلی مغلوب وهوائی غالب وطاعتی قلیل ومعصیتی کثیر ولسانی مقر بالذنوب هیچ شک وشبهه نیست که این کسان بودند یا گروهی از قبیل این کسان که در حقشان وارد شد وبشر المؤمنين الذين اذا ذكر الله وجلت قلوبهم والصابرين على ما اصابهم والمقيمي الصلوة ومما رزقناهم ينفقون ۔ وبشارت ده (ای محمد صلعم) عجز وانکسار کنندگان را (یعنی) آن کسانرا که چون ذکر خدا شود در نزد آنها می ترسد دلهای ایشان وصبر کنندگان اند بر هر مصیبتی که بر آنها وارد آید وبرپا میدارند نماز را واز آنچه ما روزی آنها کرده ایم انفاق میکنند ۔ انما المؤمنون اذا ذكر الله وجلت قلوبهم

واذا تليت عليهم اياته زادتهم ايمانا وعلى ربهم يتوكلون ـ الذين يقيمون الصلوة ومما رزقناهم ينفقون ـ اولئك هم المؤمنون حقا لهم درجات عند ربهم ومغفرة ورزق كريم ـ بتحقيق مؤمنان كسانى هستند كه چون ذكر خدا شود نزد آنها بترسد دلهاى آنها و چون خوانده شود براى آنها آيات خدا زياده تر شود ايمان آنها و آنها بر خداى خود توكل كنندگان اند ـ (اين مؤمنان) آنان استند كه برپا ميدارند نماز را و از آنچه روزى داده ايم آنها را در راه خدا انفاق ميكنند ـ اين گروه استند مؤمنان از روى حقيقت و براى آنها است درجات بسيار عاليه نزد پروردگار آنها و آمرزش است و روزى نيك والذى جاء بالصدق وصدق به اولئك هم المتقون ـ وآن كسى كه آمد براستى (شايد معنى اين است كه صداقت وراستى اختيار كرد) و پيروى نمود آن صداقت را آن گروه هستند متقيان والذين تبوؤا الدار والايمان من قبلهم يحبون من هاجر اليهم ولا يجدون فى صدورهم حاجة مما اوتوا ويوثرون على انفسهم ولو كان بهم خصاصة ومن يوق شح نفسه فاولئك هم المفلحون ـ وآن كسانيكه در دار السلام جاى گزيدند و ايمان آوردند پيش از مهاجران و دوست ميدارند كسى را كه هجرت گزيده است بسوى آنها و نمى يابند در خاطر خود دغدغه از آنچه داده ميشود مهاجران و ديگران را بر خود اختيار ميكنند اگرچه خود محتاج استند (يعنى آنچه را كه خود محتاج بآن استند بديگران بذل ميكنند) ـ الا المصلين الذينهم على صلاتهم دائمون ـ والذين فى اموالهم حق معلوم للسائل والمحروم ـ والذين يصدقون بيوم الدين ـ والذينهم من عذاب ربهم مشفقون ـ ان عذاب ربهم غير مامون ـ والذينهم لفروجهم حافظون ـ الا على ازواجهم اوما ملكت ايمانهم فانهم غير ملومين ـ فمن ابتغى وراء ذلك فاولئك هم العادون ـ والذين هم لامانا تهم وعهدهم راعون ـ والذين بشهاداتهم قائمون ـ والذين على صلواتهم يحافظون اولئك فى جنات مكرمون ـ اين آيات در سوره معارج ذكر شده اند در جائيكه خدا تعالى

میفرماید عموماً انسان چنین و چنان معایب در وجود دارند" سوای نماز گذارندگان (یعنی
مؤمنان نماز گزار) کسانی که در نماز خود مداومت کننده اند. و آنکسانی که در اموال آنها حصهٔ
مقرر است برای سائل و محروم (یعنی سؤال کننده و سؤال ناکننده) و آنانکه یقین دارند بروز جزا
و آنانکه از عذاب پروردگار خود ترسان اند. زیراکه بدرستی عذاب پروردگار ایشان غیر مامون است
و از ان ایمنی و رهائی نیست. و آنانکه ایشان شرمگاه خود را (از شهوت رانی) حفظ میکنند سوای
از زنان منکوحه و کنیزهای خود. و تحقیق که در این صورت ایشان غیر ملامتی بر آنها نیست. پس هر که بجز این
طریق را سپارد و ازین راه منحرف شود پس آن جماعت ایشان اند از حد گذرندگان و منحرف شوندگان
و آنانکه ایشان امانت ها و عهدهای خود را رعایت کنندگان اند. و آنانکه ایشان بگواهیهای خود قائم و
ثابت بقدم استند. و آنانکه از نماز خود خبردار اند یعنی غفلت نمی ورزند و ترک نمیکنند. این گروه
(که باین صفات مذکورهٔ ما قبل تماماً متصف اند) در بهشتها خواهند بود معزز و مکرم." از آن پس
میفرماید" انّ الابرار یشربون من کاس کان مزاجها کافوراً. عیناً یشرب بها عباد الله
یفجرونها تفجیراً. یوفون بالنّذر و یخافون یوماً کان شرّه مستطیراً. و یطعمون
الطعام علی حبّه مسکیناً و یتیماً و اسیراً. انما نطعمکم لوجه الله لا نرید منکم جزاءً و لا
شکوراً." هر آینه نیکوکار می نوشند جامهائی (یا شرابهائی) که مزاج کافور دارند و بسیار سرد
و خوشگوار اند و از چشمهائی که می آشامند از آنها بندگان مقرب خدا از مجاریها جاری اند.
(آن مؤمنان و نیکوکاران) وفا میکنند نذرهای خود را و می ترسند از روزیکه مشقت آن ظاهر
و هویداست. و محض به محبت خدا (و با وجود احتیاج خود) طعام می خورانند مسکین و یتیم و اسیر را
و میگویند بجز این نیست که ما طعام میدهیم شما را محض برای خوشنودی خدا نه برای آنکه شما در
عوض چیزی بما بدهید یا ادای شکر احسان ما را بجای آرید." پس از همه خدا تعالی در
حق ایشان میفرماید" انّما ولیّکم الله و رسوله و الّذین امنوا الّذین یقیمون الصّلوة
و یؤتون الزّکوة و هم راکعون." بجز این نیست که ولی (یا دوست) شما خداست و رسول او

وکسانیکه ایمان آوردہ اند و آنکسانیکہ برپا میدارند نماز را و میدہند زکوۃ را و آنہا پیوستہ رکوع کنندہ اند"۔ یک بزرگواری نویسد " اگرچہ طبرانی اور عبدالرزاق اور جریر اور ابن ابی حاتم اور ابن مردویہ نے اس آیۃ کا شان نزول اس قصہ کو قرار دیا ہے جسمین حضرت علی کا رکوع کی حالت مین ایک فقیر کو انگوٹھی خیرات کرنیکا ذکر ہے مگر اس قصہ کی سند ذرا تردد طلب ہے اسلئے اولی یہ ہے کہ اوپر کی احادیث کے موافق آیت کے اس ٹکڑہ کا شان نزول بھی حضرت عبادہ بن صامت کا قصہ قرار دیا جاوے اور حضرت علی کو بھی آیت کا مصداق ٹھہرا جاوے"۔ اگرچہ در این مقام یعنی در این کتاب غرض بندہ نیست کہ ظاہر یا ثابت کنم کہ شان نزول ہر یک ازین آیات چیست و در حق کدام کس و در چہ واقعہ نازل شدہ است و غرض بندہ صرف ہمین است کہ ظاہر سازم کہ آن بندگان خدا کہ در نزد خدا تقرب داشتہ اند و صاحبان ایمان و تقوای کامل بودہ اند چگونہ صفات داشتہ اند و چگونہ اعمال را بجا آوردہ اند کہ مقرب درگاہ احدیت شدہ اند و لہذا کسانیکہ در ہر زمان دعوی مسلمانی یا ایمان داری و پرہیزگاری میکنند باید تاسی بآنہا بکنند و متصف بآن صفات بشوند و آن اعمال را بجا آرند۔ و لیکن این آیہ فوق بلحاظ چندی باید در حق علی مرتضی ع وارد شدہ باشد زیرکہ معلوم نمی شود کہ در میان مؤمنان شخص دیگری باشد کہ در امر مذکور ثالث خدا و رسول او واقع شود۔ اگر ظاہر آیہ را ملاحظہ کنیم بلفظ امنوا کہ جمع است چنین مفہوم میگردد کہ تمام کسانی کہ ایمان آورند ہمہ در این آیہ شریک میشوند بدون استثنای حضرت علی ع یا حضرت عبادہ رض۔ و اگر الذین را عطف قرار دہیم پس چنین میشود معنی آیہ کہ " ولی یا دوست شما خدا است و رسول او و صاحبان ایمان عموماً و نیز گروہ دیگری کہ دائم در رکوع استند۔ و لہذا ما باید جستجو کنیم کہ آن گروہ رابع کدام گروہ اند و بالجملہ این آیہ ہیچ نسبتی نہ بحضرت علی دارد نہ نسبتی بحضرت عبادہ۔ مگر در ترجمۂ اردوی تاریخ الخلفا طبع مطبع صدیقی لاہور این عبارت درج است " ابن عباس نے فرمایا کہ جہان کہین کلام خدا مین یا ایہا الذین امنوا آئے وہان یہ سمجھنا

چاہیئے کہ حضرت علیؑ انکی امیر و شریف ہین ۔ خدا نے اکثر صحابہ پر عتاب فرمایا ہے مگر حضرت علیؑ کا ہر جگہ خیر کے ساتھ ذکر کیا ہے ۔ جو کچھ حضرت علیؑ کی شان مین نازل ہوا ہے کسی کی شان مین نہین ہوا ۔ چنانچہ صرف آپ ہی کے لیئے تین سو آیتین نازل ہوی ہین" اللہ اعلم بحقائق الامور ۔

بیان مختلف درجات اہل اسلام سوای صاحبان ایمان واقعی

بہرحال چنانچہ بالا گفتم مرا ہیچ چیز از نوشتن این کتاب غرض اثبات حق یکی یا دیگری نیست بلکہ غرض ہمین است کہ بر تمام کسانی کہ دعوی مسلمانی میکنند فرض است کہ بموجب ہدایات و اوامر و نواہی الہی و شرایع اسلام عمل کنند و ہر فرقۂ ہر کرا کہ بزرگ و رئیس دین و مذہب خود میدانند و بطور یقین و از روی دانش و معرفت و بدون خوف جان و امیدنان میدانند کہ تمام اعمال و افعال آن کس بر وفق ہدایات خدا و رسول بودہ او را پیروی کنند ۔ مرا با ہیچکس ہیچ فرقۂ بحث و گفتگو نیست ۔

از بعضی آیات قرآنی مستفاد میشود کہ بسیاری از اہل اسلام بحقیقت مسلمان نبودند و نیستند امروز ۔ بعضی دیگر مسلمان بودند و ہستند محض بزبان و نہ عمل میکنند بارکان و نہ ایمان دارند در قلب ۔ بعضی دیگر ہستند کہ بعضی اعمال را بجا می آرند و بعضی دیگر را بجا نمی آرند و آن ہم از روی عدم معرفت ۔ از آنجملہ این آیات ذیل استند ۔

اتامرون النّاس بالبرّ وتنسون انفسکم وانتم تتلون الکتاب افلا تعقلون ۔ آیا شما مردمان را امر میکنید بکارہای نیک و خود فراموش میکنید و حال آنکہ شما کتاب میخوانید آیا نمی فہمید یا ایّھا الّذین امنوا ادخلوا فی السّلم کافّة ولا تتبعوا خطوات الشّیطان انّہ لکم عدوّ مبین ۔ ای کسانیکہ ایمان آوردہ اید در آئید در اسلام تماماً (یا بطور کمال) و پیروی مکنید گامہای شیطان را بدرستیکہ او شما را دشمن آشکار است + لن تنالوا البرّ حتیٰ

تنفقوا مما تحبون وما تنفقوا من شیئ فان اللہ بہ علیم۔ ہرگز نیکوئی حاصل نکنید جز آنکہ انفاق کنید از آنچہ کہ دوست دارید وہرچہ را انفاق کنید پس بدرستیکہ خدا بآن آگاہ است۔ لا یستوی القاعدون من المؤمنین غیر اولی الضرر والمجاھدین فی سبیل اللہ باموالھم وانفسھم فضل اللہ المجاھدین باموالھم وانفسھم علی القاعدین درجۃ وکلا وعد اللہ الحسنی وفضل اللہ المجاھدین علی القاعدین اجرا عظیما۔ "برابر نیستند نشینندگان از مسلمانان آنانکہ ابدا عذری ندارند وتندرست استند با آن مسلمانانی کہ جہاد میکنند درراہ خدا چہ بمال وچہ بجان خود (بلکہ) خدای تعالی فضیلت دادہ است مجاہدین را بمال وجان آنہا (یا آنانکہ مجاہدہ مینمایند با مال وجان خود) بر نشینندگان از حیثیت درجہ وہریک را وعدۂ نیک دادہ است خدا وبزرگی دادہ است خدا مجاہدین را بر نشینندگان" + الذین امنوا ولم یلبسوا ایمانھم بظلم اولئک لھم الامن وھم مھتدون۔ کسانیکہ ایمان آوردند ونیامیختند ایمان خود را بظلم (یا شرک یا ریا وامثال اینہا) برای آنہاست ایمنی وآنہا ہستند راہ یافتگان + یا ایھا الذین امنوا لا تخونوا اللہ والرسول وتخونوا اماناتکم وانتم تعلمون۔ ای کسانیکہ ایمان آوردہ اید خیانت مکنید با خدا ورسول وہمچنین خیانت مکنید امانات یکدیگر را وحال آنکہ شما میدانید (یعنی دانستہ وبعمد میکنید) قل ان کان آباؤکم وابناؤکم واخوانکم وازواجکم وعشیرتکم واموال اقترفتموھا وتجارۃ تخشون کسادھا ومساکن ترضونھا احب الیکم من اللہ ورسولہ وجہاد فی سبیلہ فتربصوا حتی یاتی اللہ بامرہ واللہ لا یھدی القوم الفاسقین۔ "بگو (ای محمد بمؤمنان را) کہ اگر پدران شما۔ پسران۔ برادران۔ زنان۔ وخویشاوندان شما وآن مالہائی کہ کسب کردہ اید وتجارتیکہ از کسادی آن خائف استید ومنزلہائی پسندیدۂ شما دوست تر ومحبوب تر نزد شما از خدا ورسول او وجہاد درراہ خدا پس منتظر باشید تا آنکہ بیارد خدا عقوبت خود را بر شما وخدا ہدایت نمی کند فاسقان را + ومنھم یؤذون النبی الخ =

واز ایشان (یعنی مؤمنان زبانی) کسانی هستند که ایذا میدهند پیغمبر را الخ ۔ والذین یؤذون رسول الله لهم عذاب الیم ۔ وآنانکه ایذا میدهند پیغامبر را برای آنهاست عذاب سخت ۔ یاایها النبی جاهد الکفار والمنافقین واغلظ علیهم وماوٰهم جهنم وبئس المصیر ۔ ای پیغامبر جهاد کن با کفار ومنافقان ودرشتی کن با آنها (زیراکه) جای آنها جهنم است وبد است آن جای بازگشت ۔ یحلفون بالله ما قالوا ولقد قالوا کلمة الکفر وکفروا بعد اسلامهم الخ ۔ سوگند میخورند بخدا که نگفته اند وتحقیق گفته اند سخن کفر را وکافر شده اند بعد از اسلام آوردن خود الخ ۔ قل لعبادی الذین امنوا یقیموا الصلوٰة وینفقوا مما رزقناهم سرا وعلانیة من قبل ان یاتی یوم لا بیع فیه ولا خلال ۔ (ای محمد ﷺ) بگو آن بندگان مرا که ایمان آورده اند (یا آنکه بزبان ایمان آورده اند) که برپای دارند نماز را وانفاق کنند از آنچه ما روزی داده ایم ایشان را در نهانی وآشکار قبل از آنکه بیاید آن روزی که در آن خرید وفروخت ودوستی نمی شود ونمی توان کرد (یعنی کردن این کارها واعمال خیر را در دنیا می توان کرد نه در قیامت) ۔ الذین یلمزون المطوعین من المؤمنین فی الصدقات الخ این آیه ودو سه آیه بعد ۔ یعنی کسانیکه عیب میکنند از آن مؤمنان که رغبت دارند بدادن صدقه وخیرات الخ ۔ چندین آیهٔ ما قبل وما بعد همه در خصوص خیرات است و همدردی مؤمنان از یکدیگر ونیز آنچه بعضی از مسلمانان منافق نسبت بیکدیگر میگفته واز یکدیگر استهزا وسخریه میکرده اند وامثال اینها ۔ لکن الرسول والذین امنوا معه جاهدوا باموالهم وانفسهم واولئك لهم الخیرات واولئك هم المفلحون ۔ اعد الله لهم جنٰت تجری من تحتها الانهار خالدین فیها ذلك الفوز العظیم ۔ (با چند آیه بعد) "لیکن رسول وکسانیکه ایمان کامل آوردند با او جهاد کردند با موال وجانهای خود وبرای آن گروه است نیکیها وآن گروه استند رستگاران ۔ که آماده ساخته است خدا برای ایشان بوستانهائی که از زیر آنها نهرها جاری اند وآنها در آن بوستانها مدام خواهند ماند ۔ این است فیروزی یا

مراد عظیم" + درجای خدا تیعالی میفرماید الاعراب اشدّ کفراً ونفاقاً بادیه نشینان سخت تر استند در کفر و نفاق (از شهرنشینان) + و باز در جای دیگر میفرماید ومن الاعراب من یؤمن بالله والیوم الاخر الخ - واز میان بادهٔ نشینان کسی هست (یعنی معدودی هستند) که ایمان می آرد بخدا و روز آخرت الخ + در سورهٔ توبه اکثر آیات ازاین قبیل استند که ذکر شد + درسورهٔ احزاب خدا تیعالی میفرماید انّ الذین یؤذون الله ورسوله لعنهم الله فی الدنیا والاخرة واعدّ لهم عذابا مهینا - بتحقیق کسانیکه آزار میدهند خدا ورسول اورا (که آزار یکی عین آزار دیگر است) لعنت کرد خدا برآنها در دنیا و آخرت ومهیا ساخت برای آنها عذاب خوار کننده + والذین یؤذون المؤمنین والمؤمنات بغیر ما اکتسبوا فقد احتملوا بهتانا واثما مبینا - "وآنانکه آزار میدهند مردان مؤمن و زنان مؤمنه را بغیر سببی که بعمل آورده باشند (یعنی بی سبب ومحض از خبث باطن ایذا میرسانند بآنها) پس بتحقیق که حمل نمودند بردوش خود بار بهتان و گناه آشکار را (یعنی از آنها میگذرد وعقوبتش برگردن اینها می ماند تا ابد)" + یا ایها الذین امنوا لم تقولون ما لا تفعلون - کبر مقتا عند الله ان تقولوا ما لا تفعلون - ای کسانیکه ایمان آورده اید (محض بزبان) چرا بعمل نمی آرید آنچه را که بزبان میگوئید - بسیار ناپسندیده است نزد خدا که شما بگوئید بزبان چیزی را که بعمل نمی آرید - یا ایها الذین امنوا هل ادلکم علی تجارة تنجیکم من عذاب الیم - تؤمنون بالله ورسوله وتجاهدون فی سبیل الله باموالکم وانفسکم ذلکم خیر لکم ان کنتم تعلمون - ای کسانیکه ایمان آورده اید محض بزبان آیا دلالت کنم شما را بتجارتی که برهاند شما را از عذاب سخت - ایمان آرید بخدا وجهاد کنید در راهِ خدا بمال وجانهای خود زیرا که این عمل بهتر است برای شما اگر بدانید + ام تحسب انّ اکثرهم یسمعون او یعقلون ان هم الا کالانعام بل هم اضل سبیلا - آیا می پنداری که اکثر آنها می شنوند ومی فهمند (نه چنین است) بدرستیکه آنها مانند چارپایان اند و بلکه از چارپایان هم گمراه تر و نافهم و بی معرفت تر استند +

باین بود حالت مختلف درجات اہل اسلام بحسب ایمان و معرفت و اعمال و افعال +
حالت اسلام و درجات مختلفۂ اہل اسلام بحسب ایمان و تقوی و معرفت و درجات شباہت
کلی وارد به گاری آتشی که دریک ترین که بمنزلۂ اسلام است یک انجین است که بمنزلۂ قرآن است
و یک شخص که انجین را میراند و بمنزلۂ پیغمبر است - در آن ترین بیست یا سی گاری است به
درجات مختلف - یک یا دو گاری درجۂ اول است که هریک از آنها مقرر است از برای چهار
شخص - دو سه گاری دیگر است درجۂ دوم که هریک مقرر است برای دوازده کس - مگر این
هردو درجه غالباً خالی اند - گاریهای متعدد دیگری میباشند درجۂ سوم که بر هریک نوشته
است که جای نشست است برای ۳۰ کس - این گاریها همیشه پر انداز مسافران و بعضی اوقات
از عدد مقرر هم زاید اند و چنان دوش بدوش نشسته اند که نفس کشیدن مشکل است - در بعضی
اوقات و ایام خاصی که مسافران زیاده از معمول همیشه اند گاری دیگری را در کار می آرند که مردمان
باید مانند حیوانات بیکدیگر چسپیده و چپیده و ایستاده باشند - درین شکی نیست که بظاهر امر غالباً
کسانیکه در درجات عالیه میباشند هم لایق اند هم دولتمند و زردار و بر خلاف آنکسانی که در درجات
آخر الذکر می نشینند هم فرومایه اند و هم بی بضاعت و گاهگاهی صاحبان شان عالی متعالی نیز
که بظاهر فاقد مال و حال و زر اند می نشینند - مگر سخن بر این است که اگر اینگونه مردمان در آن
گروه ادانی و اراذل شامل باشند از درجات آنها هیچ چیزی نمی کاهد و هر کس را که در حق آنها
معرفت تام باشد بچشم حقارت بر آنها نظر نمی کند که در درجۂ پست نشسته اند بلکه چون یکی از آنها
را ببیند فوراً سر بقدومش می ساید و میگوید "گر بر سر چشم ما نشینی نازت بکشم که نازنینی"
جای شایسته را برای او تجویز میکند - همواره اینان در مقامات عالیه و نزد ملوک با اقتدار
می نشینند عند ملوک مقتدر - و بر خلاف این حال بسیار میشود که کسانیکه در درجات عالیه
ترین می نشینند ابداً اجازت و مجال آن ندارند که در حضور سلاطین قدم گذارند - پس درجات
و حالات مسلمانان چه در زمانۂ رسول الله و در حضور رسول الله و چه در هر زمانی و در حضور

پادشاه علی الاطلاق برهمین منوال است۔ اوّل از همه معرفت در کار است۔ پس ایمان کامل و تقوای حقیقی۔ و پس صرف کردن جان و مال و حال و اقتدار است و بخلوص ارادت و طیب خاطر در راه رضای الهی۔ این گروه آنها هستند که درجات عالی دارند نزد پروردگار خود۔ بیشک اگر فقیر استند و با وجود فقر و فاقه آنچه دارند بر دیگران ایثار می کنند و حتی المقدور در راه رضای خدا مجاهده مینمایند درجات آنها از همه بالاتر خواهد بود +

حکایت میکنند که وقتی یکی از پادشاهان عظیم الشان اسلام از بحر حج کعبة الله روان شد و چهار صد شتر در زیر اسباب و سامان او میرفت در صحرای منی بر اسب کوه پیکری نشسته در کمال تجمل میراند۔ پیاده فقیر پای برهنه در آن صحرا او را بدید و سر بجانب آسمان بلند کرده گفت یا الهی در صحرای قیامت نیز حال من و این پادشاه یکسان خواهد بود۔ آن پادشاه بشنید و گفت ای مردی معرفت تو نمی دانی که خدا تعالی مرا بخانه خود دعوت فرموده است که گفته من استطاع الیه سبیلا ولی ترا طلب نفرموده است۔ پس اگر من بدانستم که من و ترا در نزد خدا مرتبه یک است گاهی محنت بر خود هموار نمیکردم که باین مقام بیایم + پس چنانچه گفتم این همه اوّل موقوف است بمعرفت و از آن بعد تمکان پیروی کردن است از احکام و اوامر و نواهی الهی و شرایع رسالت پناهی +

در زمانهٔ رسول الله وقتی در مجلس و حضور سرور کائنات و خلاصهٔ موجودات نشسته بوده جمعی از جهال فرومایه و بی ادب که ابداً مرتبهٔ آن رسول برگزیده را نمیدانستند که خدا تعالی در حق او فرمود لولاك لما خلقت الافلاك ۔ و آن پیغامبر برگزیده را که خدا موتی و مالک را بسما مقرر فرموده بود بر ما سوی الله و در شب معراج بمقام قاب قوسین رسید اگرچه جبرئیل از مقام خود یک قدم پیشتر نتوانست نهاد و بی اجازت و سلام داخل خانهٔ او می شد و بزرگواری در حق او گفته است "احمد ار بگشاید آن پر جلیل تا ابد مدهوش ماند جبرئیل" و بیشک چنین بود۔ حضرت علی مرتضیٰ با وجود آنکه ابن عم و داماد و وزیر و برادر و باب مدینهٔ علم او بود و آیهٔ انما ولیکم الله در قول

ابن عباس سیصد آیۂ قرآن در حق اُو نازل گشت و یکی از خمسۂ آل عبا بُود و در مباہلہ با کفار
شریک بود و در کلمۂ انفسنا مع و متحد بُود و نیز رسول اللہ در حق اُو فرمود من کنت مولاہ
فعلیؓ مولاہ وکان ذٰلک خود را غلام آن حضرت والا شان و خاتم الانبیاء میدانست و گاہی
بی اجازت و بی ادبانہ در حضور او نمی نشست و بی او بانہ سخن نمی گفت و از فرمان او سرپیچی
و اُورا ایذا و آزار نرسانید۔ مگر بسیاری دیگر از مسلمانان جنگلی بُودند کہ ہر گونہ بی ادبی را در حضور
آنحضرت بجای آوردند و از فرامین او سرپیچیدند و اُورا ایذا میرسانیدند۔ ببین در سورۂ حجرات
کہ مسلمانانی کہ در خدمت سرور کائنات می آمدند و می نشستند و خود را از جملۂ صحابہ محسوب
میداشتند در چہ حالتی بُودند و چہ اعمالی از آنہا سر میزد کہ خدا تعالی برای تنبیہ و تعلیم آنہا آن
آیات سخت را نازل فرمود۔ یا ایہا الذین امنوا لا تقدموا بین یدی اللہ و رسولہ و
اتقوا اللہ ان اللہ سمیع علیم + یا ایہا الذین امنوا لا ترفعوا اصواتکم فوق صوت
النبی ولا تجہروا لہ بالقول کجہر بعضکم لبعض ان تحبط اعمالکم وانتم لا تشعرون +
ان الذین یغضون اصواتہم عند رسول اللہ اولٰئک الذین امتحن اللہ قلوبہم
للتقوی لہم مغفرۃ واجر عظیم + ان الذین ینادونک من وراء الحجرات اکثرہم
لا یعقلون الخ + ای مسلمانان در قول و فعل خدا و رسول او تقدم مکنید (یک بزرگوار چنین
معنی کردہ است "مت آگے بڑھو آگے خدا کے اور رسول اسکے کے" دیگری چنین معنی میکند
"آگے نہ بڑھو اللہ سے اور اسکے رسول سے") و بترسید از خدا ہر آئینہ خدا شنوای داناست +
ای مسلمانان بلند مکنید آوازہای خود را از آواز پیغمبر و با آواز بلند با او سخن مگوئید ہمچنانکہ شما
در میان خودتان و با یکدیگر سخن میگوئید و بعضی از شما آوازہای خود را بلندتر از بعضی دیگر
میکنند مبادا کہ ازین بی ادبی اعمال شما نابود شود و شما بیخبر باشید + تحقیق آنانکہ آوازہای
خود را پست میکنند در حضور رسول اللہ آن گروہ آنان استند کہ آزمودہ است خدا دلہای آنہا
را در ظہور بر ورز تقوی و برای ایشان است آمرزش و اجر عظیم + بدرستی آنانکہ آواز میکنند

ومیخوانند ترا ای پیغامبر از پس حجرہا بسیاری از آنها نادان و بیوقوف اند الخ" +

پس بخاطر باید داشت که لازمۂ جہان و ہر قوم و ہر ملت چنین افتادہ است کہ چون در مجلسی گروہی را خطاب میکنند تمام اجزای آن گروہ را یکسان خطاب میکنند بہر درجہ و مقامی کہ باشند۔ چنانچہ مثلاً خطاب میکنند ای یہود۔ ای نصاری۔ ای مجوس۔ ای ہنود۔ ای مسلمانان حال آنکہ بسیاری از آنہا بحقیقت نیک یا پیرو دین و شرایع دین خود نیستند ہمچنین در مسجدی واعظ میگوید ای مسلمانان شراب مخورید۔ زنا مکنید۔ رشوت مستانید۔ قمار مبازید۔ دروغ مگوئید وعدہ خلافی مکنید و امثال ذلک۔ البتہ در آن مجلس مردان متقی پرہیزکار و صالح و ایماندار ہم نشستہ اند و مسلمانانی ہم نشستہ اند کہ محض برای تماشا بمسجد آمدہ یا اگر چای میدہند برای چائی آمدہ اند و محتمل کہ بعضی ہم شراب خوردہ اند یا نجس استند و بلکہ بسیاری از آنہا صرف بلباس و محض بزبان مسلمان اند۔ و شک نیست کہ اگر ہزار کس در آن مجلس باشند شاید کہ دو کس از آنہا مسلمان واقعی باشد۔ مگر مسلمان واقعی ہم در اینجا مراد بندہ این است کہ بظاہر بعضی اعمال خلاف شرع را بجا نمی آرند۔ ولیکن مسلمان حقیقی کہ صاحب ایمان و تقوی است آنکس است کہ تا ممکن باشد ہیچ چیز خلاف شرع نمی کند و گناہ کبیرہ از او سرزد نمی شود۔ و شرط عظیم آن این است کہ صاحب علم و معرفت ہم باشد۔ اکنون در ذیل مرقوم خواہد شد کہ مسلمان حقیقی کدام کسان اند و چگونہ باید باشند +

احکام و ہدایات و اوامر و نواہی الہی کہ مسلمانان باید پیروی کنند

چونکہ غرض بندہ از نوشتن این کتاب این است کہ یک امری را ظاہر و ثابت سازم مثلاً اینکہ لب تمام اعمال و افعال و عبادات بندگان خدا" ہمدردی است و بس" پس ضرور است بیان بسیار چیزہا و کیفیات و تمہیدات دیگر تا کہ بر سر مطلب صلی اللہ علیہ وسلم لہذا بخدمت خوانندگان این کتاب عرض میکنم کہ بکمال غور و تحقیق و تدقیق در این بیانات ملاحظہ فرمایند

که بنده باندازهٔ دانست خود در اینجا تحریر میکنم۔

ابتدا باید دانست که اگر خدائی هست و این عالم کون و فساد بدون خالق و پروردگاری نیست و آن خدا بندگان خود را بعبث خلق نکرده بلکه برای کاری و عبادتی خلق نموده و تمام انبیاء و کتب را ارسال داشته است برای انتظام این جهان یعنی انتظام میان این بندگان و آن انبیاء و کتب و آنچه در آن کتب درج اند همه حق استند و بموجب عقیدهٔ تمام مسلمان جهان (و سایر اُمم و ملل) قیامتی و حساب و کتابی و سؤال و جوابی هست و بازگشت همه بندگان با آن جاست و همه سؤال میشوند از هرگونه عمل و فعلی که درین جهان کرده اند و محض برای آن اعمال و افعال مقرر شده است ثواب عقاب و بهشت و دوزخ و قرب پروردگار و دوری از رحمت و لطف او۔ پس ما باید بدانیم و جستجو نمائیم که آن اعمال و افعال کدام استند و احکام و اوامر و نواهی الهی چگونه استند نسبت بهر یک از اعمال و افعال ما مسلمانان و نیز تمام بندگان او۔ چونکه خدای تعالیٰ امر فرموده است ما را که تمام انبیاء و اقوال و احکام و کتب آنها را یک و یکسان بدانیم با نبی خود و با اقوال و احکام و کتاب او و ازین معلوم میشود که احکام و اوامر و نواهی الهی در هر زمانی و برای هر اُمتی یکسان بوده است و آنچه در کتاب ما درج است در کتب دیگران نیز همین ها درج بوده است بلکه تکمیل همه در کتاب ماست و رسول ما که خاتم الانبیاء است مکمل تمام آن احکام است لهذا ما باید در کتاب خود ملاحظه کنیم که خدای تعالیٰ چه فرمان داده است ما را و اعمال نیک یا بد کدام استند و نیکان یا بدان چگونه اند و چگونه باید باشند۔ لیکن چنانچه ابتدا ذکر شد ضرور است که گوش هوش فرا داشت۔ و این را هم باید دانست که آیاتی که بنده برای غرض و مطلب خود جمع نموده ام تماماً یا بخط مستقیم یا بخط غیر مستقیم یعنی خواه بطور وضوح باشند خواه بطور کنایه مشتمل و متضمن اندبر "همدردی" اهل اسلام از یکدیگر یا آنکه شرط اسلام و ایمان همدردی است مثل اینکه بجا آوردن اعمال صالحه و دادن زکوة و نمودن حج بیت الله و صوم و صلوٰة و امثال ذلک۔

ابتدا خدای تعالیٰ میفرماید ذٰلِكَ الْكِتٰبُ لَا رَيْبَ فِيْهِ هُدًى لِّلْمُتَّقِيْنَ - این کتاب

شک نیست که هدایت نامهٔ است برای پرهیزگاران + پس بیان میفرماید بعضی از علامات یا بگوئیم لب علامات ونشانهای پرهیزگاران را + الّذین یؤمنون بالغیب ویقیمون الصّلوٰة وممّا رزقناهم ینفقون ـ متقیان آن کسانی هستند که ایمان آورده اند ومی آرند بچیزای نادیده وبرپا میدارند نماز یعنی عبودیت وانقیاد او را وازآنچه روزی داده ایم ایشان را انفاق میکنند ولیکن مؤمنان ومتقیان را خصال وصفات دیگر هم میباشد مثل اینکه ایمان آورده اند بتمام آنچه برتو ای محمد ﷺ فرستاده شده وآنچه هم که قبل از تو بدیگر انبیاء فرستاده شده وبروز قیامت وحساب وجزا وعقاب هم یقین کلّی دارند ـ پس انبیان علامات این گروه میفرماید اولٰئک علٰی هدًی من ربهم واولٰئک هم المفلحون این گروه مذکور استند که از پروردگار وهدایت نامهٔ پروردگار خود هدایت یافته اند وهمین گروه استند که رستگارند یا رستگاری خواهند یافت + پس میفرماید وبشّر الذین امنوا وعملوا الصّالحات انّ لهم جنّات تجری من تحتها الانهار الخ + بشارت ده (ای محمد ﷺ) آن کسان مذکور را که ایمان آورده اند واعمال صالحه بجا آورده اند که آنها را بوستانها خواهد بود که از زیر آن بوستانها نهرهای آب جاری اند الخ + ولا تلبسوا الحقّ بالباطل وتکتموا الحقّ وانتم تعلمون ـ (ای کسانیکه ایمان آورده اید ودعوای ایمانداری میکنید) میپوشید یا درهم وخلط مسازید حق وباطل را وپوشیده مدارید حق را وحال آنکه شما بخوبی میدانید که چه میکنید + واقیموا الصّلوٰة واتوا الزّکوٰة وارکعوا مع الرّاکعین وبرپا دارید نماز را وبدهید زکوٰة را ورکوع کنید بار کوع کنندگان + پس از آن میفرماید اتامرون النّاس بالبرّ وتنسون انفسکم وانتم تتلون الکتاب افلا تعقلون ـ آیا شما امر میکنید دیگران را باعمال نیک وخود فراموش میکنید وحال آنکه شما کتاب میخوانید ـ آیا درک نمیکنید + مفهوم این کلمات است این اشعار سعدی علیه الرحمه "ای هنرها نهاده برکف دست عیب ها را نهاده زیر بغل تا چه خواهی خریدن ای نادان روز درماندگی بسیم دغل" تمام مسلمان جهان شب وروز بر لب دارند" همدردی ـ همدردی ـ همدردی" ولی بوی همدردی بمشام هیچیک نرسیده است

انّ الّذین امنوا والّذین هادوا والنّصاری والصّابئین من امن بالله والیوم الاخر وعمل صالحا فلهم اجرهم عند ربّهم ولا خوف علیهم ولا هم یحزنون - تحقیق آنکسانیکه مسلمان شدند وکسانیکه یهود شدند وعیسویان وبیدینیان (هرکه باشد) هرکه ایمان آرد بخدا وبروز قیامت وعمل شایسته کند پس برای آنهاست مزد آنها در نزد پروردگارشان و ترسی نیست برای آنها ونه اندوهگین شوند + درین آیه درصورت نمودن تفسیری نزد فقیر چنین بنظر می آید که مراد این است که خواه کسی مسلمان باشد وخواه یهودیا عیسوی یا بیدین بدون استثناء چون ایمان آرد بخدا بطور واقع وعمل نیک کند آنکس پسندیده درگاه الهی است یعنی مسلمان شدن ودر لباس اسلام بودن شرط نیست - یک بزرگوار می نویسد - "حاصل معنی آیت آنکه آدمی در اصل از هر فرقهٔ که باشد چون ایمان آورد از اهل نجات بود خصوصیت فرقهٔ نیست" بزرگوار دیگری نویسد "یعنی کسی فرقه پر موقوف نهین یقین لانا شرط هے اور عمل نیک اپنے اپنے وقت جسنے یه کیا ثواب پایا" غرض فقیر ازین عبارات حاصل نشد و فقیر میگویم که فرقه درا ینجا ذکر نیست وفرقه آنرا میگویند که در تحت یک دین باشد در اصول مختلف باشد در فروع مانند فرق مختلفهٔ اسلام لیکن در اینجا ذکر یهود ونصاری وبیدینیان است پس چنین میشود که پیروان هر دین عند الحق بیدینیان اگر بروفق ادیان واعتقادات خود ایمان کامل داشته باشند واعمال نیک را بجا آرند آنها نیز بی مزد نخواهند بود - چنانچه بنده بسیاری را دیده ام که در امریکان خود بسیار پابند استند واز عیسویان هم یک گروه چنین اند - مگر درصورتی که آنها داخل مشرکین شمرده شوند بروفق کلام خدا مزدی ندارند وآمرزیده نمی شوند - چنانچه خداتعالی میفرماید انّ الله لا یغفر ان یشرک به الخ - یعنی تحقیق که خداتعالی نمی آمرزد اینکه شریک شمرده باد (یا نمی آمرزد کسی را که برای او شریک مقرّر نماید) الخ + پس درین مقام اگر با ایمان واقعی راستبرد نظر بدین محمدی مدنظر باشیم معنی آیهٔ مذکور چنین میشود "ای کسانیکه مسلمان استید و مسلمان بزبان و بسبب آن بر دیگران فخر میکنید بدانید از مسلمان وغیر مسلمان هرکه ایمان کامل آرد بخدا

و چنین و چنان اعمال صالحه را بجا آرد او مزد خواهد یافت"۔ مگر بظاهر معنی اول معلوم میشود زیرا که مشهور است و ما مکرر شنیده ایم که گفته اند نوشیروان و حاتم بجهة عدل گستری و سخاوت به بهشت میروند لهذا از معدلت پادشاه حقیقی بعید نیست که سوای مسلمانان راهم که در ادیان خود ثابت بقدم استند و اعمال نیک را بجا می آرند اجر بدهد۔ بالجمله این امر را باید علما و مفسرین ما در میان خود فیصله نمایند و این از دائرهٔ بحث ما خارج است +

این آیه هم نسبت دارد به یهود و نصاری و خدا تعالی میفرماید بلی من اسلم وجهه لله وهو محسن فله اجره عند ربه الخ ۔ هان البته کسی که اسلام را قبول کرد محض برای خدا او نیکوکار هم باشد پس برای اوست مزد او نزد پروردگار او الخ + لیس البر ان تولوا وجوهکم قبل المشرق والمغرب ولکن البر من امن بالله والیوم الاخر والملائکة والکتاب والنبیین واتی المال علی حبه ذوی القربی والیتامی والمساکین وابن السبیل والسائلین وفی الرقاب واقام الصلوة واتی الزکوة والموفون بعهدهم اذا عاهدوا والصابرین فی الباساء والضراء وحین الباس اولئک الذین صدقوا واولئک هم المتقون ۔ " نیکوئی و نیکوکاری این نیست که شما روهای خود را بگردانید بجانب مشرق و مغرب (و بسیار کارهای دیگر ازین قبیل را بکنید) بلکه نیکوکاری آن است که کسی ایمان آرد بخدا و یقین دارد بقیامت و بوجود ملائکه و کتاب خدا و بدهد مال خود را در راه خدا و محبت او به خویشان نزدیک خود و یتیمان و فقیران و مسافران و سوال کنندگان (عاجز و مستحق) و در آزاد کردن بردگان و برپا دارد نماز را و بدهد زکوة را و ایفا کننده باشند بعهدها و وعدهای خود هنگامیکه بایکدیگر میکنند و صبر کننده باشند در تنگدستی و سختی و هنگامیکه در کارزار اند ۔ این گروه استند براستی و درستی صادق و اینها هستند متقیان" + اینها که ذکر شد و پس ازاین ذکر خواهد شد در قرآن مجید علامات و نشانهای مسلمانان واقعی راستباز و پرهیزگار خداترس است و بموجب همین کلام غیر ازاین اعمال و آنچه دیگر در کتاب خدا ذکر است دیگر اعمال و کارها سراسر

بدعت استند وخلاف مرضی خدا وشرع رسول اللہ ہا - وچنانچہ ظاہر است غالب این اعمال بهیدردی است از بندگان خدا که در آن ذکری از گروہ وفرقۂ خاصی نیست ممکن است که فقیر ومسکین وسائل مسلمان نباشند ولی محتاج باشند * ولا تاکلوا اموالکم بینکم بالباطل وتدلوا بها الی الحکام لتاکلوا فریقا من اموال الناس بالاثم وانتم تعلمون * "مخورید اموال خودرا درمیان خود بطریق باطل (یعنی در جلسه وناچ وخرجهای بیهوده وندرنیازهای بیمعنی وامثال ذلک) ومدهید اموال خودرا (بطور رشوت وپیشکش وتعارف) بحکام جور بجهت آنکه بخورید بعضی از شما مال دیگران را بناحق وظلم وحال آنکه شما میدانید که این کاررا که میکنید برخلاف مرضی خداست" * یسئلونک ماذا ینفقون قل ما انفقتم من خیر فللوالدین والاقربین والیتامی والمساکین وابن السبیل الخ - سؤال میکنند از تو (ای محمدؐ) که چه چیزرا انفاق کنیم بگو آنچه انفاق میکنید از مال نیک وحلال پس بدهید والدین را خویشان ویتیمان و فقیران ومسافران را (وبدانید که) آنچه میکنید از نیکی پس بدرستیکه خدا بر آن آگاه است یا ایها الذین امنوا انفقوا مما رزقناکم من قبل ان یاتی یوم لا بیع فیه ولا خلة ولا شفاعة الخ - ای صاحبان ایمان انفاق کنید از آنچه بشما روزی داده ایم قبل از آنکه بیاید آن روز که نه بیع وشری وخرید وفروش در آن روز ممکن است ونه دوستی وشفاعت بکار آید الخ مثل الذین ینفقون اموالهم فی سبیل الله کمثل حبة انبتت سبع سنابل فی کل سنبلة مائة حبة - والله یضاعف لمن یشاء والله واسع علیم " مثال کسانیکه انفاق میکنند در راه خدا مثال آن دانه است که بروید از آن هفت خوشه که در هر خوشه باشد صد دانه و خدا دوچندمی دهد یا بسیار زد برای هر بنده که بخواهد و خدا جواد و داناست " * سه آیۂ دیگر بدنبال این آیه است که آنهارا نیز باید ملاحظه نمود * بعد خدا تعالی میفرماید یا ایها الذین امنوا انفقوا من طیبات ما کسبتم ومما اخرجنا لکم من الارض ولا تیمموا الخبیث منه تنفقون ولستم باخذیه الا ان تغمضوا فیه واعلموا ان الله غنی حمید -

"ای کسانیکه ایمان آورده اید انفاق کنید از چیزهای پاکیزه که پیدا کرده اید از ممر حلال واز کد یمین (یعنی از مال غیر حلال) و نیز از آن چیزیکه ما از زمین بیرون آورده ایم برای شما۔ و اراده مکنید که از چیزهای خبیث و ناپاک انفاق کنید و حال آنکه آن چیزهای خبیث را اگر بشما بدهند خود نخواهید گرفت مگر از روی اکراه و چشم پوشی از بدی آنها ۔ و بدانید که خدا بی نیاز پسندیده است"۔ لیس علیك هدٰهم ولکنّ اللّٰہ یهدی من یشاء ۔ وما تنفقوا من خیر فلانفسکم ۔ وما تنفقون الا ابتغاء وجه اللّٰہ ۔ وما تنفقوا من خیر یوف الیکم وانتم لا تظلمون ۔ " بر تو لازم نیست (ای محمدؐ) که آنها را هدایت کنی بلکه خدا هدایت میکند هر که را بخواهد ۔ و آنچه را که شما انفاق میکنید از مال خود پس هر آینه نفع آن بخود شما عاید میشود و انفاق مکنید جز آنکه خاص برای رضای خدا باشد و آنچه را که خیرات میکنید از مال خود کما کان بشما عاید میشود وستم بر شما نخواهد شد"۔

نسبت بحصهٔ اول آیهٔ بالا یعنی لیس علیك بزرگواری درجای مینویسد "نسائی حاکم بن ابی حاتم ۔ طبرانی اور بزاز نے حضرت عبداللہ بن عباس رضؓ سے روایت کی ہے کہ اسلام سے پہلے اکثر صحابہ اور یہود میں قرابت تھی اور اسی قرابت کی وجہ سے صحابہ انسے طرح طرح کے سلوک کیا کرتے تھے اسلام کے بعد صحابہ نے آنحضرت سے اس سلوک سے باز رہنے کی اجازت چاہی آپ نے بھی باین خیال کہ شاید یہ طریقہ یہود کو کچھ راہ راست پر لاوے صحابہ کو اسکی اجازت دیدی اسپر اللہ تعالی نے یہ آیت نازل فرمائی اور فرمادیا کہ جس کسی کی ہدایت اللہ کو منظور ہوتی ہے وہ ہر طرح راہ راست پر آجاتا ہے خدا کی مرضی کے بدون تمہاری اس قسم کی باتوں سے کیا ہدایت ہوگی اور اللہ کو اسطرح کا مجبوری کا ایمان کب پسند ہے کہ کوئی کھانا بند کرنیسے ایمان لاوے اور کوئی پانی سے اسلئے تم اپنے قرابت داروں سے جو کچھ سلوک کیا کرتے تھے وہی کئے جاؤ اور اللہ کی ہدایت کے منتظر رہو ۔ اس آیت کے بعد آپنے صحابہ کو حکم دیدیا کہ بلا لحاظ دین کسے جو کوئی جس سے کچھ سلوک کرتا تھا وہ کرے جاوے"۔ حاصل معنی این فقرہ این است کہ فلان فلان بزرگان

از ابن عباس روایت میکنند که در ابتدای اسلام صحابه با خویشان خود که یهود بودند سلوک میکردند و
چیزی نان و آب باآنها میدادند یعنی بعد از حضرت رسالتمآب اجازت طلب کردند که آن سلوک را
قطع نمایند و آنحضرت نیز آنها را چنین اجازت فرمود مگر این آیه نازل شد در امتناع این فعل و خدا تعالی
فرمود که هدایت بندگان براه راست و قبول اسلام با من است و ضرورتی ندارد که شما بقطع سلوک
یا قطع رحم و آمد و شد خویشان خود را مجبور سازید به قبول کردن دین و دین جبری شایسته نباشد۔
آنحضرت هم صحابه را امر فرمود که از سلوک اقربای خود باز نه ایستند۔ العهدة علی الراوی۔ و در این
شکی نیست که اختیار دین نه بطور اجبار خوب است و نه برای مال دنیا و خدا تعالی در جای دیگر هم فرموده
است لا اکراه فی الدّین و کسانی که چنین کردند بیشک خلاف فرمودهٔ خدا را نمودند و دین اسلام را
در نظر تمام مخلوق جهان مکروه و مقبوح ظاهر ساختند۔

اینک خدا تعالی بیان میفرماید که انفاق و صدقه چگونه کنند و چه گونه اشخاص بدهند و ما
امیدواریم که عموم اهل اسلام و خصوصاً اهل این ملک حیدرآباد بکمال غور براین نظر نمایند
للفقرآء الّذین احصروا فی سبیل اللّٰه لا یستطیعون ضربا فی الارض یحسبهم الجاهل
اغنیآء من التعفف۔ تعرفهم بسیماهم۔ لا یسئلون النّاس الحافا۔ وما تنفقوا من خیر
فانّ اللّٰه به علیم۔ "خیرات برای آن گونه فقیران است که بند شده اند در راه خدا (یعنی
مشغول جهاد یا کار دیگر از این قبیل اند که نمی توانند کسب کرد) و قدرت سفر کردن وطی زمین نمودن
ندارند (یا شاید که از حرکت وا دوست و یا عاجز اند) و جهّال و عوام النّاس چنین می پندارند که
آنها اغنیا هستند (و زر بسیاری در زیر نهاده اند یا زمین و ملک و جایداد و جاگیر دارند) لیکن این
گروه دست سؤال و گدائی دراز نمی کنند نزد هر کس و ناکس و عزّت خود را برای یک پول سیاه برخاک
نمی ریزند۔ تو می شناسی آنها را از صورت و حالت آنها (شاید مراد این است که هر که طبیعت او به همدردی
مائل و راغب است و معرفت دارد این بیچارها را از صورت حالشان می شناسد) اینها با الحاح و
اصرار سؤال نمی کنند از مردم (چنانچه عموماً در ممالک اسلام و خصوصاً در شهر حیدرآباد و بد خانمانهای

مردم و بالای کوه بابا شرف الدین اولیاء و مقامات دیگر بساط گدائی خود را پهن کرده خود برای اعمال خلاف دیگر رفته اند) - و آنچه انفاق میکنند از مال خود بطور خیرات پس هر آینه خدا آن آگاه است که برای رضای اوست یا محض برای نام است * ازین آیه صاف صاف و بر هر طفلی معلوم است که خیرات و انفاق که این همه ثواب دارد و عین همدردی است چگونه باید باشد و چگونه اشخاص مستحق آن استند - آنچه همه کس دراین شهر میداند اگر کسی بنویسد نسبت بحالت فقرا و مساکین یعنی گدایان و کلاشان و اصناف متعدد و مختلف و وضع گدائی آنها کتابی میشود بچندین صفحه بطور اختصار دراینجا عرض میشود که اگرچه دراین ایام غله بسیار گران است و بسیاری از صاحبان تعفف و عاجز و آبرودار بحال عسرت میگذرانند و فاقه کشی میکنند بلکه کسانی که پنجاه و صد روپیه ماهوار دارند نمی توانند در ماه یک شب پلاو یا بریانی بخورند این گدایان و کلاشان هر شب پلاو و بریانی میخورند چرا که بسیاری از جهال و صاحبان دولت حرام بی درد سر و زحمت باقسام مختلف طرق اینها را میخورانند و اینها گاهی رغبت به کسب و کار و محنت کشی و هنرمندی و حرفت و دستکاری ندارند و فخر میکنند که خاندان ما تا بحضرت آدم علیه السلام همه باین گدائی نان خورده اند - الَّذِينَ يُنفِقُونَ أَمْوَالَهُم بِاللَّيْلِ وَالنَّهَارِ سِرًّا وَعَلَانِيَةً فَلَهُمْ أَجْرُهُمْ عِندَ رَبِّهِمْ وَلَا خَوْفٌ عَلَيْهِمْ وَلَا هُمْ يَحْزَنُونَ - کسانیکه انفاق میکنند اموال خود را شب و روز پنهان و آشکار پس برای ایشان است مزدی نزد پروردگار شان و هیچ خوف و خشیتی نیست آنها را و آنها اندوهگین نشوند * مگر صاحبان خیرات و مبرات باید بدانند که مراد از علانیة این نیست که چند مردم بیکار و بی عار و بی غیرت زبردست و چرسی و بنگی و افیونی و مدکی و سیندسی خوار مرد و زن از محلات بعیده برخاسته صبح بطور هواخوری و تفریح دماغ بروند بدروازهٔ فلان سقی لال و خدا کے لال بنشینند و انهم دری گفتگو کنند یا جنگ و جدال نمایند و دشنامهای مغلظه بیکدیگر بدهند آنگاه ظهر آن خیرات را هرچه هست (دو نان و قدری دال) گرفته در سایهٔ درختی بخورند و همانجا نشسته چرس بکشند و پان بخورند و بخوابند و شامگاهی خرامان خرامان رفته بدکان

سینه‌ها ی والا چیزی بنوشند وچون "قرص خورشید درسیاهی شد یونس اندر دهان ماهی شد"
بازبر در خانهای مردم نعرهٔ الجوع الجوع برکشند وچیزی بگیرند تا که بجای آرامگاه خود برسند
دابداً ذکری از خدا نکنند وبی تعریف کنند که فلان چه سخاوتی دارد وآن بزرگوارهم این کاررا
میکند محض برای نام ومعلوم نیست که آن زر از کجا وبچه صورت حاصل میشود + الذین یاکلون
الرّبوا لا یقومون الّا کما یقوم الّذین یتخبطه الشیطان من المس ذلك بانّهم قالوا انّما
البیع مثل الرّبوا واحلّ الله البیع وحرّم الرّبوا الخ - کسانیکه سود میخورند از قبور خود برنخیزند
جز آنکه مانند کسی باشند که برمیخیزد (در حالتیکه) شیطان اورامس کرده یا دیوانه ساخته است -
این بسبب آن است که سودخواران گفتند جز این نیست که خرید وفروخت مانند سودخواری است
وحال آنکه خدایتعالی حلال کرده است خرید وفروخت را وحرام نموده است سودخوردن را الخ +

بایددانست که مطلب سودخواری از دائرهٔ بحث ومطلب این کتاب خارج است ولی چونکه
غرض ومطلب این کتاب درهمدردی مسلمانان است از یکدیگر لهذا فقیر در این خصوص نیز باندازهٔ فهم
خود چیزی مینویسم وفیصلهٔ آنرا وامیگذارم بعلماء وفقهای هر فرقه از فرق اسلام + خدایتعالی درمقام
دیگری میفرماید یا ایّها الّذین امنوا لا تاکلوا الرّبوا اضعافا مضاعفة واتّقوا الله لعلّکم
تفلحون - ای کسانیکه ایمان آورده اید مخورید سود را دوچندان وتوبرتو وبترسید از خدا شاید که
رستگار شوید + در نزد بنده تفسیر معتبری نیست که حقیقت این سود را کما کان معلوم نمایم - یک
بزرگوار از علماء اهل سنت در حاشیهٔ قرآن مجیدی مینویسد "شاید سود کا ذکر یهان اسواسطے فرمایا
که اوپر مذکور تھا جهاد مین نامردی کا اور سود کھانیسے نامردی آتی ہے الخ" این سخن بنزد رای
بنده بالکل مهمل است - آنچه بنظر فقیر میرسد این است که چون معلوم میشود از قدیم الایام رسم سودخواری
در سراسر جهان جاری بوده است چنانچه امروز هم جاری است خصوصا در ملک هندو در میان
چندقوم گویا بیشتر رسم بوده است مثل یهود ونصاری وهنود واینها سود گزاف میگرفته اند وهنوز
میگیرند وما همه روزه بچشم می‌بینیم وبرای هرکسی این واقعه رنج میدهد ولهذا این قسم ظلم بوده است

و بواقع ظلم است نسبت بیکدیگر و خصوصاً برای مردمان فقیر و کم بضاعت + چنانچه در میان صرافان و غیر صرافان هنود رسم است که اگر بیچاره را پنج روپیه بقرض بدهند اوّل بدون چیزی گروی نمیدهند - ثانی آنکه اگر آن چیز اقلاً ده روپیه قیمت داشته باشد پنج روپیه میدهند - ثالث آنکه محتمل برای یک روپیه دو آنه یعنی برای پنج روپیه ده آنه در ماه سود میگیرند که میشود از قرار فیصدی ۱۲½ (دوازده و نیم روپیه) و محتمل که بیشتر ازاین میگیرند - رابع آنکه اگر آن مبلغ را آن بیچاره صبح بگیرد و شام همان روز ادا کند سود یکماه تمام از او میگیرند - خامس آنکه اگر دو ماه شود مبلغ دیگری بر آن سود میرود میشود و بالجمله در دو سه ماهی مالی که نزد صرّاف یا دیگری بگرو است مال خالص او میشود + کرورها خلق تباه شدهٔ این سوداستند خصوصاً در این ملک هند - در ملک روس لکها یهود را یا کشتند یا دربدر کردند بجهت این سود خوردن که مانند هندوهای اینملک خلق روس را تباه کردند - مردم این ملک هند مسرف و متلف ترین خلق جهان اند از اعلا گرفته تا ادنی مثلاً شخصی که ده روپیه در ماه آمدنی دارد اگر رسم بسم الله خوانی طفل خود را بجا می آرد - یا که موی سر طفل خود را بتراشد - یا عقیقه و ختنهٔ او را میکند نه بلحاظ آنکه این کار امر دینی یا غیر دینی است بلکه بلحاظ آنکه این رسم در باب عزت را از امور واجبه هم زیاده واجب میدانند دو صد یا چهار صد روپیه خرج میکنند - (بنده موتراشی طفلی را به سر قبر یکی از اولیاء این شهر دیده ام و در جای دیگر بیان خواهم کرد) - پس اگر مکانی دارد یا زیوری باندازهٔ سیصد روپیه قیمت بگرو نهاده دو صد روپیه بقرض میگیرد بهمان سود گزاف که ماهی چهار روپیه قسط بدهد - با ده روپیه آمدنی گاهی ممکن نمیشود که هر ماهه چهار روپیه بدهد و محتمل که اگر یکماه بدهد شش ماه دیگر نمی تواند بدهد - یا اگر دو روپیه میدهد باز شش ماه نمیدهد و بالجمله در اندک زمانی آن مکان یا آن زیور از کف او بدر میشود + همچنین است حالت دهاقین و زارعین و حتی امرای عالیشانی که در سال ده لک آمدنی از زمین دارند مگر زمینها و جاگیر همه در گرو است و پانزده یا بیست لک هم مقروض استند که بهمین گونه خرافات لکها را برباد داده اند - در این زمان و در عهد دولت ابدمدت انگلیش در ملک هند اگرچه رسم سود در میان خودشان هم رواج دارد و علاوه بر آن عدالت عالیه هم گشوده است و تمام معاملات حتی در میان پدر و پسر هم باید بر کاغذ استامپ دولتی باشد و هیچیک از پدر و پسر هم بر یکدیگر و قول و قرار و ایمانداری یکدیگر ابداً اعتمادی ندارند پس چگونه ممکن است که

کسی بر همسایه و رفیق خود اعتماد کرده قرض الحسنه بدهد و بکمال خاطر جمعی را با ایمان داری او واگذاشته باشد و او هم با ایمان داری حرکت کند. شاید در اوایل اسلام نیز همین حال بوده است در میان تازه مسلمانانی که از آن طرف خط جاهلیت یا یهودیت یا نصرانیت پای خود را برداشته این طرف نهاده بودند و محض بزبان مسلمان شده او وقت و همدردی اسلام را ملاحظه نمیکردند و بایشان سود گزاف میخوردند. و نیز محتمل که چون سود حرام شد آنها که از برادران دینی قرض میگرفتند و بزبان مسلمان بودند مانند مسلمانان این زمان حاشا میکردند و میگفتند برو بدار القضا نالش کن. گواه تو کجاست. از من اگر نوشته داری بنما. این دستخط من نیست. و امثال این بهانه‌ها را میکردند و مال یکدیگر را میخوردند. پس طرف مقابل که زر خود را بقرض داده بود چار ناچار بایستی حق خود را بقیامت و بدار القضاء حاکم حقیقی واگذارد. بعضی دیگر که بسیار معدود و پرهیزگار و خدا ترس بودند البته مال دیگران را باز پس میدادند. مگر البته این هم بود که در آغاز اسلام بسیاری بینوا و فقیر و مسکین بودند و اگر کسی چیزی بطور قرض الحسنه بدیگری میداد از چهار و پنج روپیه بیشتر نبود. و در این زمان هم اگر کسی پنج روپیه بطور قرض الحسنه بخواهد و از ادای آن عاجز باشد میتوان از آن گذشت ولیکن اگر پنجاه و صد و دو صد روپیه بخواهد و هیچ جیه ادای آن ممکن نیست پس هیچگونه میتوان باو قرض الحسنه داد بدون گرو و سود. و اگر گرو هم باشد ولی سود در میان نباشد گیرنده خاطر جمع است که پنجسال دیگر قرض خود را ادا میکنم و مال خود را واپس میگیرم ولی زر دهنده تا مدت ادای آن میماند در رنج افتاده و اگر تجارت میکرد بلاشک ربحی عاید او میشد. بنابراین اگر فی الجمله سودی قرار دهند هیچ طرفی را نقصان ندارد و مال مسلمان در قبضهٔ کفار نمیرود. مگر چنانچه ابتدا عرض کردم شاید سبب حرمت سود همان اضعاف مضاعف با بوده است. یک مطلب دیگر را نیز ملاحظه باید کرد که بعضی که زر دارند در بنک می گذارند یا بحکومت معتبر بقرض میدهند و سود کمی از آن [illegible] چرا باید حرام شد. بهر حال بنده در این مطلب فتوی نمیدهم و بر بنده نیست که رای خود را در این باب ظاهر کنم سوای آنکه بلحاظ همدردی ملت اسلام مفید باشد بحال عموم مسلمانان.

واعتصموا بحبل الله جميعا ولا تفرقوا واذكروا نعمة الله عليكم اذ كنتم اعداء فالف بين قلوبكم فاصبحتم بنعمته اخوانا وكنتم على شفا حفرة من النار فانقذكم

منها الخ۔ "و محکم بگیرید ریسمان (یا دین) خدا را مجتمعاً و متفرق نشوید و یاد کنید نعمت خدا را وقتیکه همه دشمن یکدیگر بودید پس الفت داد (خدا) در میان دلهای شما پس شدید بنعمت او برادر با یکدیگر و بودید شما نزدیک بمغاکی از آتش پس رهانید شما را از آن الخ"۔ ولتکن منکم امۃ یدعون الی الخیر و یامرون بالمعروف وینھون عن المنکر واولئک ھم المفلحون۔ و باید که از میان شما گروهی باشند که بخوانند مردم را بسوی عمل نیک و امر کنند بکارهای پسندیده و منع نمایند از کارهای نکوهیده و ناپسندیده و آن گروه باشند از رستگاران۔ ولا تکونوا کالذین تفرقوا واختلفوا من بعد ما جاءھم البینات واولئک لھم عذاب عظیم۔ و مباشید مانند آن کسانیکه پراکنده شدند و خلاف کردند با یکدیگر بعد از آنکه آمد بایشان حجت ها و آن گروه (آنها هستند) که برایشان است عذاب سخت۔ این است معنی آن آیاتی که ما کوشش داریم و دعا میکنیم که بر لوح قلوب مسلمانان کالنقش فی الحجر نقش پذیرد و مگر افسوس است که اخوت و اتحاد و یکدلی مسلمانان غیر ممکن بنماید۔ ولیکن این اختلاف و جنگ و تنازع مسلمانان امروزه نیست بلکه در زمان خود رسول اللہ هم وجود داشته است که این آیات نازل شده۔ البته پس از رحلت رسول اللہ اشتعال و افروختگی آنها بحد کمال رسید و کمال افسوس است که آنهمه سعی و جهد و حمت رسول اللہ و رافت و رحمت خدا تعالی رایگان شد و مسلمانان پس از رسول اللہ بمراتب بدتر شدند از زمان جاهلیت چراکه آن زمان از بتان سنگی یا گلی و چوبی احترام میداشتند ولی بعد از آن کار را بجائی رسانیدند که نبیرہ رسول خدا و پیغمبر خود را شهید نمودند۔ کنتم خیر امۃ اخرجت للناس تامرون بالمعروف وتنھون عن المنکر وتؤمنون باللہ الخ۔ شما بهترین امتها هستید زیرا که از میان شما بیرون آورده شده است برای خلق کسانی که امر میکنند خلق را بکارهای پسندیده و منع مینمایند از کارهای ناپسندیده و ایمان می آرند بخدا الخ۔ فبما رحمۃ من اللہ لنت لھم ولو کنت فظا غلیظ القلب لانفضوا من حولک فاعف عنھم واستغفر لھم وشاورھم فی الامر فاذا عزمت فتوکل علی اللہ ان اللہ یحب المتوکلین۔ "بسبب مهربانی خداست بر تو (ای محمدؐ) که نرم دل گشتی بمسلمانان و اگر سخت دل و درشتخو و ترش مزاج بودی هر آئینه از پیرامون تو پراکنده می شدند۔

پس درگذر از ایشان (از رفتار و کردار نا هنجار آنها چشم فروپوش) و آمرزش خواه برای گناه آنها و مشاورت کن با آنها در کارها پس هرگاه عزم خود را جزم کردی بکاری اعتماد کن بر خدا بتحقیق که خدا دوست دارد متوکلین را" + این هم یکی از آیات بسیار عظیمه است که هم موعظه است و هم همدردی و مفید است برای تمام مسلمانان جهان + ولیعلم الذین نافقوا وقیل لهم تعالوا قاتلوا فی سبیل الله او ادفعوا قالوا لو نعلم قتالا لا اتبعناکم هم للکفر یومئذ اقرب منهم للایمان یقولون بافواههم ما لیس فی قلوبهم الخ " برای آنکه منافقان آگاه شوند و (چون) گفته شد ایشانرا که بیائید جنگ کنید در راه خدا یا دفع کنید کافران را گفتند اگر ما میدانستیم طریق جنگ کردن را هر آینه پیروی میکردیم شمارا - این گروه در آن روز (که این عذر را آوردند) نزدیکتر بودند بکفر از ایمان - و میگویند بزبان خود آن چیزی را که در قلوب آنها نیست (یعنی محض دروغ میگویند و این صرف بهانه است) +"

ولا یحسبن الذین یبخلون بما اتهم الله من فضله هو خیرا لهم بل هو شر لهم - سیطوقون ما بخلوا به یوم القیمة الخ + و نباید گمان کنند آن کسانیکه بخل میکنند از آنچه خدا از فضل خود آنهارا عطا فرموده (که) این بخل برای آنها خیر است نه بلکه برای آنها شر است - عنقریب آن مال و دولتی که با آنها بخل کرده اند طوق خواهند شد بگردن آنها در قیامت + وآتوا الیتامی اموالهم ولا تتبدلوا الخبیث بالطیب ولا تاکلوا اموالهم الی اموالکم انه کان حوبا کبیرا - و بدهید اموال یتیمان را بایشان و بدل مکنید مال خبیث را بمال پاکیزه (یعنی مالی را که بر شما حرام است بمال حلال خود شامل مسازید) و مخورید اموال آنها با موال خود (یا مانند اموال خود) هر آینه این عمل گناه عظیم است +

ولا تؤتوا السفهاء اموالکم التی جعل الله لکم قیاما وارزقوهم فیها واکسوهم وقولوا لهم قولا معروفا - و مدهید اموال خود را به ابلهان (زیرا که آن مال را) خدا تعالی برای استقامت معیشت شما قرار داده (هان البته) آنها را از مال خود بخورانید و بپوشانید و سخن نیک با آنها بگوئید + اگرچه شخصی در حاشیه کلام مجیدی مینویسد " یعنی لڑکا بیعقل ہے تو اُسکا مال اُسکے ہاتھ نه دو اسکا خرچ اُسمیں چلاؤ جب بالغ ہوا اور عقل پیدا کرے تب مال حوالہ کرو الخ " + بنده معاف خواسته عرض میکنم

که این بزرگوار ملتفت نشده است به اصل آیه که خدا تعالی می فرماید "اموالکم" و "لکم قیاما" یعنی مال خود را که برای معیشت خود شماست. در این صورت بنظر بنده معنی سفها در این جا چیز دیگر است. اول یک فرقه سفها میباشند که خود را مسخره میسازند بلباس سفاهت و بلاهت. اینها را جمعی از بزرگان و صاحبان دولتهای بیشمار که از مسخرگان و صحبت آنها خوش اند در نزد خود نگاه میدارند و پرورش مینمایند. ثانی بعضی سفها هستند که باعمال و افعال و حرکات سفاهتانه گروهی از احمقان را فریب میدهند که چنین میدانند اینها مجذوب و اولیاء میباشند و اینها زر میدهند و از اینها امیدوار مرادات خود اند و در خانهای خود نگاه میدارند و پرورش میکنند. ثالث گروهی هستند بواقع سفها که عمداً خود را سفیه نمی سازند بلکه جبلتهٔ سفیه اند این گروه استند که خدا تعالی میفرماید زر نقد و بسیار بدست اینها مدهید که در چند روز بر باد دهند بلکه چیزی بخورانید و بپوشانید زیرا که بحقیقت عاجز و مستضعفین اند +

واذا حضر القسمة اولی القربی والیتامی والمساکین فارزقوهم منه وقولوا لهم قولا معروفا - و چون حاضر شوند در قسمت (یا وقت قسمت کردن) میراث خویشان و یتیمان و مسکینان را چیزی بدهید (یا بخورانید) از ان تقسیم و با نها سخن نیک بگوئید + انّ الّذین یاکلون اموال الیتامی ظلما انّما یاکلون فی بطونهم نارا وسیصلون سعیرا - هر آینه آنانکه میخورند اموال یتیمان را به ظلم و ستم جز این نیست که بشکم خود فرو می برند آتش را و البتّه این جماعت بدوزخ خواهند رفت + یا ایّها الّذین امنوا لا تاکلوا اموالکم بینکم بالباطل الّا ان تکون تجارة عن تراض منکم ولا تقتلوا انفسکم الخ - ای مومنان مخورید مال یکدیگر را در میان خود جز آنکه باشد بطور تجارت و خرید و فروخت و برضامندی طرفین و مکشید یکدیگرا الخ + الرّجال قوّامون علی النّساء بما فضّل الله بعضهم علی بعض وبما انفقوا من اموالهم الخ - مردان حاکم استند بر زنان بسبب آنکه خدا فضیلت داده است بعضی از خلق را بر بعضی دیگر و نیز بسبب آنکه (مردان) انفاق کرده یا میکنند اموال خود را الخ + بقیه این آیت. منسوب

است بحکومت مردان بر زنان و سزا دادن مرد زن را درصورتی که خلاف فرمان شوهر کند بموجب شرع . مگر افسوس است که درمیان ما مسلمانان بجهات بسیاری وخصوصاً بجهة جهالت و بیعلمی هردو وخصوصاً زنان غالباً زنان نافرمانی میکنند از شوهران خود و سخت سزای یابند و بواقع بی نهایت ذلیل و خوارند و ابداً حرمتی ندارند + واعبدوا الله ولا تشركوا به شيئا و بالوالدين احسانا وبذي القربى واليتامى والمساكين والجار ذي القربى والجار الجنب والصاحب بالجنب وابن السبيل وما ملكت ايمانكم ان الله لا يحب من كان مختالا فخورا ." و بپرستید خدارا و شریک او قرار مدهید چیزی را و بوالدین خود نیکوئی کنید و همچنین (نیکوئی کنید) بصاحبان قرابت خود و یتیمان و گدایان و همسایگان قریب و همسایگانی که اجنبی و دور باشند و همصحبتان و رفیقان خود و بمسافران و با آنانکه شما مالک آنها میباشید (یعنی غلامان و کنیزکان) بدرستیکه خدا دوست ندارد کسی را که خود پسند و مغرور است" + این آیه بسیار سخت و مشکل است برای بیان و بدون ملاحظه کتب تفاسیر معتبر و احادیث نبوی + بنده باندازهٔ فهم خود چیزی مینویسم .

(۱) اینکه شریک ساختن چیزی را بخدا معلوم نیست چه معنی دارد و شریک چه چیز یا کدام کس مراد است . شاید دراینجا مختلف کیفیات و چیزها و اعمال درتحت شریک و شرکت واقع میشوند . مثلاً پادشاه و وزیر و امیر و صاحبان دولت را دربیم و رجا و امیدنان و اطاعت و ستایش زیادتی کنند از آنچه ضرور و واجب است تا بجائیکه بمنزله و مرتبهٔ خدائی برسند و این مطابق آن شعر سعدی است "گر وزیر از خدا بترسیدی همچنان کز ملک ملک بودی"

(۲) و همچنین ممکن است که کسی چندان بدولت خود مغرور باشد که کمال خاطر جمعی و تکیه بران داشته باشد و بنابراین از اطاعت و خوف خدا بے پروا باشد و همین سبب است که غرور و نخوت می فروشد + پس ازاین امر بسیار عظیم احسان و احترام نمودن از والدین نیز بسیار عظیم است و نیز بکسانیکه ذکر آنها را بدنبال فرموده . دراینجا ذکری فرموده است از همسایگان و احسان نمودن بآنها نیز و همچنین بینوایان و بیچارگان ولی بطور عموم است این فرمان یعنی همسایه

و بینوا خواه مسلم باشد و خواه کافر باید باو احسان نمود۔ و همچنان کنیزان و غلامان حلقه بگوش اند۔ و در ختم کلام میفرماید به درستیکه خدا دوست ندارد متکبر و خود پسند را + و بالجمله هیچ فرمانی در هیچ کتابی از این فرمان کتاب اهل اسلام بهتر و کامل تر نیست در خصوص "همدردی" بابندگان خدا و این اوامر بعد با آن نهی اول که شریک بخدا باشد در یک پایه میباشند یعنی شرک بخدا و بجا نیاوردن این احکام یکسان است یا آنکه بجا نیاوردن این احکام و شرک بخدا یکسان اند۔ والله اعلم بالصواب + الذین یبخلون الخ۔ این آیه در مذمت بخل و بخیل است "بخیل ار بود زاهد بحر و بر بهشتی نباشد بحکم خبر" + والذین ینفقون اموالهم رئاء الناس الخ۔ این آیه نسبت دارد بمذمت انفاق که بطور ریا باشد و کسانیکه مال خود را انفاق میکنند محض برای دیدن و شنیدن مردم و نام آوری که شیطان یار و یاور و رفیق شفیق و رهنمای آنهاست + ان الله یامرکم ان تؤدوا الامانات الی اهلها و اذا حکمتم بین الناس ان تحکموا بالعدل ان الله نعما یعظکم به۔ ان الله کان سمیعا بصیرا۔ تحقیق که خدا امر میفرماید شمارا که مسترد کنید امانات را بصاحبان یا مستحقین آن امانات و چون حکم مینمائید در میان خلق حکم نمائید بطور انصاف۔ تحقیق که خدا انیکو ناصح است و نیک نصیحت میکند شمارا۔ و بدرستیکه خدا شنوای بیناست + یا ایها الذین امنوا اطیعوا الله و اطیعوا الرسول و اولی الامر منکم فان تنازعتم فی شیئ فردوه الی الله والرسول ان کنتم تؤمنون بالله و الیوم الاخر الخ۔ ای کسانیکه ایمان آورده اید فرمانبرداری کنید از خدا و فرمانبرداری کنید از رسول خدا و نیز از صاحبان امر (یا حکومت) که از میان خود شما باشند پس اگر اختلاف کنید و نزاع در امری پس راجع نمائید آن امر را بسوی خدا و رسول او اگر شما بطور حقیقت ایمان آورده اید بخدا و بروز آخرت الخ + چونکه در لفظ اولوالامر در میان مختلف فرق اهل اسلام اختلاف است لهذا بنده در آن بحث نمی کنم ولیکن در هر حال چون گفتگو بر سر امور اهل اسلام است و خدا فرموده است آن اولوالامر را اطاعت کنید که از میان شما و یکی از شما و مسلمان است

و بالضروره باید اطاعت آن اولوالامر عین اطاعت خدا و رسول و در احکام خدا و رسول و در
امور دین اسلام باشد یک دو کلمه عرض میکنم + بسیاری از مسلمانان و خصوصاً جهال اہل اسلام
از سالهای بسیار قدیم بلکه از همان اوائل اسلام چنین می پنداشتند و می پندارند که پادشاه اسلام
هر که باشد و بهر لباس و هر رنگ و هر وضع زیست و زندگی که باشد اگرچه فاسق و فاجر و ظالم و زانی
هم باشد اولوالامر است + مگر در این زمان بعضی از خوشامدگویان لاعلم و دین فروشان جاهل
از مسلمانان هند که گاهی قرآن نمی خوانند و اگر هم بخوانند معنی یک لفظ را نمی فهمند استدلال از این
آیه آورده میگویند که حکومت یا پادشاه انگریز هم بر ما اولوالامر و اطاعت او بر ما لازم و واجب
است + در بعضی از مجالس بنده مکرر شنیده ام که بعضی بآواز بلند این سخن را گفته اند و فقیر همین
جواب را بآنها داده که شما معنی آیهٔ قرآن و لفظ منکم را ندانسته اید - البته اطاعت هر حاکم و حکومتی
را که کسی در تحت او باشد باید نمود همچنانکه نوکر اطاعت آقا و غلام اطاعت مالک خود را میکند و بر او
فرض است که بکند ولیکن اطاعت اولوالامر اطاعت دین و در امور دین است و اولوالامر واقعی
هر که باشد بیشک از طرف خدا مقرر گشته است و باید مقرر شده باشد نه از طرف خلق - این مطلب
را در جای دیگر خواهم نوشت + واذا حییتم بتحیة فحیوا باحسن منها او ردوها ان الله
کان علی کل شیئ حسیبا - و چون (مردم) سلام و دعا گویند شما را شما نیز جواب گوئید
(آنها را) کلمه بهتر از آن یا همان کلمه را بجواب بگوئید - هر آئینه خدا بر همه چیز حساب
کننده است + البته بلحاظ انسانیت و اخلاق و تواضع هر که سلام کند باید جواب او را گفت
بمن[illegible] راست به مسلمانان + وما کان لمؤمن ان یقتل مؤمنا الا خطاء الخ - و نباید
که مسلمان بکشد مسلمانی را (که برادر او است در دین) جز آنکه از روی خطا باشد الخ - ومن
یقتل مؤمنا متعمدا فجزاؤه جهنم خالدا فیها و غضب الله علیه و لعنه و اعد له
عذابا عظیما - (ولیکن) هر که مسلمانی را بکشد بعمد و از روی قصد پس جزای او دوزخ است
که در آن ابدالدهر بماند و غضب و لعنت خدا است بر آن شخص قاتل و آماده ساخته است

خدا برای او عذابی سخت را + لیس بامانیکم ولا امانیّ اهل الکتاب من یعمل سوءً یجزبه ولا یجد من دون الله ولیاً ولا نصیرا - نیست کار بروفق آرزوی شما مسلمانان و نه بروفق آرزوی اهل کتاب (بلکه) هرکس که کار بد کند جزا داده خواهد شد بآن و نیابد برای خود بجز خدا هیچ دوستی و نه یاری کننده را + ومن یعمل من الصالحات من ذکر او انثی وهو مومن یدخلون الجنة ولا یظلمون نقیرا - و هرکه عمل نیک بجا آرد خواه مرد باشد و خواه زن (مگر شرط آن این است که) آن کس مؤمن واقعی باشد آن گروه داخل بهشت میشوند و ذرّه ستم بآنها نمی شود + بزرگواری نوشته است که چون آیهٔ اوّل لیس بامانیکم نازل شد یهودان و غیره بمسلمانان گفتند ما و شما یکسانیم در حالت پس آیهٔ ثانی نازل شده و خدا تعالی صراحتهٔ اسلام و ملّهٔ ابراهیم را تائید فرموده و دعوی یهود و دیگران را باطل نمود که سوای دین اسلام و دین دیگری مقبول نیست + مگر در این دو آیه چند نکته است که این بزرگوار ملتفت آن نشده است - (۱) اینکه دین اسلام بجای خود است و بهترین ادیان است مگر آنکه دین ابداً نسبتی ندارد به اعمال کسی و خدا را کار است با اعمال مسلمانان نه بدین اسلام - (۲) آنکه بخصوصه شرطی قرار داده شده است که هرکه مسلمان باشد و عمل نیک هم بکند او جزاء ثواب خواهد یافت نه هرکه بزبان مسلمان باشد و روز و شب باعمال خلاف شرع اسلام اشتغال داشته باشد (۳) در آیهٔ اوّل خدا تعالی میفرماید هرکه عمل بد کند بالضروره عقوبت خواهد یافت - پس هیچ مسلمانی نباید خیال کند و خاطر جمع باشد که چون من مسلمانم و محض بزبان هر فعل خلافی از من بخشیده می شود + یا ایها الذین امنوا کونوا قوّامین بالقسط شهداء لله ولو علی انفسکم اوالوالدین والاقربین ان یکن غنیاً او فقیرا فالله اولی بهما فلا تتبعوا الهوی ان تعدلوا وان تلوا او تعرضوا فان الله کان بما تعملون خبیرا + " ای کسانیکه ایمان آورده اید قائم باشید و استوار باشید در انصاف و گواهی دهنده باشید برای خدا اگرچه نقصان وارد آید بر جان شما یا پدر و مادر و خویشان شما خواه آن شخص (که حق براو ثابت شود) دولتمند باشد خواه فقیر باشد

(وبهرحال بدانید که) خدا مهربان است برایشان - پس پیروی مکنید خواهش نفس خود را و رو مگردانید از عدل و انصاف و اگر سخن خود را پیچ و تاب و تغییر و تبدیل دهید و اعراض کنید از انصاف پس بدرستیکه خدا آگاه است بر آنچه میکنید" +

باید دانست که این آیه و آیهٔ دیگری ازین قبیل که بعد ازین نوشته میشود بسیار دقیق و پرمعنی میباشند که بسیار کم مسلمان و مؤمنی میتواند بر آن عمل کند زیرا که خدا تعالی میفرماید که اگر شما حاکم باشید و اگر گواه باشید حکم کنید و گواهی دهید در حق خود و خویشان و والدین خود هم خواه فقیر باشند و خواه غنی بموجب حکم خدا عمل کنید و هیچ چیز ملاحظه کنید - فالله اولی بهما بفهم بنده این است که اطاعت خدا فوق اطاعت والدین است - و میفرماید که از روی خواهش نفس خود یعنی بملاحظه نفس خود و قرابت خویشاوندی و فرزندی و اطاعت والدین از حق در مگذرید - انصاف حقیقی را برکنار منهید و بهانه مجوئید که آنها را خلاصی بخشید از جرم و سزای آنها یا ادای حقوق بندگان من + این است معنی واقعی **همدردی** فافهم +

یا ایها الذین امنوا کونوا قوامین لله شهداء بالقسط ولا یجرمنکم شنان قوم ان تعدلوا اعدلوا هو اقرب للتقوی واتقوا الله ان الله خبیر بما تعملون -

"ای کسانیکه ایمان آورده اید قائم و استوار باشید برای خدا (که) گواهی دهید براستی و انصاف و نباید که ملاحظهٔ دشمنی قومی (یا ملاحظهٔ دیگری) شما را بر آن بدارد که خلاف عدل و انصاف کنید - بلکه عدل و انصاف (واقعی) کنید زیرا که آن نزدیکتر است به پرهیزگاری - و بترسید از خدا (این برای تاکید است) چرا که هر آئنه خدا آگاه است بآنچه شما میکنید" + لا یحب الله الجهر بالسوء من القول الا من ظلم الخ - چنین معلوم میشود که غرض است که اگر کسی بی سبب و بی جهة بدگوئی میکند از و دیگری سزاوار نیست جز آنکه از آنکس ظلم دیده باشد که بداو را میگوید + ان الذین امنوا والذین هادوا والصابئون

والنصاری من امن باللہ والیوم الاخر وعمل صالحا فلا خوف علیھم ولا ھم یحزنون +
ہر آئینہ کسانیکہ ایمان آوردہ اند (محض بزبان نہ بہ قلب) وہمچنین کسانیکہ یہودی شدند و
صابئین یا ستارہ پرستان وترسایان وغیرہ ہر کہ ایمان حقیقی واز خلوص ارادت قلب
ایمان آرد بخدا وروز قیامت وعمل نیک وشایستہ بجا آرد پس ہیچ خوف وحزنی نیست برای
آن گروہ + ولا تسبوا الذین یدعون من دون اللہ فیسبوا اللہ عدوا بغیر علم
کذلک زینا لکل امۃ عملھم ثم الی ربھم مرجعھم فینبئھم بما کانوا یعملون . "وای
مسلمانان دشنام مگوئید کسانی را کہ میخوانند (یعنی پرستش میکنند) سوای حقیقی را زیرا کہ
آنہا ہم درعوض دشنام خواہند داد خدای حقیقی را کہ شما اورا پرستش میکنید ونمیدانند آنہا
ہمچنین آراستہ کردیم وخوش نمودیم در نظر ہر گروہی کردار واعمال آن گروہ را پس بازگشت
آن گروہ بسوی خدای ایشان باشد . پس خبر دہد خدا ایشان را بعاقبت حال آنہا وآنچہ
را کہ می کردند" +

بزرگواری در شان نزول این آیہ فوق از بعضی تفاسیر بیان میکند باین نحو " اسلام
کے غلبہ سے پہلے جب مسلمان مشرکون کے بتون کو برا کہتے تھے تو وہ خدا کو برا کہنے پر آمادہ
ہوجاتے تھے۔ یہ ہوجاتے تھے اسپر خدا تعالی نے یہ آیت نازل فرماکر مسلمانون کو بتون کے
برائی کرنیسے منع فرمایا . جب مسلمانون کا زور ہوگیا تو بتون کو برا کہنا تو در کنار فتح مکہ کے
وقت مسلمانون نے ان بتون کو توڑ ہی ڈالا اس آیت کے حکم سے یہ مسئلہ نکلا کہ ضعف
اسلام کے وقت اگر کسی مباح کام سے کوئی برا فتنہ پیدا ہوتا ہو تو اس مباح کام کو نہ کرنا چاہئیے "
آنچہ از ظاہر این آیہ برہند معلوم میشود بکلی برخلاف تفسیر وتاویل آن بزرگوار است
جز آنکہ اگر گوئیم این آیہ بآیۂ دیگری منسوخ شدہ است ولی آن آیۂ ناسخ در قرآن مجید بنظر بندہ
نرسیدہ است + در معنای آیہ دو مطلب است یکی دیگر سے قول آنکہ خدای تعالی مسلمانان را امر
میفرماید کہ شما پرستندگان خدایان دیگر را دشنام مگوئید تا آنکہ میفرماید تا خلق را از

اعمال خود شان خوش داشته ایم و در عاقبت جزای آنها را امید هیم + اینکه خوشی بندگان در
هر فعلی از افعال از جانب خداست اگر ما تمسک خود قرار دهیم معلوم میشود که خدا جبار است یعنی
محض بخواست خداست که بندگان بت پرستی یا زنا کاری میکنند - مگر معنی حقیقی این است که
بندگان آزاد و مختار نفس خود استند مگر ما عقل و چشم و گوش بآنها داده ایم و رسول و هدایت نامه
هم بآنها فرستاده ایم و شما نیز ابتدا از جنس آنها و قرابتیان و خویشاوندان آنها بودید پس بر شما نیست که
آنها یا خدایان آنها را دشنام گوئید بلکه ما خود از آنها سؤال میکنیم و آنها را پاداش میدهیم + پس
ظاهر است که اگر شما خدایان آنها را بد بگوئید خواه حق باشد و خواه ناحق آنها نیز خدای شما را بد خواهند
گفت - اینکه این بزرگوار میفرمایند پس از فتح مکه و تباهی بتان یعنی پس از غلبهٔ اسلام این امر مباح
گشت بر مسلمانان بنظر من خلاف فرمان خدا و شرع رسول الله و قانون جهان بوده و هست -
آن دستگاه اسلام و احکام خدائی و رسالت رسالت پناهی و هدایت نامهٔ خدا و آمدن جبرئیل و آوردن
وحی بعینه مانند اصول امروزهٔ حکومتهای متمدنه است بحقیقت حکومتهای متمدنه ازان حکومت
حقیقی اخذ کرده اند + اگر بطور فرض امروز فرمانفرمای هند را فرمانی از پادشاه خود برسد که فلان بتکده
را خراب کن لازم نیامده است که دیگری از قوم انگریز را اجازت باشد که باشندگان آن بتکده
را بزنند یا دشنام گویند و بیشک اگر کسی چنین کند خلاف قانون کرده است و سزای سخت
بیند + پس شکستن آن بتان بدست رسول الله یا بحکم رسول الله در آغاز اسلام هیچ ضرورتی
نداشت که بعد از و دیگران هم چنین کنند - اگر قانون جهان چنین باشد پس انگریزان باید بگویند
که چون ما ملک هند را قابض شده ایم و قوم فاتح استیم و پای تخت دهلی را در قبضهٔ خود داریم
باید خلق آنجا یا تمام هند و بزرگان دین آنها را هم دشنام گوئیم زیرا که پس از غلبه و فتح بر ما مباح
است - اگر چنین کردند مسلمانان نباید شکایت کنند زیرا که بحکم آنها این اصول دین اسلام قرار یافته
است و این اصولی است که خود قرار داده اند در جهان - "بری حال مسلمان و چه حالت بمرضه
بانگ و فریاد برآری که مسلمانی نیست" - همین کیفیات و خیالات بوده بر خلاف حکم خدا و رسول او

که مسلمانان را باین تباهی در انداخت و دین اسلام را بدنام نمود - اوّل این قاعده را در میان خود جاری داشتند یعنی شیعه و سنّی و پس با مذاهب دیگر - کمال افسوس است ❊

قل تعالوا اتل ما حرّم ربّکم علیکم الّا تشرکوا به شیئا و بالوالدین احسانا و لا تقتلوا اولادکم من املاق نحن نرزقکم و ایّاهم و لا تقربوا الفواحش ما ظهر منها و ما بطن و لا تقتلوا النفس التی حرّم الله الّا بالحقّ الخ - "(ای محمّد[۵]) بگو بیائید تا بیان کنم برای شما آنچه را که خدای شما حرام فرموده است برای شما (این هاست که خدا حرام فرموده) اینکه شریک مسازید چیزی را با او و نیکی کنید با والدین خود و مکشید اولاد خود را از خوف افلاس (زیراکه) ما روزی میدهیم شما را و آنها را و مرتکب مشوید اعمال بیحیائی را آنچه از آنها ظاهر باشد و آنچه از آنها مخفی باشد و همچنین مکشید نفسی را که حرام ساخته است خدا کشتن او را مگر بطور حقّ و بموجب شرع الخ" ❊ و لا تقربوا مال الیتیم الّا بالّتی هی احسن حتّی یبلغ اشدّه و اوفوا الکیل و المیزان بالقسط لا نکلّف نفسا الّا وسعها و اذا قلتم فاعدلوا و لو کان ذا قربی و بعهد الله اوفوا الخ - "و نزدیک مشوید یعنی مخورید و متصرّف مشوید مال یتیم را مگر بنحوی که نیک باشد تا زمانی که آن یتیم بجوانی برسد - و تمام کنید یعنی بدهید پیمانه و ترازو را بطور انصاف تکلیف نمیدهیم بهیچکس را مگر بقدر طاقت او - و چون سخن گوئید پس انصاف را رعایت کنید هر چند که آن کس صاحب قرابت و رشته باشد با شما[۵] - و بعهد خدا وفا کنید الخ" ❊ و آیهٔ دیگر پس ازین آیه میباشد ❊ باید عموم اهل اسلام ملتفت باشند که در این دو آیهٔ فوق سوای نهی از شرک بخدا و امر بایفای عهد خدا باقی نسبت دارد به بندگان در میان خود که بحقیقت همدردی است - خدا تعالی امر میفرماید همهٔ بندگان خود را که نیکی کنند بوالدین خود و نهی میفرماید که اولاد خود را نکشند - پیرامون فحش و اعمال قبیحه و بیحیائی نگردند - قتل نفس نکنند - اموال یتیمان را نخورند - پیمانه و میزان را در وقت پیمودن و وزن کردن کم ندهند - اینهمه خلاف همدردی

---

[۵] شاید که در اینمقام و اذا قلتم بمعنی این است که چون حکم و انصاف میکنید بطور حقیقت و تند نکنید ❊

و اخوت و مروت و انسانیت استند *

من جاء بالحسنة فله عشر امثالها ومن جاء بالسیئة فلا یجزی الا مثلها وهم لا یظلمون - هر که نیکی کند پس برای اوست ده چندان آن نیکی و هر که بدی نماید پس جزای او مانند آن بدی است و هیچ تعدی بر آنها نخواهد شد * یا بنی آدم خذوا زینتکم عند کل مسجد وکلوا واشربوا ولا تسرفوا ان الله لا یحب المسرفین - "ای اولاد آدم بگیرید زینت خود را (یعنی لباس پاکیزهٔ خود را) و بمسجد بروید در وقت هر نمازی و بخورید و بیاشامید ولی از حد در مگذرید زیرا که خدا دوست ندارد اسراف کنندگان را" * چنین معلوم میشود که غرض از این آیه این است که خدا تعالی منع میفرماید بندگان خود را که لباس خوب دشنگ و کمخواب و اطلس بپوشند و خوب بخورند و خوب بیاشامند و بکمال آسایش بسر برند مگر منع میفرماید از اسراف و خرجهای بیهودهٔ بیمعنی نمودن و از اندازهٔ دخل یشان خود بیشتر خرج کردن را مثل اینکه اکثری از اهل اسلام و خصوصاً در ملک هند اگر ده روپیه آمدنی دارند بیست روپیه دیگر هم یا بقرض میگیرند یا از ممر حرام دیگری بدست آورده و بطرق مختلفه خلاف شرع و عقل و تمدن خرج میکنند و همیشه مقروض استند و طلبکار بدر خانهای آنها ایستاده دشنام میگویند و اینها پروائی ندارند - هر امیر و فقیری بقرض هر سوداگرانی بایه بایسیکل و گراموفون و موتورکار و امثال این اشیاء بیهوده را داشته باشد *

یا ایها الذین امنوا اذا لقیتم فئة فاثبتوا واذکروا الله کثیرا لعلکم تفلحون * واطیعوا الله ورسوله ولا تنازعوا فتفشلوا وتذهب ریحکم واصبروا ان الله مع الصابرین * ولا تکونوا کالذین خرجوا من دیارهم بطرا ورئاء الناس ویصدون عن سبیل الله والله بما یعملون محیط * "ای مسلمانان چون روبرو شوید با گروهی از بیگانگان یعنی خصم پس ثابت بقدم بمانید و ترو مگروانید از آنها و خدا را بسیار یاد کنید شاید که رستگار شوید - و اطاعت کنید خدا و رسول را و با یکدیگر نزاع مکنید که در این صورت نا بزدل شوید و از دست برود

زور و رعب و دبدبۂ شما و صبر کنید هر آئینه خدا با صابران است ۔ و مباشید مانند آنانکه از خانهای خود بیرون آمدند بادکنان و فخرنمایند ه محض برای خودنمائی و بند میکردند راه خدا را و حال آنکه خدا بآنچه میکردند محیط و غالب بود" +

این آیات مذکورۂ بالا آن آیات استند که غرض این فقیر است از نوشتن این کتاب باید دانست که ابتدا جمعی از عربهای جنگلی و گرسنه یا بظاهر یا بواقع ولی غالباً بظاهر اسلام قبول کردند محض برای مال دنیا و اگرچه جنگجو و جری بودند و از قدیم در میان خود جنگ و جدال و قتال داشتند مگر برای جهاد کردن سستی میکردند و شانه تهی مینمودند بلکه از میدان خصم میگریختند و لهذا پیوسته آیه نازل میشد برای آنکه اینها بجهاد بروند و مال و جان خود را در راه خدا بدهند و چون غنیمتی بجنگ می آمد با رسول الله منازعت مینمودند در تقسیم آن و نافرمانی رسول الله را میکردند چنانچه از آیات ماقبل آن معلوم میشود واعلموا انّما غنمتم من شیئ الخ ۔ ولو اراکهم کثیرا لفشلتم فی الامر الخ وامثال ذلک + این کیفیات و واقعات و اسباب و جهات تنازع و جنگ و جدال از روی جهالت و محض از روی غرض و نفسانیت و برای حب جاه و مال دنیا از همان زمان در میان همان عربها آغاز و جاری شد که رفته رفته بلحاظ اتحاد دین سراسر جهان را فراگرفت و از همان زمان روز اساس اسلام متزلزل گشت تا آنکه بنتیجۂ آن امروز نصاری قوی بازو شدند و بر مسلمانان غالب آمدند و در هرجا مسلمانان را مغلوب و منکوب ساختند اگرچه هنوز بسیاری از جهال مسلمانان چنین میدانند که مغلوب و منکوب نیستند ۔ تمام سعی و جهد ما این است که مسلمانان بیش ازین در امور مذهبیه تنازع نکنند و کم قوت و بزدل نشوند و عزت و شان و شوکت دین و ملت خود را تباه نسازند بعضی ازین مطالب انشاء الله در مقام خود مفصلاً بیان خواهند شد +

انّما الصّدقات للفقرآء والمساکین والعاملین علیها والمؤلّفة قلوبهم و فی الرّقاب والغارمین و فی سبیل الله فریضة من الله الخ ۔ "جز این نیست که صدقات

برای فقیران است و بینوایان و کارکنان بر جمع آوری صدقات و آنانکه الفت داده اند دل خود را باسلام (یعنی ضعیف الاسلام اند) و برای خرج کردن در آزادی بردگان و برای قرضداران و برای خرج نمودن در راه خدا (یعنی برای جهاد کردن) و برای مسافرین - اینها فرض شده از جانب خدا الخ" + مؤلف القلوب کسانی بوده اند که بظاهر مسلمان بوده اند و به طمع مال خود را مسلمان وانموده اند چنانچه بزرگواری از اهل سنت در حاشیۂ قرآن مجیدی نوشته "اور دل جنکا پرچانا ہے ، وہ لوگ تھے کہ طمع پر مسلمان ہوئے لیکن سردار قوم تھے" در ابتدای اسلام خدا و رسول او بحکمت آنکه اساس اسلام استحکام پذیرد بعضی اشخاص غیر مستحق را نیز در گروه مستحقین شامل کردند البته هزارها ازین قبیل بوده اند - مگر رای ضعیف این است و اقلاً در ملک و در میان قوم خودم که بجز مستحقین واقعی ابداً هیچکس دیگر چیزی ندهند - مستحقین واقعی نزد بنده کسانی هستند که از دست و پا عاجز اند و نیز ضعیفانی که ابداً قدرت بکار کردن و دست و پا حرکت دادن ندارند - بعد از آن کسانی هستند از همسایگان و رشته داران که بطور واقع معلوم و ثابت شود که محتاج اند و هر کس دیگری که جمعی از مردمان معتبر را می شناسند واز حال آنها بکلی آگاه اند که آنها صاحبان عزت و عفت و آبرو میباشند و روی گدائی ندارند و نیز نمازی و پرهیزگار و خداترس استند و شیاد و کلاش نیستند و افیونی و چرسی و بنگی و مدکی وازین قبیل کسان نیستند + یک قوم دیگر نیز میباشند که نزد رای بنده از سایرین مذکوره زیاده مستحق اند و آنها کسانی میباشند که طالبان علم و دانش اند و ابداً توفیق ندارند که اسباب علم و دانش خود را فراهم کنند - من از درد دل این گروه بخوبی آگاهم که اگر اسباب میدادم معلوم نیست که در جهان چه میکردم + بهر حال تا ممکن باشد باید از طرف حکومت و با واسطۂ قانون حکومتی یا از طرف انجمنی بندوبستی بشود و کارخانه بر پا گردد که غالب مردمان بیکار حتی کوران و مطلق گدایان ضعیف را بکاری بگمارند و بعضی را چیزی روزانه مقرر نمایند ولی به تندرستان قوی بازوی کشتی گیر و گدایان پرزور بی پروا و بیغیرت ابداً چیزی ندهند و اجازت گدائی کردن

هم نبخشند و اگر خلاف حکم حکومت و قانون را نمایند بواجب گوشمال دهند *

والمؤمنون والمؤمنات بعضهم اولیاء بعض یأمرون بالمعروف وینهون عن المنکر ویقیمون الصلوة ویؤتون الزکوة الخ آیهٔ ثانی ـ " و مردان مؤمن و زنان مؤمن بعضی از ایشان دوست و مددگار استند بعضی دیگر را (بجهة آنکه) راهنمائی میکنند آنها را با مردمان را بکارهای پسندیده و منع مینمایند عملهای نا پسندیده و برپا میدارند نماز را و میدهند زکوة را الخ آیهٔ ثانی " ـ ان الله اشتری من المؤمنین انفسهم واموالهم بان لهم الجنة یقاتلون فی سبیل الله فیقتلون ویقتلون الخ آیهٔ ثانی ـ هر آئینه خدا خریده است از مؤمنان جان و مال ایشان را در عوض جان و مال آنها آنها راست بهشت (زیرا که) مؤمنان جنگ میکنند در راه خدا پس میکشند کفار را و خود نیز کشته میشوند الخ آیهٔ ثانی که بیان میفرماید نشانهای آن مؤمنین را و مژدهٔ نیک میدهد آنها را * ویا قوم اوفوا المکیال والمیزان بالقسط ولا تبخسوا الناس اشیائهم ولا تعثوا فی الارض مفسدین ـ (ای قوم من یعنی ای مسلمانان) تمام بدهید وزن پیمانه و ترازو را بانصاف و کم مدهید مردمان چیزهای آنها را و در زمین هم فساد مکنید * اگرچه این آیه مربوط بآیهٔ پیش ازین است و نسبت دارد بقوم دیگر و کلام شعیب است مگر احکام الهی برای همه بندگان در هر زمان یکسان بود و همیشه چنین خواهد بود * والذین صبروا ابتغاء وجه ربهم واقاموا الصلوة وانفقوا مما رزقناهم سرا وعلانیة ویدرءون بالحسنة السیئة اولئک لهم عقبی الدار ـ " و آنکسانیکه صبر کردند محض برای رضای الهی و برپا داشتند نماز را و از آنچه روزی دادیم ایشانرا انفاق میکنند در راه خدا پنهان و آشکارا و دفع مینمایند بنیکی بدی را (یعنی در عوض بدی دیگران نیکی میکنند) برای آن گروه است جزای آن سرا که در آیهٔ بعد می آید * این آیه مربوط است به دو آیهٔ پیشتر از جائیکه خدایتعالی میفرماید " آیا کسی که میداند آنچه را که فرستاده شده است بسوی تو از جانب پروردگار تو راست و درست است آنکس مانند کسی است که نابینا باشد (هرگز چنین

نیست) بتحقیق آنانکه صاحبان دانش و بینش اند پندمی پذیرند - آنها کدام گروه استند آن گروه اندکه وفا میکنند بعهد خدا و نمی شکنند عهد خودرا - و آنهاکسانی هستند که پیوند میدهند آنچه را خدا امر فرموده است بآنچه که باید پیوند دهند (یعنی بمقام هرامری از اوامر و هر حکمی از احکام الهی را بخوبی میدانند) و میترسند از پروردگار خود و خائف استند از روز دا پسین و از سختی حساب آن روز" ٭ افسوس است که بسیاری از مسلمانان نمیدانند تا اینهم ندانسته اند که این گروه کدام گروه بوده اند ٭ ان اللّٰہ یامر بالعدل والاحسان وایتاء ذی القربی وینھی عن الفحشآء والمنکر والبغی یعظکم لعلکم تذکرون - هر آیه خدا میتعالی امر میفرماید (بندگان خود و مسلمانان را عموماً) بانصاف و نیکوکاری کردن و بخشش نمودن بخویشان و منع میکند بندگان خود را از اعمال قبیحه و بیحیائی و کارهای ناپسندیده و تعدی و سرکشی - و پند میدهد شمارا شاید که پند پذیرید ٭ وات ذا القربی حقه والمسکین وابن السبیل ولا تبذر تبذیرا + ان المبذرین کانوا اخوان الشیاطین وکان الشیطان لربه کفورا + واما تعرضن عنهم ابتغاء رحمة من ربك ترجوها فقل لهم قولا میسورا + ولا تجعل یدك مغلولة الی عنقك ولا تبسطها کل البسط فتقعد ملوما محسورا + " وبده حق صاحب قرابت را و حق فقیر و مسافر را (ولیکن) اسراف بیجا و زیاده خرجی مکن - بدرستیکه اسراف کنندگان برادران شیاطین اند و شیطان پروردگار خود را ناسپاس و گنهگار است - واگر روبگردانی ازین گروه مذکور بانتظار آنکه از جانب پروردگار تو رحمتی بشود یعنی چیزی از جائی برسد که امید حصول آنرا داری پس سخنی نیک و ملائم بگو بآن جماعت - و مکن دست خود را بسته بگردن (مانند بخیلان) و نه هم بکلی گشاده دار (که برباد دهی هرچه داری و آنگاه تمام اسباب و سامان و جاگیر خود را بگرو گذاری و مقروض گردی) و پس از آن نشینی ملامت کرده شده و درمانده هم بواسطهٔ نقصان مایه و هم بواسطهٔ شماتت همسایه" ٭ پس از آن چندنهی دیگر میفرماید - ولا تقتلوا اولادکم - ولا تقربوا الزنی - ولا تقتلوا

النفس - ولا تقربوا مال الیتیم + پس دوام میفرماید - واوفوا بالعهد - واوفوا الکیل - "یعنی اولاد خودرا مکشید - پیرامون زنا و بیحیائی مگروید - و مکشید نفسی را بناحق - و نزدیک مال یتیم مروید و مخورید - و ایفا کنید بوعدهای خود - و آنچه را به پیمانه و میزان میفروشید کم مدهید" + چند آیه دیگرهم بعد ازان می آیند + انّ الذین امنوا و عملوا الصالحات انّا لا نضیع اجر من احسن عملا - هرآئنه آنانکه ایمان آوردند و کارهای شایسته و نیک کردند تحقیق که ما ضایع نمیکنیم مزد کسی را که کار نیک نماید + مزد آنها در آیه بعد ذکر شده +

قد افلح المؤمنون - هرآئنه رستگار شدند مؤمنان حقیقی واقعی - آنها کدام گروه استند الذین هم فی صلاتهم خاشعون - والذین هم عن اللغو معرضون - والذین هم للزکوة فاعلون - والذین هم لفروجهم حافظون الا علی ازواجهم او ما ملکت ایمانهم غیر ملومین - والذین هم لاماناتهم و عهدهم راعون - "آنها که در نماز خود زاری کننده اند + و آنها که از بیهودگی و بیهوده گوئی و اعمال پست روگردان اند + و آنهائیکه زکوة مال خودرا ادا کننده اند + و آنهائیکه شرمگاه خودرا نگاه میدارند از حرام سوای بر زنان منکوحه و کنیزکان خود که ملامت و نکوهشی بر آنها نیست + و آنهائی که امانتها و عهد و پیمان و وعدهای خودرا رعایت میکنند و در آنها خلاف نمی ورزند" + پس مجدداً میفرماید والذین هم علی صلواتهم یحافظون - و آنهائی که بر نماز خود مراقب اند و گاهی غفلت از آن نمیورزند اولئک هم الوارثون - الذین یرثون الفردوس هم فیها خالدون - "این گروه مذکور الصدر استند وارثان بهشت که بهشت بمیراث با نها میرسد و در آن مدام مقیم خواهند بود" + باز در جای دیگر بهمین ترتیب خدایتعالی ظاهر میسازد علامات مؤمنین و متقیان حقیقی را + انّ الذین من خشیة ربهم مشفقون + والذینهم بآیات ربهم یؤمنون + والذین هم بربهم لا یشرکون + والذین یؤتون ما اتوا و قلوبهم وجلة انهم الی ربهم راجعون +

اولئک یسارعون فی الخیرات وهم لها سابقون * "بتحقیق کسانیکه از خوف پروردگار خود مضطرب و پریشان اند - و بآیات و نشانهای پروردگار خود ایمان می آرند - و برای پروردگار خود کسی یا چیزی را شریک مقرر نمی سازند - و در راه خدا میدهند و دلهای ایشان خائف است زیراکه (میدانند) که آنها بسوی پروردگار خود بازگشت کنندگان اند و باید جواب خدارا بدهند در اعمال و افعال خود" * الذین یرمون المحصنات الغافلات المؤمنات لعنوا فی الدنیا والاخرة ولهم عذاب عظیم - وآنکسانیکه دشنام میدهند یا تهمت می بندند بزنان پاکدامن و بیخبر از افعال شنیعه و مؤمنه اند آنکسان لعنت کرده شده اند در دنیا و آخرت و برای آنهاست عذاب عظیم و سخت * لا ایها الذین امنوا لا تدخلوا بیوتا غیر بیوتکم الخ - ای کسانیکه ایمان آورده اید سرزده و بی اجازت و بدون سلام داخل خانهای یکدیگر یا غیر مشوید تا که اجازت یابید الخ + شاید این هم برای تأدیب عربهای جنگلی بوده است که بدون لحاظ و اجازت و سلام سرزده داخل خانهای غیر می شده اند یا که بی ادبانه بخدمت رسول الله و در حجرهٔ مقدس او می شده اند و بهر حال این فعل هم بسیار بد است * قل للمؤمنین یغضوا من ابصارهم ویحفظوا فروجهم ذلک ازکی لهم الله یعلم بما یصنعون - بگو ای محمد به مؤمنین که بپوشند چشمهای خود را و حفظ کنند شرمگاه خود را زیرا که چنین کردن پاکیزه تر و بهتر است برای ایشان بدرستیکه خدا آگاه است بآنچه میکنند * وقل للمؤمنات یغضضن من ابصارهن ویحفظن فروجهن ولا یبدین زینتهن الا ما ظهر منها ولیضربن بخمرهن علی جیوبهن ولا یبدین زینتهن الا لبعولتهن الخ - "و بگو زنان مسلمانان را که بپوشند چشمان خود را و حفظ نمایند شرمگاه خود را و آشکار نکنند آرایش و زینت خود را مگر آنچه که ظاهر است از آن مواضع و باید که فرو گذارند معجر یا چادر خود را و نمایند آرایش خود را بجز بشوهران خود - الخ * اگرچه در هر امری از امور اهل اسلام اختلاف رای و خیال بیشمار است و در هر ملکی رسوم خاص بسیاری میباشد که بحقیقت همه بدعت است

و بسیاری دیگر امور خلاف شرع و عقل محض از بی پروائی حکومت و علما و بزرگان رواج یافته
اند مگر چنانکه این امور بدعتیه خلاف شرع در ملک هند جاری و مروج اند شاید که در هیچ
ملک دیگر نباشند. مثلاً در ممالک دیگر اسلام غالباً حاکمان بر طبق همین آیهٔ بالا که نسبت دارد
به عورات عمل میکنند و زنان اعلی و ادنی با چادر و برقع از خانهای خود بیرون آمده بهر جا که
بخواهند میروند و خرید و فروش هم میکنند. بر خلاف در ملک هند در میان گروه معدودی رسم
پرده نشینی رواج دارد. مراد از پرده و پرده نشینی این است که زنان از خانهای خود بیرون
نیایند و لیکن اگر بیرون آیند غالباً لباسی ندارند که آنها را بکلی بپوشد و لباس تن آنها بالکل
ناقص است خصوصاً در دکن. در این زمان که گاری رواج شده در گاریها می نشینند و
چون در گاری بنشینند و از گاری خارج شوند بسیاری از مردم را پس و پیش میکنند که
غض ابصار نمایند مگر عاقبت بهر نحو که باشد اوباش بر آنها نظری اندازند + بعضی از فرقهای
اهل اسلام هم هستند که این رسم در میان آنها نیست و اعلی و ادنی روی گشاده و با زینت هم
از مکانات خود بیرون می آیند و در کوی و برزن میگردند + و دیگر اکثر زنان از هر صنفی از اصناف
اواسط و ادانی بی پرده و با همان لباس ناقص بیرون می آیند + مگر فرقهٔ ادانی نحو باشد چنان
در راه میروند که زبان از بیان آن عاجز است و حقیقت چشم پوشیدن مردان بسیار مشکل است
در این زمان که کون در همه جا ترقی یافته بعضی از تربیت یافتگان در ممالک یورپ بر آن استند
که باید بکلی رسم پرده معدوم شود و زنان اسلام تماماً بر مثال زنان یهود و نصاری در پوشش شوند و
بیرون آیند و همه جا بروند و همه کار بکنند. اگر چه مرا با خیالات دیگران کاری نیست حالی در نزد
رای من اینهمه خلاف شرع اسلام استند و میگویم که اگر اهل اسلام این امور را خلاف دانند
پس بزرگان اسلام را لازم است که بگروهی نشسته در این امور رای معقولی زنند و اصلاح کلی
نمایند زیرا که این امور رسم جزئی هستند از همه ردی + اگر فرصت دست دهد اندکی مفصل تر
در این امور گفتگو خواهم نمود.

والّذین اذا انفقوا لم یسرفوا و لم یقتروا وکان بین ذلک قواما - وکسانیکه چون انفاق میکنند در راه خدا نه اسراف و از حد تجاوز میکنند و نه بکلی تنگی مینمایند بلکه بطور میانه روی و خیر الامور اوسطها عمل مینمایند + پس ازاین آیه چند آیهٔ دیگر هست که باید ملاحظه نمود در سورهٔ فرقان + در سورهٔ شعرا چندین مقام از قول رسولان نسبت با مم خود خدا یتعالی می فرماید فاتقوا الله واطیعون - پس بترسید از خدا و فرمانبرداری کنید از من + در جائی پس ازاین آیه میفرماید ولا تطیعوا امر المسرفین - الّذین یفسدون فی الارض ولا یصلحون - و پیروی نکنید فرمان مسرفین یا کسانی را که از حد و صراط مستقیم اعتدال بیکسو افتاده اند و فساد میکنند در زمین و اصلاح نمی نمایند + در اینجا نکتهٔ خوبی بنظر بنده میرسد قابل تامل عموم اهل اسلام - چونکه اسراف همیشه بمعنی زیاده از اندازه خرج کردن و مسرف زیاده از اندازه خرج کننده است - لهذا کسانیکه مسرف واقع میشوند دیگران را نیز باسراف راهنمائی مینمایند و بنابراین ازآن اسراف مردم تباه حال میشوند یعنی گدا و گدائی افزایش می یابد و بحقیقت این فساد است برخلاف اصلاح حال قوم و همدردی +

درجای دیگر باز خدا یتعالی مکرر میفرماید اوفوا الکیل ولا تکونوا من المخسرین + وزنوا بالقسطاس المستقیم + ولا تبخسوا النّاس اشیاءهم ولا تعثوا فی الارض مفسدین + وتمام به پیمائید پیمانه را و مباشید زیان کار در پیمودن - و بترازو بسنجید بطور درستی و صداقت و کم مدهید اشیاء مردم را بمردم و بیباک و مفسد مباشید در زمین + وانذر عشیرتک الاقربین + واخفض جناحک لمن اتّبعک من المؤمنین + فان عصوک فقل انّی بریٔ ممّا تعملون + و (ای محمد ص) بترسان و بیم ده قبیلهٔ نزدیک یا قرابت داران خود را و پست کن بازوهای خود را (یعنی تواضع نما) برای آن مسلمانانی که پیروی ترا کرده اند پس اگر نافرمانی کنند ترا پس بگو آنها را که بدرستی بتحقیق من بیزارم از آنچه شما بعمل می آرید + هل انبّئکم علی من تنزّل الشّیاطین - تنزّل علی کل افاک اثیم - آیا خبر دهم شما را که شیاطین

بر کدام گروه فرود می آیند۔ فرود می آیند بر هر دروغگوی گنهگار۔ مراد کسانی هستند که احادیث دروغ را بهم می بافند یا روایات و حکایات بی پا را از خود جعل می نمایند۔ من جاء بالحسنة فله خیر منها وهم من فزع یومئذ امنون۔ هر که بیارد (یعنی بکند) نیکی را پس برای اوست بهتری و نیکی آن فعل و آن گروه نیکی کننده از اضطراب و سختی روز قیامت ایمن باشند۔ فات ذا القربی حقه والمسکین وابن السبیل ذلك خیر للذین یریدون وجه الله واولئك هم المفلحون۔ پس بده حق صاحب قرابت و خویشی و حق محتاج و مسافر را (زیراکه) این عمل نیک است برای کسانیکه طالب دیدار خدا میباشند و این گروه هستند رستگاران۔

این آیات بعد الذکر نصایح لقمان است به پسر خود که خدا تعالی بیان فرموده است برای هدایت این امت۔ ابتدا این است یا بنی لا تشرك بالله ان الشرك لظلم عظیم۔ ای پسر من گاهی چیزی و کسی را شریک مساز با خدا بدرستیکه شرک بخدا ظلم و گناه عظیم است یا بنی انها ان تك مثقال حبة الخ۔ یعنی این آیه این است که ای پسرک من بدان که اگر در ته زمین چیزی باشد برابر یک ارزن و آن چیز در میان سنگ بسیار سختی باشد یا در آسمانها و زمین باشد بهر حال خدا بر آن آگاه است و تحقیق که خدا از هر جزئی و کلی آگاه است۔ یا بنی اقم الصلوة وامر بالمعروف الخ۔ ای پسرک من نماز کن و امر نما مردم را با عمال نیک و منع کن از اعمال بد۔ صبر کن بر آنچه بر تو وارد آید از مصائب۔ بدرستیکه اینگونه اعمال بسیار معظم اند و از همت والا و عزم بالجزم میشوند۔ ولا تصعر خدك للناس الخ۔ و روی خود را از مردمان متاب از روی غرور و نخوت و بر زمین مخرام از روی خودپسندی و تکبر و مناعت۔ تحقیق که خدا دوست ندارد متکبران خودپسند را۔ واقصد فی مشیك واغضض من صوتك الخ۔ و میانه روی کن در رفتار یعنی راه رفتن خود و فرود آر آواز خود را یعنی آهسته و ملائم سخن گو زیرا که بدترین و مکروه ترین آوازها آواز خر است۔ ومن یسلم وجهه الی الله وهو محسن فقد استمسك بالعروة الوثقی والی الله عاقبة الامور۔ و هر که مسلمان شود مخلص

برای خدا او نیکوکار هم باشد پس هر آئینه دست زده است به ریسمانی محکم و بسوی خدا است بازگشت همهٔ کارها * وما اموالکم ولا اولادکم بالّتی تقربکم عندنا زلفی الا من آمن وعمل صالحاً-الخ -یعنی مال و اولاد شما گاهی شما را نزدیک ما قربت و عزت نمی بخشند (ہان البتہ) هر که ایمان آرد و عمل نیک کند آن گروه استند که دو چند آنچه کرده اند مزد خواهند یافت (وسوای آن) آنها در کوشکها و غرفهای نشینند بکمال آرامش * انّ الذین یتلون کتاب الله واقاموا الصلوٰة وانفقوا ممّا رزقناهم سرّاً وعلانیة یرجون تجارة لن تبور - هر آئینه کسانیکه میخوانند کتاب خدا را و بر پا میدارند نماز را و از آنچه ما آنها را داده ایم در پنهانی و علانیه انفاق میکنند (آنها هستند که) اُمیدوار تجارتی میباشند که تباه نشود (یعنی کسادی و زیان در آن تجارت نخواهد بود) *

اکنون می آئیم بر سر حکایت حضرت داؤد ؑ که مناسبت بی نهایتی دارد بغرض فقیر که همدردی باشد و نکات و مطالب دقیقهٔ دیگر نیز در این آیه و این حکایت منسوب بآن میباشد * یا داود انا جعلناك خلیفة فی الارض فاحکم بین الناس بالحق ولا تتبع الهوی فیضلك عن سبیل الله - انّ الذین یضلّون عن سبیل الله لهم عذاب شدید بما نسوا یوم الحساب - "ای داؤد بدرستیکه ما ترا از جانب خود حاکم یا نائب خود قرار داده ایم در روی زمین پس حکم کن میان مردمان بانصاف و راستی و پیروی مکن خواهش نفس خود را (که آن خواهش نفس) گمراه کند ترا از راه حق - بتحقیق کسانیکه منحرف میشوند از راه خدا مقرر است برای آنها عذاب بسیار سخت بسبب آنکه فراموش کرده اند (یا میکنند) روز حساب و انصاف حقیقی را" * حکایت حضرت داؤد ؑ و نود و نه زن او و خواهش گرفتن دیگری را و آمدن دو فرشته بصورت آدمیان و کیفیت نعجه بر هر کسی معلوم است که خود حضرت داؤد ؑ گفت قال لقد ظلمك بسؤال نعجتك الی نعاجه بیشک این آیهٔ تهدید و تنبیه است و خود خطاب یا داود خطاب تهدید است - پس مسلمانان باید بخاطر دارند و فراموش نکنند که فرمانبرداری خدا و امر خدا و خصوصاً که امر حق الناس با

پیروی هوا و هوس بی نهایت سخت و مشکل است که انبیاء هم از آن ناگزیر و ناگزیر بودند تا چه رسد بسیار بندگان. اگرچه انبیا را ما معصوم میدانیم مع ذلک از ترک اولی رهائی نداشتند *

انّا انزلنا علیك الکتاب بالحقّ فمن اهتدی فلنفسه و من ضلّ فانّما یضلّ علیها و ما انت علیهم بوکیل - بدرستیکه ما فرستادیم بر تو (ای محمد ص) کتاب را برای هدایت مردمان پس هرکه هدایت یافت هدایت یافت برای فائده و بهبودی خویشش و هرکه گمراه شد جز این نیست که گمراه شد برای نقصان خود (و لهذا) تو نیستی برایشان نگاهبان یا وکیل آنها نیستی * و ویل للمشرکین - الذین لا یؤتون الزکوة و هم بالآخرة هم کافرون - اگر این آیه نسبت دارد به مشرکین معنی آن میشود "وای بر احوال مشرکین آنانکه زکوة نمیدهند و معتقد قیامت و حساب و کتاب و جزا و عقاب نیستند" - پس از دو حال بیرون نیست (۱) یا مشرکین محض این گروه استند که زکوة نمیدهند و اعتقاد بر روز جزا ندارند - (۲) یا اینکه اینها نیز از جملهٔ علامات مشرکین استند * از جملهٔ علامات مؤمنین بعضی را خدایتعالی چنین بیان فرموده است واستجابوا لربهم واقاموا الصلوة وامرهم شوری بینهم و مما رزقناهم ینفقون - و آنانکه فرمان خدا را اطاعت میکنند و برپا میدارند نماز را و کارهای آنها بر وفق مشاورت است و از آنچه روزی داده ایم ایشان را انفاق می نمایند * در این جا یک دو نکتهٔ باریک بنظر فقیر رسید اوّل آنکه ملاحظه باید کرد عظمت و فوائد مشاورت را - ثانی اگر برادران دینی معاف فرمایند میگویم که ملل و پیروان ادیان دیگر که باهم مشاورت می کنند و همدردی دارند بحقیقت آنها مؤمنین استند نه مسلمانان * والذین اذا اصابهم البغی هم ینتصرون - و آنانکه چون بر آنها ظلم و تعدی شود انتقام میکشند از ظالم * اگر معنی واقعی آیه همین است پس انتقام کشیدن از ظالم نیز بر وفق مرضی خدا و یکی از اوامر الهی و علامات مؤمنین است * یا ایها الذین آمنوا ان جاءکم فاسق بنباء فتبیّنوا ان تصیبوا قوما بجهالة فتصبحوا علی ما فعلتم نادمین - ای مسلمانان اگر فاسقی نزد شما خبری آرد پس تحقیق کنید

در صدق و کذب آن خبر مبادا که ایذا رسانید قومی را از رُوی جهالت و پس از آن پشیمان شوید از آنچه کرده اید * وان طائفتان من المؤمنین اقتتلوا فاصلحوا بینهما بالعدل واقسطوا انّ الله یحبّ المقسطین ۔ " واگر دو گروه (یا دو کس) از مسلمانان با یکدیگر جنگ کنند پس صلح دهید در میان ایشان ۔ پس اگر یکی از آنها تعدّی بر دیگری نمود پس شما جنگ کنید با آن گروه تعدّی کننده تا که او رجوع کند بسوی حکم خدا (یعنی بصلح راضی شود) پس اگر صلح نمود و به آشتی راضی شد صلح نمائید در میان آنها براستی و انصاف و بطور حق زیرا که بتحقیق خُدا او دوست دارد دادِ دهندگان و انصاف کنندگان واقعی را * انّما المؤمنون اخوة فاصلحوا بین اخویکم واتقوا الله لعلکم ترحمون ۔ این است و جز این نیست که مؤمنین برادر اند یکدیگر را پس صلح کنید در میان دو برادر خود و بترسید از خدا شاید که رحم کرده شوید * یا ایها الذین امنوا لا یسخر قوم من قوم عسی ان یکونوا خیرا منهم ولا نساء من نساء عسی ان یکن خیرا منهن ولا تلمزوا انفسکم ولا تنابزوا بالالقاب بئس الاسم الفسوق بعد الایمان ومن لم یتب فاولئک هم الظالمون ۔ " ای مسلمانان نباید تسخر کند گروهی از شما گروه دیگری را (یا شخصی شخص دیگری را) شاید که بحقیقت آن گروه تسخر کرده شده بهتر باشد از این گروه تسخر کننده ۔ و نه هم باید زنان تسخر کنند از زنان دیگر شاید که بحقیقت زنان تسخر کرده شده بهتر باشند از آن زنان تسخر کننده ۔ و نیز عیب مکنید یکدیگر را و یکدیگر را به لقبهای بد مخوانید زیرا که بدنامی است فسق و گنهگاری بعد از ایمان آوردن و هر کس که از این اعمال توبه نکند همانا آن گروه ستمکاران اند " * یا ایها الذین امنوا اجتنبوا کثیرا من الظن انّ بعض الظن اثم ولا تجسسوا ولا یغتب بعضکم بعضا ایحب احدکم ان یاکل لحم اخیه میتا فکرهتموه واتقوا الله انّ الله توّاب الرحیم ۔ " ای مسلمانان احتراز کنید از بسیاری گمان بد حق یکدیگر هر آینه بعضی از بدگمانی ها گناه است و جستجو و کنجکاوی از یکدیگر مکنید ۔ و نباید که بعضی از شما غیبت گوید از بعضی دیگر ۔ آیا دوست میدارد یکی از شما که بخورد گوشت برادر

مُردهٔ خود را ـ پس آن خوردن گوشت برادر مُرده مکروه طبع آن کس باشد ـ (بنا براین) از خدا بترسید بدرستیکه خدا توبه پذیر مهربان است" * پس ازاین آیه می آید آیهٔ یا ایها الناس انا خلقناکم من ذکر وانثی که در جای دیگر نوشته شد *

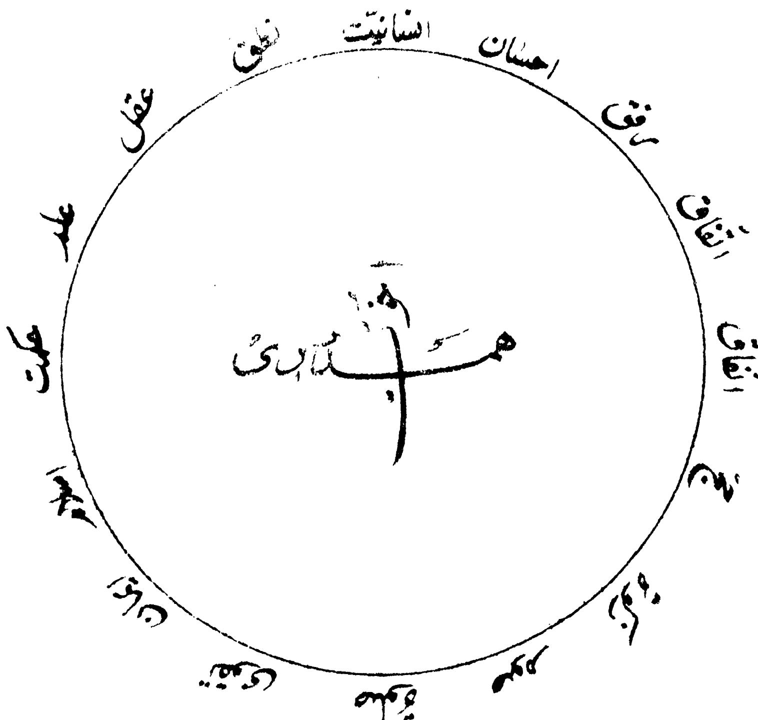
یک بزرگوار نوشته است "صحیحین مین حضرت ابوہریرہ کی روایت سے ایک بڑی طویل حدیث ہے جسکے ایک ٹکڑہ کا خلاصہ یہ ہے کہ آنحضرت صلی اللہ علیہ وسلم نے فرمایا ایماندار آدمی کو چاہیئے کہ یا تو نیک بات مُنہہ مین سے نکالے ورنہ چپکا رہے ـ غرض اس آیہ سے اوراس صحیح حدیث سے معلوم ہوا کہ جسطرح ٹھٹھے بدگوئی غیبت سے زبان کو روکنا ایمان کی نشانی ہے اسطرح گالی کا منہہ سے نکالنا جھوٹ بولنا امانت مین خیانت کرنا نفاق کی علامت ہے" اگرچہ این بزرگوار چندین حدیث دیگر ہم ازین قبیل بیان میکنند لیکن نفرموده است که شان نزول این آیات چه بوده است و درچه واقعه نازل شده اند *

این آیهٔ اخیر است که خدا تعالی در نگاهداشت شرط اخوت وهمدردی بندگان نسبت بیکدیگر میفرماید ـ ان الذین فتنوا المؤمنین والمؤمنات ثم لم یتوبوا فلهم عذاب جهنم ولهم عذاب الحریق ـ بتحقیق کسانی که مردان مؤمن وزنان مؤمنه را ایذا نمودند (یا در فتنه در انداختند) وپس از ان توبه نکردند پس برای آنهاست عذاب دوزخ وبرای آنهاست عذاب سوزنده وبسیار سخت *

بر تمام کسانی که از روی حقیقت واز خلوص ارادت وصمیم قلب بر خدای واحد یکتا ورسول مقدس وکلام پاک او وملائکه وقیامت ایمان آورده اند معلوم باد که در آغاز این کتاب فقیر عرض نموده ام که بنظر رای ناقص این عبد ذلیل خدای جلیل جهان را محض برای انسان خلق فرموده وانسانرا برای همدردی از یکدیگر ور خود گرفتم که این دعوی را بثبوت رسانم اگرچه ابداً ضرورتی به ثبوت نیست هر صاحب دانشی خود میداند که بحقیقت چنین است ـ مع ذلک باز اندکی تحقیق در آن ضرور است ـ پس از آنکه حقیقت اسلام وایمان وتقوی بیان رفت آیات بسیاری

ذکر شدند و آیات بسیاری دیگر ذکر نشدند زیرا که ضرورتی در نوشتن آنها نبود و هر که کلام مجید را
بدست بگیرد و از ابتدا تا انتهاء ملاحظه نماید می بیند که خواه آیات قرآنی نسبت بامم سابقه داشته
باشند و خواه نسبت باین امّت سوای از اوامر و نواهی و احکام الهی چیز دیگری در قرآن ذکر نشده
و آن همه رطب و یابسی که خدا یتعالی بیان فرموده که در قرآن موجود اند سراسر نسبت دارند یا به اوامر
یا به نواهی - و تمام آن اوامر و نواهی منسوب اند به انسان در نظام عالم در میان بنی آدم که یا در حق یکدیگر
نیکی کنند یا به نسبت یکدیگر ظلم و تعدّی نمایند یعنی واقعی و نتیجهٔ حقیقی نماز و روزه و حج و زکوة و
دوری گزیدن از فواحش و شراب و زنا و اعمال صالحه و تقوی و پرهیزگاری وغیر اینها یا نسبت
دارند به نیکی کردن بندگان بیکدیگر یا احتراز نمودن از ظلم و تعدی بیکدیگر - پس اگر ما اینهمه را
جمع آورده دائره بکشیم نقطهٔ وسط آن می شود "**اخوّت یعنی همدردی**"۔

بموجب این دائرهٔ ذیل

نظم

نقطهٔ دائرهٔ کون و مکان همدردی است — غافل از درد کسان زن صفتی نامردی است
عجب این است که دردی تو سراپا دردی — وین عجب تر که همه کار تو از بی دردی است

قطعه

اخوت چیست همدردی ولیکن — یکی اکسیر و دیگر هست عنقا
چو نبود این دو ما را خود عجب نی — که باشد آسمان را قهر بر ما

رباعی

دردی بنه این لباس بیدردی را — بر سر منه این کلاه نامردی را
علامهٔ دهر اگر شوی جانوری — ناخوانده اگر که حرف همدردی را

رباعی

همدرد نبود مورد توکم از موری — از دائره و مقام انسان دوری
یا آنکه درین کاسهٔ سر مغزت نیست — یا آنکه زهر دو چشم بینا کوری

رباعی

همدرد درین زمانه فردی نبود — آری نبود از آن که دردی نبود
دردی بعبث چه نام همدرد بری — همدرد کجا بود چو مردی نبود

رباعی

انسان نبود که نیست همدرد کسان — بی درد نباشد آنکه باشد انسان
قومی که در آن بوی ز همدردی نیست — آن قوم ترقی کند ای دوست چسان

And wiser he whose sympathetic mind
Exults in all the good of all mankind.

Goldsmith

I value myself upon sympathy; I hate and despise myself for envy. Kames.

"We few, we happy few, we band of brothers,
For he today that sheds his blood with me shall be my brother."
Shak

"Let mutual joys our mutual trust combine,
And love and love-born confidence be thine."
Pope.

حصۂ ثانی

اخوّت و مفہوم واقعی آن چیست؟

در این لفظ "اخوّت" جمع است تمام قرآن مجید د آمدن تمام انبیاء و رسل و نزول تمام کتب محض برای این لفظ است۔ فقیر چندین روز و شب درین تامل و تفکر بودم کہ چرا خدا تعالی فرمودہ است ای مردم بدانید کہ من شما را از یک پدر و یک مادر خلق نمودم۔ و در ہر مقام خطاب میفرماید "یا بنی آدم" ای پسران آدم۔ و بالاتر از ہمہ میفرماید "بدرستیکہ مومنان حقیقی واقعی برادرند یکدیگر را"۔ این لفظ در سایر السنہ و درمیان سایر اقوام نیز موجود است۔ بسیاری از جماعات را در زبان انگریزی "برادر" و "برادر ہود" میخوانند ہمچنانکہ ما می گوئیم "برادران دینی۔ یا برادران طریقت"۔ یک فرقہ از عیسویان انگریز و امریکائی درمیان خود مرد و زن بیکدیگر خطاب برادر و خواہر میکنند۔ مگر ما دورنمیرویم در تمام کتب اہل اسلام شیعہ و سنی نوشتہ اند کہ حضرت رسول مقبول ما صلی اللہ علیہ وسلم بسیاری یا تمام صحابہ خود را با یکدیگر برادر فرمود چنانچہ در ترجمۂ تاریخ الخلفاء سیوطی طبع مطبع صدیقی لاہور صفحہ ۹۲ نوشتہ است "ترمذی نے لکھا ہے کہ حضرت ابن عمرؓ کہتے ہین کہ رسول اللہ صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم نے صحابیون کے آپس مین بھائی چارا کرایا۔ حضرت علی کرم اللہ وجہہ روتے ہوئے تشریف لائے اور عرض کیا کہ آپ نے ہر ایک مین بھائی چارا کر دیا مگر مین رہ گیا۔ آپ نے ارشاد

فرمایا کہ تم دنیا و آخرت میں میرے بھائی ہو"۔ ازین بالاتر می شود کہ رسول اللہ صلعم با وجود ابن عم بودن و شریک در انفسنا بودن حضرت علی مرتضی ع در آیۂ مباہلہ باز اورا برادر خود ساخت هم در دنیا و هم در آخرت + بالجملہ بیش ازاین تحقیق نمی توان کرد و فکر بجائی نمیرسد کہ این همہ تاکید و مبالغہ در امر "اخوت" چیست و ازین همہ معلوم میشود کہ پایہ و درجۂ اخوت از هر چیزی اعلی تر است + البتہ یکی از کیفیات آن این است کہ مساوات واقع میشود در میان برادران یکی دیگر این است کہ بالطبع باید چنین باشد و هر کسی توقع این دارد کہ "همدردی" درمیان دو برادر بغایت کمال رسد کہ ما فوق آن در جہان یافت نشود تا بجائی کہ برادری در جانفشانی نسبت ببرادر خود ابداً مضایقہ نکند و در هر امر اورا بر خود اختیار نماید +

حالا اولوا الالباب و اولوا الابصار باید تامل کنند کہ آیا ممکن است کہ این مقام عالی برعکس این شود و این عمارت عالی شان با خاک برابر گردد؟ بلی این ممکن است و از هر امری از امور سہل تر و هزارہا بلکہ لکھہا و کروڑہا بار واقع شدہ و در پیش چشم ما همہ روزہ واقع میشود نہ صرف درمیان ادانی خلق بلکہ درمیان اعالی هم ۔ نہ صرف درمیان صاحبان ملک و مملکت و دولت و ثروت بلکہ درمیان بینوایان هم ۔ نہ صرف درمیان جہال لایعلم بلکہ درمیان عالمان و دانشمندان عالی مقام و بالاتر ازین ہا هم + ابتدا این خشت را در جہان کج گذاشت قابیل کہ ہابیل را کشت و از روی قرآن مجید معلوم می شود کہ محض بسبب آن بود کہ نذر ہابیل در نزد خدا قبول شد اذ قربا قربانا فتقبل من احدهما یعنی چون هر دو قربانی کردند و قربانی یکی از آنہا (ہابیل) قبول شد پس آن دیگری یعنی قابیل قال لاقتلنک گفت ہابیل را کہ هر آئنہ خواهم کشت ترا + اگرچہ ظاہراً هیچ سببی معلوم نمی شود آن حسد و کین را در ابتدای جہان کہ هیچ چیزی وجود نداشت کہ موجب انگیختگی آتش آن کین شود مگر بازسببی را بر آن نسبت میدهند + در کتابہا نوشتہ اند کہ حضرت حوا در هر حملی یک پسر و یک دختر را توام می آورد و حضرت آدم ع از آن پسران و دختران کہ از حمل دیگر بودند و از یک شکم بودند

با دیگران مناکحت می نمود - یک دختر را که اراده داشت به هابیل دهد و شاید که توامان قابیل هم بود قابیل چشم بر او گماشت پس حضرت آدم فرمود که قربانی کنند و قربانی هر که قبول افتاد آن دختر زوجهٔ او باشد - چون قربانی هابیل قبول شد قابیل بر او رشک برد و او را بکشت + بهر حال این حکایت زیاده مقوی غرض ماست که آینده ذکر خواهد شد + حکایت فرزندان یوسف را هم هر کسی میداند که هیچ سبب دیگری نداشت جز آنکه یعقوبؑ یوسف را بیش از سایر برادرانش دوست میداشت و آنها بی نهایت در رنج و رشک بودند و بهانهٔ می جستند که یوسف را بکشند یا بهر نحو از پدر دور سازند - چنانچه ذکر آن در کلام مجید است اذ قالوا لیوسف واخوه احب الی ابینا منا...... اقتلوا یوسف او اطرحوه ارضاً یخل لکم وجه ابیکم و آخر چنین کردند +

پس باید دانست که در جهان و از آغاز جهان بموجب سرشت انسانی "کز فرشته سرشته وز حیوان یا شیطان" دو خصلت را حضرت ابوالبشر از کتم عدم با خود آورد یکی جهل بود دیگی غرض - و تمام مفاسد عالم از ابتدا ازین دو خصلت بوده است و خواهد بود تا بقیامت - مگر هر یک ازین دو خصلت را بیان و شرح طویلی هست که درین مقام نمی توان کرد - مثلاً جهل و غرض مانند دو شاخ عظیم استند که از یک بیخ بر آمده اند و هر دو بسیط و خالص اند مگر جهل باریکتر و کمزورتر است و غرض قوی تر و پر زورتر - از پهلوی هر یک ازین شاخها یک شاخ باریکتری بر آمده است و آن هم یکی باریکتر و یکی قوی تر - آنکه باریکتر است و در پهلوی جهل بر آمده هم است و آنکه در پهلوی غرض بر آمده امید است پس چنین است که تمام تباهی عالم (۱) از جهل بسیط است در یک جانب - (۲) از غرض بسیط است در جانب دیگر (۳) از خوف و رجاست در وسط این دو + مثال آن این است که بظاهر فعل قابیل و برادران یوسف از روی جهل بسیط بوده است زیرا که در آغاز و اوائل جهان بوده اند که علم چندان نبوده است[1]

[1] درین مقام دو چیز از بحث ما خارج استند یکی بیان عقل و ثانی بیان اینکه فعل حضرت داؤدؑ و حکایت نعجه و نعاج آیا از روی جهل بوده است یا از روی غرض یا از روی ترک اولی یا از روی مصلحت خدائی +

برخلاف فعل ہارون و پسر او مامون بخصوصہ از روی غرض لبسیط بودہ است زیرا کہ
دربیان علم مامون کتابہا سراسر پر استند و ازآنجملہ در تاریخ الخلفاء نوشتہ است کہ در
طفولیت تحصیل علم نحو و حدیث را از پدر خود و فلان فلان کسان آموخت - ادب را از فلان
کسان آموخت - "بڑا ہوکر فلسفہ اور علوم الاوائل مین اسکو توغل پیدا ہوا" - کہ بہ نتیجۂ
آن قائل بخلق قرآن شد + قبل از آن می نویسد " پھر طاہر نے امین کا سر اور چادر چھڑی
اور مصلّی (جو کھجور کا بنا ہوا تھا) مامون کے پاس بھجوادیا - مامون پر اپنے بھائی کے قتل کا
سخت صدمہ ہوا - فی الاصل اسکا منشاء تھا کہ امین کو اُسکی سامنے زندہ حاضر لایا جاسے
اور خود اسکے لئے کوئی سزا تجویز کرے" + ازین عبارت معلوم میشود کہ رنج او محض از آن بود
کہ خود روبرو او را سزا اندادہ بود + جناب فاضل کامل شبلی نعمانی ازین ہم مراتب در ہر دو مقام
زیادہ غلو فرمودہ - اول در خصوص علم و کمالات دیگر مامون می نویسد " اسلام کو آج
تیرہ سو برس سے کچھ اوپر ہوئے اس وسیع مدت مین ایک تخت نشین بھی ایسا نہین گذرا
جو فضل و کمال کے اعتبار سے مامون کی شان یکتائی کا حریف ہوسکتا" - اگرچہ این تعریف
در مامون وقتی صادق می آید کہ دیگر سلاطین اسلام صاحبان علم و دانش باشند و حال آنکہ
بندرت یکی ہم صاحب علم بودہ و اگر ہم بودہ بسیار معمولی بودہ + از آن طرف در خصوص قتل
امین مینویسد " اس غیر متوقع فتح کی خوشی نے مامون جیسے رقیق القلب شخص کو بھی ایسا
سنگدل بنادیا کہ اوسنے اپنے بھائی کے خون آلودہ سر کو مسرت کی نگاہ سے دیکھا اور
جوشش خوشی سے سجدۂ شکر ادا کیا" - قاصد کو مژدۂ فتح کے صلے مین دس لاکھ درہم انعام
دے" الخ + یعنی خوشی این کامیابی غیر متوقع مامون شخصی چنان رقیق القلب را چندان
سنگدل ساخت کہ چون سر خون آلودۂ برادر را بدید از مسرت سجدۂ شکر بجا آورد و قاصد
مژدہ آور را دہ لاکھ درہم انعام عطا فرمود الخ" +

دراین عبارت جناب شبلی چند کیفیت را باید خردمندان بکمال غور ملاحظہ فرمایند

(۱) در ہیچ مقامی از کتاب المامون بنظر نیامد رقت قلب مامون۔ (۲) رقت قلب یا قساوت قلب مامون ہرچہ بودہ است ازین سنگدلی بر ہر صاحب عقلی معلوم میشود۔ (۳) کمال بیشرمی و بی خوفی است از خدا کہ باوجود آنکہ در جائی حکم بہ بنی اسرائیل نمودہ است یعنی حکم بہ جہانیان فرمودہ و در جائی بخود مسلمانان کہ قتل نفس (و آن ہم ہر نفسی کہ باشد) گناہ بسیار عظیم است کسی از خوشی قتل برادر خود در حضور آن خدا سجدۂ شکر و آن ہم شکر او بجا آرد۔ (۴) جای تامل است کہ کسی از مال ضعیفان و مظلومان رعایای ملکی کہ بریختن خون برادر حاصل شود بکمال بی پروائی واقتدار دہ لک درہم را بکسی بدہد کہ خبر قتل یا سر برادر را آوردہ است۔ این امر یعنی قتل برادر منسوب بہ مامون خاص نسبت داشت بہ غرض بسیط و خالص + اگرچہ بندہ را ہیچ غرض دیگری نیست جز آنکہ ثابت کنم بر مسلمانان این زمان کہ معنی ہمدردی واقعی و دینداری ہیچ نیست جز ہمدردی ولیکن غیر ممکن است کہ بدون این تمہیدات و بیانات بر غرض خود برسم و چنانچہ باید و شاید غرض خود را ظاہر سازم و مسلمانان بخوبی معلوم نمایند کہ معنی واقعی ہمدردی چیست + منجملہ این است کہ در ہر دو تاریخ الخلفاء و المامون درج است در اولین کہ "اسکی نسبت مشہور ہے کہ وہ شیعہ ہے اور کہتے ہے کہ اس نے اسی لئے اپنے بھائی مؤتمن کو معزول کر کے علی رضاء کو اپنا ولیعہد مقرر کیا تھا" + در ثانی یعنی کتاب المامون پس از آنکہ مینویسد مامون دربار عامی نمود چنین و چنان کرد فرمان داد کہ تمام حاضرین آن مجلس با حضرت علی رضاء بیعت کردند و باین سبب لباس درباریان تماماً سبز رنگ شد کہ امتیازی باشد مرتبۂ سادات را و لباس فوج نیز تبدیل یافت میگوید در سراسر ملک احکام شاہی نافذ گشت کہ "امیر المؤمنین مامون کے بعد حضرت علی رضا تاج و تخت کے مالک ہین اور انکا لقب الرضاء من آل محمد ہے"۔ اگر مامون برادر خود را نکشتہ بود اول کسیکہ این قول را قبول و یقین میکرد بندۂ فقیر بود + در این ضرب المثلی است کہ میگویند "ہر کہ با مادر خود زنا کند با دیگری چہا کند" یعنی ہر کہ برادر خود را بکشد

نسبت بدیگران چه خواهد کرد +

اما دو شاخ دیگر که کوچکترند که یکی در جنب جهل برآمده و دیگری در جنب غرض یعنی **خوف و رجا** + باید دانست که هر دو خوف و رجا در مقامی ممدوح استند و در مقامی مذموم - ولیکن این هر دو غالباً در لباس مذموم ظاهر شده و میشوند و خصوصاً در آن ممالک در میان آن اقوام و ملل که همیشه حکومتهای آنها بی اصول و بی قانون بوده اند و سلاطین در آن ممالک و در میان آن اقوام بالکل مطلق العنان و سرخود بوده اند و خلق عموماً بنده و عبد عبید آنها بوده اند آنها خلق را عبید خود دانسته و خلق نیز خود را عبید آنها فهمیده اند + مگر همیشه بمقتضای جهل جهال که فیصدی (۹۹) بوده اند در حالت خوف و رجا بوده اند و علماء که فیصدی (۱) بوده اند در حالت غرض + و این گروه علماء باز بمقتضای حالت خود هم خوفشان زیاده بوده است و هم رجا شان زیرا که اینها رؤسای قوم بوده اند و جهال تماماً پیروان اینها بوده اند و اکثر این گروه نزد سلاطین و امراء و بزرگان تقرب داشته اند و حب مال و جاه و ثروت بیش در دل اینها بوده و از آنطرف صاحبان مال و دولت و ثروت و جاه و آب و جاگیر و زمین و عهده و خدمت بوده اند + اگر فقیری را بظلم در شکنجه عذاب در می انداختند آن فقیر جائی در تن نداشت ولی اگر یکی از این گروه علماء مورد قهر و غضب پادشاه یا وزیر یا امیر یا حاکم واقع می شد تمام خاندان و اموال و املاک و غلام و کنیز و زمین و جاگیر و عهده برباد می شد - لهذا ناممکن بود این گروه بایستی زمانه سازی و مکر و فریب و خدعه و دین بدنیا فروشی بکار برند و بر وفق خواهشهای نفس سلاطین و بزرگان رفتار کنند که بر تقرب و جاه و مال و آبروی آنها بیفزاید و بر نفوس و خیالات جهال نیز زیاده استیلا و غلبه داشته باشند + حالا در این مقام برای مثال یکی دو کیفیت را منسوب به هارون الرشید و فرزند او مامون مینویسم که تمام مسلمان جهان باین دو فخر میکنند و خصوصاً مولانا شبلی که مامون را بر فلک هفتم بر افراشته و همان چیزی را که جناب ممدوح عین مدح مامون متصور فرموده بنده عین قدح و ذم او و اقبح قبایح می دانم +

اما ہارون وکیفیات غرض

در کتاب تاریخ الخلفاء نوشتہ است " ہارون الرشید کے بعض دلچسپ حالات" +
معلوم نیست کہ این بزرگوار این کلمات را بطور طعن واز روی نفرت نوشتہ یا مانند جناب شبلی
واقعاً از روی دلچسپی یعنی پسندیدگی + پس میگوید " ابن مبارک کہتے ہین کہ جب ہارون خلیفہ
ہوا تو اُسکا دل مہدی کی ایک کنیزک پر آگیا اور اُسکو طلب کیا - لیکن اوس نے یہ کہکر انکار
کر دیا کہ مین تمہارے والد کی ہمخوابہ رہ چکی ہون اسلیئے تم مجھ سے فائدہ نہین اٹھا سکتے لیکن
ہارون الرشید تو دل کے ہاتون مجبور تھا - اوس نے فوراً قاضی ابو یوسف (رحمۃ اللہ ہم در اینجا ضرور
است) کو بلایا اور ان سے چارۂ کار پوچھا انہون نے کہا کہ امیر المؤمنین یہ فرض کریئے کہ تمام
کنیزکین سچ بولا کرتی ہین صحیح نہین ہے کہ وہ جھوٹ بولتی ہو - آپ اسکو سچا نہ مانیئے اور کام
دل حاصل کیجئے - ابن مبارک کہتے ہین سمجھ مین نہین آتا کہ اس واقعہ مین مین کن کن باتون پر
تعجب کرون - آیا ایسا بادشاہ پر جسکے ہاتھ مین مسلمانون کے جان و مال دیدیئے گئے ہین -
اور وہ باپ کی حرمت کا بھی لحاظ نہین کرتا - یا اُس کنیزک پر جسنے بادشاہ تک سے کنارہ کیا
یا اس فقیہہ زمانہ و قاضی ممالک اسلامی پر جسنے بادشاہ کو مشورہ دیا - باپ کی حرمت کی توہین کر
اور اپنے باپ کی ہمخوابہ سے قضاء شہوت کر اور گناہ میری گردن پر رکھہ" +

حاصل این عبارت در فارسی این است کہ " ابن مبارک میگوید چون ہارون خلیفہ مسلمانان
وامیر مؤمنان شد کنیزکی از پدر را خواست کہ در بغل گیرد و کام دل حاصل کند کنیزک گفت من
ہمخوابۂ پدر تو بودم و بر تو حرام استم - ہارون قاضی القضات مسلمانان ابو یوسف را طلب داشت
وازو چارۂ کار خواست - آن قاضی دین بدنیا فروش گفت اگر امیر المؤمنین فرض کند کہ آنچہ
کنیزکان میگویند صحیح است این غلط و خلاف عقل است ممکن است کہ دروغ گویند برو و بفتوی
قاضی مسلمانان کام دل برگیر + ابن مبارک میگوید کہ من نمیدانم از کدام امر انگشت حیرت بدندان

گزم از فعل آن پادشاہ مسلمانان یا از انکار آن کنیزک کہ دین خود را بدنیا نفروخت یا از فعل
چنان قاضی مسلمانانی کہ دین خود را بدنیا فروخت و آن خلیفہ را ہدایت نمود بآن حرام خدا + مگر
بندہ را از ابن مبارک ہم زیادہ حیرت است از مصنف یا مترجم این فقرہ کہ بدنبال نام چنان
قاضی علیہ ما علیہ رحمۃ اللہ نوشتہ است ۔ ہیچ شک نیست کہ در ہمین این صدہا سال تمام مسلمان
ہمان ہارون را امیر المومنین خواندند و در کتب نوشتند و این قاضی صاحب را علیہ الرحمہ خواندند
و نوشتند و یک مسلمان درک نکرد کہ این چہ واقعہ بود و چہ شد و سراسر این یکہزار و سیصد سال تاریخ
اسلام ہمین حال بودہ است تا بامروز و ہزارہا خلیفہ و غیر خلیفہ با کنیزکان پدر بلکہ با مادران خود
ہمخوابہ شدہ اند و ہیچکس بر قباحت آن نظر نکردہ + اگر کسی بگوید از خلفاء و غیر خلفاء کہ ہیچکس
با مادر خود چنین نکردہ است ما می گوئیم بر فرض آنکہ میکرد در این کدام کس انگشت حیرت بدندان میگزید
باز حکایتی بیان میکند بموجب ذیل ۔

"عبد اللہ ابن یوسف کہتے کہ ہارون الرشید نے قاضی ابو یوسف سے کہا کہ مین نے ایک
کنیزک خریدی ہے مگر مین چاہتا ہون کہ اس سے قبل از استبرا صحبت کرون اگر کوئی حیلہ
ہو تو بتلائیے قاضی ابو یوسف نے کہا کہ اسکو اپنے کسی بیٹے کو ہبہ کر دیجئے اور پھر اس سے
نکاح کر لیجئے" ۔ یعنی " ہارون الرشید قاضی ابو یوسف را طلب کردہ گفت کنیزکی خریدہ ام
ومیخواہم قبل از استبراء با او صحبت کنم ۔ قاضی صاحب گفت او را بیکی از پسران خود ہبہ کن
و پس او را انکاح نما" + مگر حالا باید دید کہ مزد این خدمات لائقہ قاضی صاحب چہ بود +

"اسحاق بن راہویہ کہتے ہین کہ ہارون الرشید نے رات کو قاضی ابو یوسف سے بلاکر
کوئی مسئلہ پوچھا ۔ اور پھر انکو ایک لاکھ درہم دینے کا حکم دیا قاضی ابو یوسف نے فرمایا کہ
یہ درہم مجھے صبح سے پہلے ملجانے چاہئین ۔ چنانچہ امیر المومنین نے حکم دیا کہ فوراً ادا کر دیئے
جائین ۔ لیکن ایک شخص نے کہا کہ خزانچی اپنے گھر ہے اور خزانہ کا دروازہ بند ہے ۔
قاضی ابو یوسف نے فرمایا کہ دروازہ تو اسوقت بھی بند تھے کہ جب مین بلایا گیا تھا ۔ یہ سنکر

فوراً خزانہ کھلوا دیا گیا"۔ خلاصۂ این فقرہ این است کہ "اسحاق بن راہویہ میگوید شبی ہارون قاضی ابو یوسف را طلب داشت و مسئلہ پرسید (بطور یقین این مسئلہ ہم از قبیل آن مسائل ماقبل الذکر بودہ) آنگاہ امیر المومنین حکم نمود کہ یک لک درہم باو بدہند۔ قاضی صاحب گفت این مبلغ را باید قبل از طلوع صبح برسانند۔ شخصی گفت کہ در آن وقت در خزانہ بستہ است و خزانچی در خانۂ خود است۔ قاضی صاحب فرمود آن زمان کہ خلیفہ مرا طلب داشت آن وقت ہم در خزانہ بستہ بود۔ بہر حال در خزانہ باز شد و مبلغ مذکور ادا گشت"۔ ہمدینان ما یعنی مسلمانان جہان بکمال غور ملاحظہ فرمایند کہ "غرض" چہ چیز است و اسباب غرض چگونہ است و غرض چگونہ خرابیہا در جہان کردہ است از آغاز جہان و میکند امروز در پیش چشم ما و خواہد کرد تا قیامت۔ چگونہ قاضی مسلمانان مردہ گشتہ و دین فروش مال دنیا بود کہ نگذاشت صبح شود و برای اعمال شیطانی خود چگونہ جری و دلیر شدہ بود و بر پادشاہ مسلمانان غلبہ ہم رسانیدہ بود[1]۔

اما مامون و کیفیت خوف

جناب مولانا شبلی در کتاب مؤلفۂ خود المامون پس از آنکہ مامون را در تمام صفات کمالیہ بر فلک برافراشتہ ابتدا این فقرہ را نگاشتہ "شخصی حکومت کا زور مامون کے عہد میں بھی پوری قوت کے ساتھ قائم تھا۔ لیکن وہ اس بدعت کا موجد نہیں ہے۔ اور اگر اوسکی چلتی تو اس حالت میں ایک مفید انقلاب پیدا ہو جاتا"۔ یعنی حکومت شخصی در عہد مامون ہم بغایت زور و استیلا بود مگر او باعث و موجد این بدعت نبود بلکہ دیگران کہ قبل از او گذشتہ بودند آنہا موجد بودند۔ اگر از عہدۂ او بر می آمد در این حالت یک انقلاب مفید پیدا می شد"۔ حصۂ اخیر این جملہ را بندہ بخوبی نفہمیدم شاید مراد مولانا این است کہ اگر مامون میتوانست کہ این بدعت را دور و معدوم سازد انقلاب عظیمی پیدا می شد مگر نمی توانست و بی موانع آن چہ بود معلوم نیست و خود مولانا بیان نفرمودہ۔ مانعی کہ بنظر بندہ می رسد

[1] [illegible]

جز غرض ہیچ چیز دیگر نبوده است و نباید ہم باشد + ہر شخصی که ذرهٔ مغز در سر دارد میداند که معنی و مفہوم حکومت شخصی چیست + اکنون بنده از روی کلمات خود مولانا ظاہر میکنم که مفہوم حکومت شخصی چیست۔ نسبت به بیانی که نموده است در صفحه ۲۲۱ کتاب خود که میگوید در زمان حضرت عمرؓ کمال آزادی بود و مردم بر اعمال آن خلیفهٔ عالیشان نکته چینی میکردند جناب شبلی میگوید "مامون کے عہد کا مقابلہ کرو کہ اوسکے غیر معتدل اصرافات پر کڑوروں مسلمانون مین سے ایک بھی نکتہ چینی کی جرات نہین کرسکتا۔ کل بیت المال (پبلک فنڈ) ایک شخص کے ہاتھ مین دیدیا گیا ہے اور وہ جسطرح چاہے اوسپر آزادانہ تصرف کرسکتا ہے"۔ ہر دو غرض ما در این جمله موجود است (۱) معنی حکومت شخصی و (۲) خوف +

خردمندان باید گوش خود را باز کنند و ہوش خود را باین کلمات حق ولی بسیار تلخ و ناگوار بگمارند + چیزی که موجب تباہی اساس اسلام شد از ابتدا که بمرور باین زمان رسید این بود که نویسندگان اسلام۔ مورخین اسلام۔ مصاحبین سلاطین اسلام۔ قاضی القضات مسلمانان۔ تماماً محض از روی غرض معلومی یا موہومی ہمیشه تعریف و تمجید گفتند از سلاطین اسلام عہد خود یا زمانهٔ ماقبل خود و تمام اعمال مقبوحهٔ ذمیمهٔ آنہا را ممدوحه و پسندیده خواندند و دانستند و ظاہر نمودند + مگر کمال تعجب است که در چہاردہم صدی اسلام و باوجود آنکه ہمه مسلمانان و خصوصاً مسلمانان ہند بزعم خود از خواب غفلت بیدار شده اند و چشم و گوش آنہا باز شده و جہات ترقی مردم یورپ را معلوم کرده اند و آواز "ایجوکیشن ایجوکیشن" بر آسمان پر شده۔ صدہا مدرسه و کالج باز شده مع ذلک بزرگواری قلم بر میگیرد و این چیزہا را می نویسد و ابداً ملاحظه نمی کند که اگر غرض او بیداری و ہشیاری و بہبودی و ترقی ملت خود است باید ہر چیزی را که ممدوح است مدح کند و ہر چیزی را که مقبوح است ذم گوید و ہر فقره و جملهٔ کتاب او مشتمل باشد ہم از مدح اعمال ممدوحه و ہم از ذم افعال مذمومه + بنا بر اینکه جناب مولانا تمام اعمال و افعال مامون را نیک ممدوح میداند یکی دو فقره از سراسر کتاب مولفهٔ او نشان اینک بیان می شود در ذیل ـ

"مامون کی فیاضی کی تعریف اوسکے ارکان دولت نے ضرور کی ہوگی جس نے رکاب سے پاؤن نکالنے کے پیشتر ایک ضلع کی آمدنی کے چارخمس جو بیس لاکھ چہار ہزار دینار تھے دیدے۔ یہ ایک جزئی مثال ہے۔ شعرا اور اہل فن کو ہزارون۔ لاکھون درہم و دینار عطا کر دیتا مامون کا ایک معمولی کام تھا"+ لب مطلب این فقرہ این است کہ" فیاضی مامون بحدی بود کہ پیش از آنکہ پای خودرا از رکاب بیرون آرد چارخمس از مالیات یک ضلع ملک را کہ بست لک وچہار ہزار دینار بود بخشید۔ واین یک جزئی مثالی است از بذل وبخشش او۔ شعرا واہل فن را (معلوم نیست کہ اہل فن کدام گروہ مراد اند شاید قوال وقوّاد ومسخرہ وہزال باشند) ہزارہا ولکہا درہم ودیناری بخشیدہ واین صرف یک کار معمولی او بودہ"+ شاید بعضی اشخاص وبسیار معدودی کہ از وضع جہان وجہانداری این زمان آگاہ استند وانیگونہ بخششہا را در شمار تبذیر وانیگونہ بذلہا را کار برادران شیاطین میدانند نکتہ چینی کردہ باشند ولہذا جناب شبلی در کمال رنجش خاطر وقہر میفرماید "این یک غلط عظیم است کہ ماطرز سلطنت امروز را باطرز سلطنتہای ایشیائی زمانۂ قدیم برابر کنیم۔ کسانی کہ درین زمان تعلیم یافتہ اندر وایاتی کہ در تواریخ قدیم استند عموماً حمل براغراق میکنند وچنین گمان مینمایند کہ پس از مصارف ملکی وفوجی این ہمہ مبلغ کجا باقی می ماند کہ برای این فیاضی ہا کافی باشد۔ لیکن این غلطی آنہاست کہ مصارف ملکی و فوجی سلطنتہای قدیم ایشیا را قیاس براین زمانہ میکنند وحال آنکہ آن زمانہا صیغہہای مختلفۂ عمدہ (یعنی ادارہا وشعبہای حکومتی) نبود ومواجہہا نیز بسیار کم بودہ است "اس لئے خزانۂ عامرہ کا بڑا حصہ ان فیاضیون مین صرف ہوتا تھا جسکو آج ہم فضول اور لغو بتاتے ہین" باین سبب یک حصۂ عظیم خزانۂ عامرہ باین فیاضی ہا صرف می شد کہ امروز ما فضول ولغو ظاہر می کنیم"+

بندہ از آن اشخاص نیستم کہ این چیزہا را کہ در تواریخ اسلامیان نوشتہ باور نہ کنم و اغراق دانم بلکہ کمال یقین را دارم در واقعیت آنہا واین را ہم بخوبی میدانم کہ این حال در سراسر

ملک جهان از هزاران سال قبل از اسلام جاری بوده است مگر در میان مسلمانان از همان ابتدای
اسلام یعنی از زمان معاویه جاری شد صد و هزار بار بیش از سایر امم و همه جا جاری بوده و
پیوسته فزوده آمده تا بزمانه ما رسیده و در همین وقت هم که قلم در دست بنده است در سراسر
ممالک اسلامیان همین حال است و این کتاب نوشته میشود برای بیان این اعمال غیر ممدوحه که
جناب شبلی آنها را ممدوح و محمود نوشته و تاکید و مبالغه هم دارد که بیشک چنین بوده و اغراق
و کذب نبوده و مردم باید مصدق آنها را قبول کنند + اکنون در پیش چشم همه مسلمانان است
که در ملک ما مجلس شورای ملی برپا شده و معلوم گشته است که قبل ازین چه خرابیها شده بوده است
بواسطه آنکه سلطنت شخصی و پادشاهان خودسر و مطلق العنان بودند + سابقا مردم ملک ما بطور
فخریه میگفتند که خزینهٔ ایران پر است از اشرفی و چندانکه زر در خزانهٔ ایران است در خزانهٔ هیچ
مملکتی نیست ولیکن اکنون معلوم شد که ایران چندین کرور مقروض است هرچند که شاه بیچارهٔ ماضی ما
مانند مامون فیاض نبود که زر ملک را به اوباش و مسخرگان بیجا بخشش و بخشش کند ولی بیشک
این مبلغ گزاف را که بقرض گرفته بوده بطرقی صرف کرده بوده است که بالکل بی ضرورت و خلاف
حکمرانی و سلطنت نیک بوده ـ اگر مجالی بود فقرهٔ چندی از بیهوده خرجیها و اعمال خلاف دیگر
سلطان مراکو و سلاطین دیگر اسلام جهان هم بیان میکردم +

مگر بنده یک سوال میکنم از جناب شبلی و تحقیقت از تمام خردمندان و علما و مولویان ملت
اسلام که در بین یکهزار و سیصد سال همه در خواب غفلت بودند و خود معترف استند که در خواب
غفلت بودند ولی لواقع در بین همین جزء زمان پیش پنج سال از خواب غفلت بیدار شدند و شروع نمودند
در سراسر ممالک اسلامیان که خود را ترقی دهند و مدرسهها و اسکولها و کالجها برپا کردند و آوازهٔ
ایجوکیشن را بر تمام جهان رسانیدند و خود جناب مولانا چندی در مدرسة العلوم علیگره مدرس
در هر کاری پیرو سر سید احمد خان بوده است آیا ترقی عالم را در چه میدانند؟ ـ آیا ترقی درین است
که مردم علوم مغربیه را حاصل کنند؟ ـ سر سید احمد خان که خیالات دیگر داشت و اساس این دار العلوم

را بر وضع دیگر یعنی وضع جدید و بموجب خیالات امروزهٔ جهان قرار داد چگونه در آغاز کتاب المامون تقریظ بر کتاب مذکور نوشت و مطالب آنرا پسند فرمود؟ +

اگرچه همهٔ خردمندان اسلام بطوریقین میدانند که مسلمانان ازاین درجهٔ ترقی قدم پیشتر نخواهند گذاشت یعنی از تحصیل علم و برآمدن بی اے - یا برلیسترات لا - یا داکتر - همین علومی که در زمانهٔ مامون هم آنها را در کار بودند که یا قاضی شوند - یا شاعر و ادیب و مسخره و هزال - یا طبیب و منجم و رمال و فال گیر و محدث و مورخ و دروغ نویس و خوشامدگو - مگر آخر کسی بگوید که آیا مسلمانان ترقی را در وضع حالیهٔ مردم یورپ میدانند و میخواهند یا در وضع حالت زمانهٔ هارون و مامون و بنی امیه و بنی عباس؟ + در نظر دوربین فقیر الآن کما کان تمام کیفیات و حالات و وضع ملکرانی و حکومت و زیست و زندگی و معاشرت امروزهٔ ترکی - ایران - مصر - افغانستان - مراکو - حیدرآباد وغیرهم بعینه همان حالت زمان مامون است و بس + شاید اکثری از خردمندان اسلام زمانهٔ هارون و مامون را بهتر از این زمان بدانند مگر فقیر این زمان را بهتر و برتر میدانم چراکه در زمانهٔ هارون و مامون درجات یونیورسیتی - بی اے - ایم اے - داکتر - و امثال اینها - و نیز خطابات سی اس آئی - کے سی اس آئی - سر فلان و سر بهمان - و فلان فلان نشان تمغه - نبود و امروز وجود دارد + بیشک برای انتظام مدرسهٔ نظامیهٔ بغداد کامیتی - کرسی نشین - ترستی ها - سکرتری - پرنسپال - وغیره وغیره نبود و از طرف حکومت هم دائرکتر نبود و امروز همهٔ اینها موجود استند + بیشک در آن زمان عدالت العالیه و هزارها وکیل درجهٔ اول و دوم و سوم نبود - پولیس و پوستخانه و دفاتر فینانس - هوم سکرتری - مالیات بندوبست - لوکل فند - مجالس وضع قوانین و کبنیت وغیره وغیره نبود و امروز تماماً را موجود دارند - مگر معلوم نیست که چون این همه را مردم یورپ از مسلمانان آموختند کوت و پتلون و امثال اینها هم بود یا که اینها صرف متعلق بزمان ما هستند که کون در ترقی است + بهرحال با وجود آنچه ذکر شد هنوز همان آش است و همان کاسه - همان اخلاق و تمدن - وضع زیست و زندگی و اعمال بیهوده و اتلاف زر

و گرسنه بودن و خفتن و بیکفن مردن صاحبان علم و دانش و کمال و خوش گزرانیدن و بعیش و عشرت بسر بردن اوباش و کلاش و مسخره و مطرب و شیادور قاص و فحش و فسق برهان منوال است که در زمانهٔ خلفاء بنی امیه و بنی عباس بود +

بنده یک سؤال میکنم از جناب شبلی که آیا خوش میدارد که کسی از و قدر نماید برای آنکه قصیدهٔ غرائی بگوید در مدح آنکس و او را شاعر بخوانند - یا آنکه او را احترام نمایند و قدر شناسند بجهته فضل او و او را فاضل گویند - شاید طبیعت مولانا بآن امر اوّل زیاده مائل و راغب باشد یا آنکه شاعر کامل را با فاضل کامل یکسان داند ولی طبیعت بنده خلاف این است + من چنین میدانم که هر چند فردوسی در فارسی خلاق سخن بود و مردم اُو را برای اشعار بلند پایهٔ آبدار او تعریف میکنند ولی بحقیقت تعریف فردوسی در این بود که روزگار سلاطین کهن را نو کرد و سراسر کتاب او اندرز و نصیحت است برای آیندگان + همچنین سعدی علیه الرحمه دیوانی دارد بسیار ضخیم و اشعار و غزلیاتی که بواقع آدم را مست میسازند مع ذلک چندانکه گلستان و بوستان او مفید استند بر احوال بندگان خدا دیگر اجزای دیوان او نیستند و بکار هیچکس نمیخورند + بالجملهٔ غرض بنده ذم شعر و شاعری نیست بلکه غرض بنده فائدهٔ است که از هر چیزی بندگان خدا میرسد و باید برسد +

اکنون یک سؤال دیگر میکنم از جناب مولانا شبلی - آیا آنجناب که تمام کتب عرب را زیر و رو کرده است و خصوصاً احوال مامون را بخوبی میداند میتواند گفت که در عهد خلافت مامون عدت شعرای کامل و صاحبان فضل و کمالی که بودند که بی نهایت مالدار بودند چند بود ؟ و از آنطرف عدت آنهائی که گرسنه بودند و بینوا بسر بردند و مردند چند بود ؟ + جناب مولانا در صفحهٔ ۲۲۵ کتاب مؤلفهٔ خود مینویسد "سوای این معنی ها یک طائفهٔ دیگر نیز مجالس مامون را زیب و زینت می بخشیدند تمام گل اندام نازنینانی که از جنگهای روم و الشیای کوچک اسیری آورده و دلالان آنها را بقیمت های ارزان خریده موسیقی - شاعری - ایام العرب - ادب - خوشنویسی - ظرافت و حاضر جوابی تعلیم مینمودند و در این فنون آنها را کامل کرده بقیمتهای بسیار گزاف میفروختند" - پس این جمله

را میفرماید که بزبان خودش اُردو مینویسیم " مامون کے شبستان عیش مین ان حور وشون کا ایک بڑا جمگھٹ رہتا تھا جنکی خریداری اور تربیت نے خزانۂ عامرہ کو اکثر زیر بار کردیا تھا" ولیکن معلوم نمی شود که آیا آنهمه کنیزکان را خاص مامون میخرید و واحد کاالف بود یا دیگران هم میخریدند - و دیگر آنکه معلوم نمی شود که آن جمگھٹ مشتمل بود از پنجهزار یا ده هزار + پس مینویسد که کنیزکی را باین صفات مذکوره آوردند و قیمت گرانی برای او طلب کردند - مامون گفت من شعری میخوانم اگر جواب آن را فی البدیهه گفت از اصل قیمت هم زیاده میدهم پس شعری بخواند و کنیزک فوراً در جواب گفت اذا وجدنا محبا قد اضربه داء الصبابة اولیناه احسانا - مگر معلوم نشد که چه قیمت او را عطا فرمود + اکنون بنده از فحوای این کلمات میگویم که پادشاه عظیم الشانی که شاید آمدنی ملکش پنجاه کرور بوده است و هیچ ادارهٔ حکومتی نداشته است و چاکران مواجب خوار او بسیار معدود بوده اند و هیچکس را قدرت دم زدن نبوده است در آن همه بیهوده خرجی او و عیاشی و شهوت رانی او باین غایت بوده است محتمل که ده هزار کنیزک داشته است و تمام آن آمدنی را در پای اینها برباد میکرده است و همیشه خزانهٔ عامرهٔ او زیر بار بوده +

پس بنده سوال میکنم از جناب مولانا شبلی که آیا این وضع سلطنت و حکومت در نزد فهم و دانش اوشان مطبوع است - اگر مطبوع است جای گفتگو نیست - و اگر مطبوع نیست کمال تعجب است از بزرگواری که اینگونه چیزها و اعمال را داخل محمودات شمارد و اینگونه زندگان خدا را برباد دادن فیاضی خواند + خود جناب مولانا از وضع و حالت حیدرآباد شکایت داشت که چنانچه لازمهٔ قدر و منزلت او بود از و احترام نداشتند و یقین است که نزد هر امیر و بزرگواری که میرفت بقدر موتی جان - یا ریشم جان فاحشه و رقاصهٔ از این قبیل قدر و منزلت نداشت و آن فاحشه را بیشتر احترام میگذاشتند از و - چنانچه ماهی دو صد روپیه برای او قرار داده بودند و حال آنکه هر یک از این فواحش را ماهی پنجصد و هزار روپیه بلکه در یک شب پنجصد روپیه میدادند و برین منوال یقین است که هزار عالم فاضل را در نزد مامون احترام یکی از آن کنیزکان نبوده -

پس این چہ سلطنت و حکومت و ملکرانی بود کہ قابل مدح و ثنا باشد +

مگر از کیفیات بسیاری از کتاب المامون یکی دو فقرہ دیگر رامی نویسیم و ازین مطلب دراینجا دست میکشیم + در صفحہ ۷۰ مینویسد چون مامون بہ سرخس رسید چند شخص کہ سردار آنہا غالب مسعودی بود در شب جمعہ ۲ شعبان در حمام ذوالریاستین را بقتل رسانیدند۔ مامون منادی کرد کہ ہر کہ قاتلان مقتول را گرفتار کند دہ ہزار اشرفی باو بدہد۔ چون قاتلان مذکور را آوردند جویا شد کہ کدام کس آنہا را بران کار برداشت ہمہ گفتند تو خود بودی آن کس مع ذالک آن قاتلان را تمام بکشت + پس در صفحہ ۷۱ مینویسد شاید معترضی بر مامون الزام آرد کہ ذوالریاستین کہ اساس حکومت اورا استوار نمود باشارۂ خود مامون بقتل رسید ”لیکن ہم پوچھتے کہ آخر علاج کیا تھا۔ ذوالریاستین اپنی خودسری سے باز آسکتا تھا نہ اہل عرب اوسکے سامنے سر جھکا سکتے تھے۔ موقع ایسا آپڑا کہ بقای خلافت اور ذوالریاستین کا اجتماع ناممکن ہوگیا تھا“+ شاباش مولانا خوب رفع الزام از مامون نمودی۔ عذر بدتر از گناہی ازین نمی شود۔ دراین مقام باید بندہ بقول ابن مبارک بگویم کہ من نمیدانم بکدام یک ازین امور تعجب نمایم۔ از فعل مامون یا رفع الزام نمودن جناب شبلی ازاو + مگر جناب مولانا میفرمائد حضرت علی رضا امام ہفتم را مامون جانشین خود قرار داد و شیعہا میگویند اورا بقتل رسانید۔ (این ہم بر بندہ معلوم نشد کہ بچہ حساب یا اشتباہ حضرت رضا امام ہفتم شدہ)+ پس میفرماید ”سنی مورخ اسکے محاسن و فضائل کا علانیہ اعتراف کرکے بڑی حسرت سے لکھتے ہین کہ افسوس شیعی تھا“ +

مشہور است کہ وقتی شخصی گفتہ بودہ است ”حسن و حسین دختران معاویہ بودند“ و شخصی دیگر بجواب گفتہ بودہ است کہ ”حسن و حسین را درست کنم یا دختران معاویہ را“۔ اگر مامون شیعہ بودہ است ما باید بگوئیم کہ شیعۂ بسیار بد و مرد دنی بودہ است کہ اول برادر خود را بجنب جاہ بکشت و از خوشی قتل او سجدۂ شکر بجا آورد۔ بعد وزیر خود را کشت کہ اورا

برتخت نشانید و بسلطنت رسانید. بعد قاتلان او را کشت. بآن غایت شهوت پرست
بود که صدها و هزارها کنیز میخرید و نگاه میداشت. آنهمه مال خلق الله را برباد میداد. و آخر امام
امام مفترض الطاعة خود را هم کشت. مرا ابداً با جناب شبلی خصومت و غرض نفسانی نیست بلکه
شفیق بنده است و او تنها مورد افسوس نیست بلکه تمام مورخین اسلام مورد افسوس اند. افسوس
است که چنین فاضل کاملی اینسان ساده لوح و بقول اهل ملک خودش پورا نه فیشن است که
میفرماید تمام مورخین سنی علانیه بر محاسن و فضائل مامون معترف اند ولی بکمال حسرت میگویند
افسوس که شیعه بود. ازاین کلام معلوم میشود که تمام مورخین سنی بسادگی این جناب بوده اند و از
ابتدا تمام شیعه چنان بد بوده است که مورخین سنی از روی افسوس گفته اند مامون شیعه بوده *

دراین همه کیفیات مرا یک غرض خاص است و آن این است که مال دنیا و اغراض نفسانی
چگونه است و چگونه صاحبان بصیرت را نابینا می سازد. و از آنطرف خوف هم عجب چیزی است
یعنی خوفی که یا از روی بیم جان باشد یا از روی امید نان. و بالجمله تمام خرابی جهان و از ابتدای
جهان یا از روی جهالت بوده یا از روی غرض. یا از بیم جان. یا از امید نان. و در میان این
چهار کیفیت هیچ کار بد و مذموم و گناه کبیره یا صغیره در جهان فروگذار نشده است حتی کشتن
پدر پسر و پسر پدر و برادر برادر و مادر دختر و دختر مادر و خواهر خواهر را و همچنین زنای با محارم
و اعمال از اینها بدتر هر چه را ما تصور کنیم *

اکنون می آئیم بر سر کیفیات دینیه و امور مذهبیه مربوط به جهل و غرض

پوشیده مباد که بنا بر ارتباط غرض این فقیر که ثابت نمودن این امر است که این همه اوضاع
جهان و دین و مذهب و ایمان و خدا شناسی و عبودیت و هر چیز دیگر محض برای همدردی بنی
آدم است از یکدیگر و نسبت باهم باید ملاحظه نمود که دین و مذهب چها کردند در هر زمان و در میان
هر قوم و هر ملت. همچنین در میان جهل و غرض نفسانی و خوف و رجا دین و مذهب چه شعبده بازیها

میکرده اند و هنوز میکنند + باید دانست که دین یا مذهب در هر زمانی در میان جهل و غرض و خوف در جا چیزی بوده و اثری داشت مانند شراب و آتش - بزرگی گفته است " باده فی در هر سری شر میکند آنچنان را آنچنان تر میکند ". مثلاً اگر شخصی جاهل محض باشد و در حالت هوشیاری اعمال و افعال و اقوال و کردار او همه ناهنجار استند باید دید که اگر شراب بخورد چه حالتی بهم میرساند و همچنین اگر اخگر آتشی بهیزم خشکی بگیرد چه نتیجهٔ از و حاصل میشود +

دین و مذهب را از ابتداء عالم چند اثر یا کیفیت خاصی بوده (۱) آنکه در میان معدودی از خلق خدا که نظاهر از کرورها جاهل اندکی عاقل و با علم و هوشیار و چالاک تر بودند کیفیتی داشت که آنها خود را رب النوع انسان میدانستند و خود را برسایرین مالک جان و مال و زن و فرزند تصور میکردند و خود را شبانان بر کرورها رمه می پنداشتند (و غالباً وانمود نمودند بجهال) که محض باراده و خواهش نفوس خود آنها را نگاه دارند و مهار در بینی انگنده بهر کجا که بخواهند بکشند - (۲) آنکه کرورها جاهل بحت را باین عقیده در می افگنند که ما بنده و برده و عبد و عبید آن گروه اول ایم و جان و مال و اهل و عیال و زیست و زندگی ما از آن آن گروه است ما را ابداً اختیاری نداده اند و ما باید تسلیم محض باشیم در قبضهٔ اختیار و اقتدار آنها - (۳) آنکه در دماغ گروه اولین در می انداخت که ما باید تمام خلق جهان را بزور و جبروت طابع و منقاد خود سازیم و در این کار فتح و ظفر میسر نمی شد جز آنکه بوعده و وعید جهال را بر این کار بدارند و باقسام حیل و تدابیر و برغبت بهشت و خوف از دوزخ آنها را بحرکت در آرند و انگیخته سازند برای مآرب و اغراض خود - (۴) آنکه در دماغ گروه ثانی در می انداخت که آری حصول مال و زر و دولت و عیش و نشاط و شهوت رانی این دنیا و اجر و ثواب آخرت محض موقوف است بر این کار که بندگان خدا را بهانهٔ دین یا کفر و زندقه و الحاد بکشیم و مال آنها را یغما و زن و دختر و پسر آنها را اسیر آریم یا آلوده دامن سازیم و نیز مستوجب قربت خدا بشویم و بهشت ملک طلق ما گردد + مگر کامیابی در این امر بمقتضای حالت و وقت دو چیز دیگر را ضرور داشت اول شمشیر بود و ثانی زبان - اگر شمشیر بود ابداً حاجتی بزبان نداشت - ولی اگر شمشیر نبود

بناچار بایستی زبان در کار آید ولی بیشک زبان گاهی کامیاب نمی شد و اگر می شد بی نهایت کم.
مگر به صورت حرکت میکرد یکی بملایمت و یکی بخشونت . در صورت اولی فی الجمله کامیابی بود ولی
در صورت ثانی قضیه برعکس بود زیرا که هزارها خون ناحق ریخته می گشت و عاقبت الامر مطلوب و
مقصود هم بدست نمی آمد - این همه که عرض شد از قدیم الایام برهمین منوال در سراسر ملک جهان
وجود داشت و اگر ما در تواریخ جهان ملاحظه کنیم صدق این کلام بر ما معلوم می شود +

اما آنچه واقع می شد در میان نصاری منسوب بتمام این شقوق بالا برین صورتها بود . چون
شاگردان یا حواریون حضرت مسیح پراکنده شدند و خلق را بدین مسیحی دعوت نمودند ابتدا یکی از آنها
پاتون نام به شهر روم دار الخلافهٔ ممالکت رومة الکبری داخل شده اهل آن شهر را بدین عیسوی در آورد
و بلحاظ آنکه این شهر اولین شهری بود که اهلش بدین مسیحا در آمدند شهری گشت مقدس و متبرک مانند
بیت المقدس یهود و کعبهٔ اهل اسلام + از آن پس نصاری گفتند که شخصی را باید گزید که بزرگ و رئیس ما
باشد و شخصی را گزیده ملقب نمودند به "پوپ" . هرچند که یکی از آن پوپهای نخستین پسر نجاری بود
مگر بلحاظ و ارتباط دین و بمقتضای حماقت خلق آن زمان عظمت و جاه و جلال و جبروت و استیلای خود
را این پوپها بجایی رسانیدند که محتمل هیچیک از خلفاء اسلام یعنی خلفاء بنی امیه و بنی عباس بپایهٔ آنها
نرسید زیرا که پوپ در لباس دین کار میکرد نه در لباس پادشاهی و ملکرانی و لهذا مالک بود بر جان و
مال و عیال خلق الله - چنانچه نوشته اند وقتی یکی از پوپها در رهگذاری سوار و میرفت و دو پادشاه
عظیم الشان پیاده در رکاب او مانند غلامان میرفتند و شخصی با کمال استعجاب آواز بر آورد که العظمة
لله این چه شان و جبروت است که مشاهده میشود +

هر سال در روز خاصی پوپ بر منبر خود بر می شد و هر کسی را که در همین سال مورد عتاب و قهر او واقع
شده بود یعنی بر وفق عقیدهٔ اهل اسلام گناه کبیره کرده بود فتوی "اکز کامیونی کیشن" یعنی ارتداد او
در حق او جاری میکرد - تمام خلق از پادشاه عظیم الشان گرفته تا فرو ترین مردم بخود میلرزیدند که آیا
این فتوی را در حق کدام اشخاص جاری خواهد کرد - البته سلاطین و بزرگان بیشتر مورد عتاب و قهر

او واقع می شد. بتحقیقت غرض آنها هم همین بود که بر پادشاهان و بزرگان استیلا داشته باشند. چون پوپ حکم ارتداد کسی را میداد اگرچه پادشاهِ مملکتی بود حتی زن و فرزندان او نیز از و کناره می کشیدند و بایستی بدستِ خود بپزد و بخورد و برین حال بسر میکرد تا هر زمانی که پوپ قلم عفو بر خطای او در میکشید. و وقتی دیگر چنان بود که بر شهری و ملکی قهر میکرد و میگفت که این شهر ملعون و مورد غضب الهی واقع است. آن وقت تمام خلق در آفت عظیمی در بودند و باب معاملات و آمد و شد مسدود بود و هوای آن شهر ناپاک بود و مردگان را در کوچه و بازار می افگندند زیرا که نمی توانستند آنها را مس نمایند و بگورستان برند و بقبر بسپارند. اصولی قرار داده بودند که وابستگان کلیسا بقولِ ما اهل شرع اگر جُرمی کنند حکم سزای آنها با پوپ و نوّاب او و اهل کلیساست و پادشاهان و عموم خلق غیر اهل کلیسا را ممنوع داشته بودند که بموجب قوانین ملکیه آنها را سزا دهند. لهذا وابستگان کلیسا و سلسلهٔ علماء بسیاری از زنان و دختران مردم را آلوده دامن می ساختند و کسی را جرأت دم زدن نبود. بلکه بکرّات خونهای ناحق هم میکردند. و روزگاری رسمی شده بود که گناه کاران نزد پوپ یا نوابِ او گماشتگان او آمده اعتراف بگناه خود میکردند و زری داده معفو می شدند. و کتب مقدس توریت و انجیل در زبان یونانی و لاتین بودند خصوصاً انجیل (همچنانکه قرآن و احادیث ما در زبان عربی است و در هر زمانی کرورها خلق از دریافت معانی آن لا یعلم و عاجز اند) عیسویان آن زمان نیز بر این منوال لا یعلم و بیخبر بودند از معانی و تفسیر کتب خود. بلکه پوپ ها ممنوع و حرام داشته بودند که خارج از اهل کلیسا کسی زبان لاتین را حاصل کند. و لهذا بهر نحوی که خاطر خواه و بموجب اغراض نفسانی خودشان بود کلمات انجیل را معنی و تفسیر میکردند. و نیز همچنانکه صدها کس درمیان اهل اسلام هزارها حدیث را از خود تراشیدند آنها نیز کلمات و عبارات بسیاری را از خود تراشیده نسبت به کتب مقدس و حواریون میدادند ٭

بالجمله این حال برین منوال بود تا آنکه شخصی برخاست بنام "لوتهر" و کتب مقدس را بزبان خود ترجمه نمود و خلاف های پوپ را تا بیین او را ظاهر ساخت و از آن زمان عیسویان دو

گروه شدند مانند سنی وشیعهٔ اسلام. گروه اول را که پوپ رئیس آنهاست "رومن کتولیک" میخوانند وگروه ثانی که مخالف گروه اول اند "پروتستانت" لقب یافتند. گروه اول حضرت مریم ع را نیز در الوهیت شریک کرده اند و اشکال حضرت عیسی ع و مریم را در کلیسای خود نهاده پرستش میکنند و همیشه چیزی بصورت صلیب از سیم و زر ساخته بگردن خود می آویزند و در هر مقام و هر معبر صلیبی از چوب یا سنگ نصب کرده اند و تعظیم آنرا مینمایند + معتقد بسیاری از اولیاء و اشیاء متعلقهٔ آنها میباشند + گروه ثانی میگویند اینهمه داخل بت پرستی است و تجز ده حکم خدا که در کوه طور بحضرت موسی ع رسید و بر الواح نوشته بود و نیز یک فرمان حضرت مسیح که فرمود "دوست دارید همسایهٔ خود را" هیچ عمل دیگری را بجا آوردن ضرور نیست و کفر است + از زمان لوتهر ۱۵۱۹ع تا دو صد سال بیشتر این دو گروه دشمن جانی یکدیگر بودند و از یکدیگر بسیاری را بر آتش کباب و بر آهن تفته بریان نمودند یا در روغن جوشانیدند + حتی آنکه "الیزابت" ملکهٔ انگلستان سی صد سال بیشتر ملکهٔ اسکاتلند را که خویش او بود بمخالفت مذهب بکشت. بلکه تا اوائل صد سال ماضی در انگلند هیچ رومن کتولیک را خدمات عالیهٔ حکومتی نمیدادند + مگر بحمد الله تعالی این وقت بسبب کثرت علم و نیز تغییر و تبدیل حالت جهان امور مذهبی با مور پولیتیکی تبدیل یافته و آن جنگ و جدال مذهبی بظاهر موقوف و معدوم گشته ولی البته در باطن و تا قیامت موجود خواهد بود + در این وقت سه شعبهٔ عظیم مذهب عیسوی در ممالک یورپ و امریکا وجود دارد (۱) مذهب رومن کتولیک (۲) مذهب پروتستانت (۳) مذهب نصرانیت که متعلق است به کلیسای یونان و مردم روس تماماً پیروان آن مذهب استند. مگر البته بهمان سان که شعب مذاهب اسلام وقتی هفتاد و دو بود و محتمل که امروز صدها باشد شعب مذاهب عیسوی هم بسیار است چنانچه گویا درمیان پروتستانت ها ۳۰۰ فرقهٔ مختلف اند و لی یکی را با دیگری کاری نیست +

مختلف کیفیات و حالات امروزهٔ عیسویان یورپ و امریکا

مسلمانان باید بخوبی چشم خود را باز کرده براین فقرات بگمارند و بخوبی گوش خود را فرا داشته
این کیفیات را بشنوند که بکار آنها آید - (۱) ابتدا باید دانست که عیسویان یا بموجب رافت
و رحمت الهی و توفیق آسمانی یا بنتیجهٔ آن تغیر عظیمی که خدایتعالی در کلام خود فرموده است ان
الله لا یغیر ما بقوم حتی یغیروا ما بانفسهم از خواب غفلت بیدار شدند و حالت خود را تغییر
دادند و پروردگار آنها را یاری فرمود که بسختی و استواری چنگ در زدند بعروة الوثقای علم و دانش
و لهذا بسیاری از توهمات جاهلانهٔ مذهب را از دست دادند و بظاهر جنگهای مذهبی را بر کنار
نهادند + (۲) آنکه با وجود علم پیروی نمودند آن آیهٔ دیگر را که خدایتعالی فرموده لیس للانسان
الا ما سعی + کمر خود را بچستی بر میان بستند و بدنبال محنت و مشقت و پیشه و هنر و کمال و تجارت و
حرفت و دست کاری روان شدند + (۳) آنکه بموجب آن آیهٔ عظیم پر فائدهٔ دیگر عمل نمودند که
خدایتعالی در قرآن ما مسلمانان فرموده است و شاورهم فی الامر و پادشاه و گدا با تاج شاهی
و دلق گدائی متحد گشتند و در نیک و بد و فتح و هزیمت و خوشی و ناخوشی و جریان امور ملکرانی
یکدل و شریک شدند و تمام زور و استیلا و قوت و جبروت خود را باین کار دیدند و بطور اتحاد و
یگانگی اصول و قوانین نیک جاری داشتند + (۴) و از همه بالاتر آنکه این آیهٔ ما فی هدایه را که
خدایتعالی به مسلمانان فرستاده و در کتاب مسلمانان است که فرموده ان المؤمنون اخوة باکمال
توجه و مواظبت سخت و استوار گرفتند و در آن صراط مستقیم قدم زدند + و لیکن مسلمانان نباید فخر کنند
که عیسویان این صفات و خصال و چیزها را همه از دین و قرآن ما اخذ کردند بلکه خدایتعالی عقل و
دانش بهر فردی از افراد بندگان خود عنایت فرموده و چشم و گوش هم بهمه داده و راه نیک و بد را هم
بهمه نموده گروهی آن راه را پیش گرفتند و بمنزل رسیدند و گروهی این راه را پیش گرفتند و در
بادیهٔ حیرت سرگردان میگردند و راه بجائی نمی برند + مقام حیرت و عبرت است که از ابتدای اسلام
یعنی پس از رسول الله هیچکس براین آیات مذکوره عمل نکرد + بنی امیه و بنی عباس و هارون و م
امون عمل نکردند + خاندانهای دیگر عرب و عجم و ترک و هندی و صفوی و مغول وغیره ذلک عمل نکردند

وامروز هم که اهل ایران نمیخواهند عمل کنند نه پادشاه راضی میشود که اختیارات و اقتدارات خود را از دست بدهد و نه علما میخواهند زور و استیلای خود را فرو گذارند و تا ایندم که بنده قلم در دست دارم هیچ چیز کاری نکرده اند و محتمل که گاهی نخواهند کرد + (۵) آنکه آن آیه عظیم الشانی را که در قرآن اهل اسلام است یا ایها الذین امنوا لا تتخذوا الیهود و النصاری اولیاء الخ بکمال سختی عیسویان پیروی میکنند و پیوسته سعی و جهد دارند که مسلمان و چینی و یهود و هندو و امثال دیگر را از جهان معدوم سازند + برخلاف مسلمانان که از غلامی و کفش برداری نصاری مفتخر و سرافراز اند (۶) این آیه قرآن را هم بکمال ثبات قدم پیروی میکنند که خدا تعالی بمسلمانان فرموده واعتصموا بحبل الله جمیعا و لا تفرقوا الخ + (۷) ولیکن یک کلامی را که حضرت مسیح پسر مولود خدا فرموده است که دوست بدارید همسایه خود را و اگر کسی طپانچه بیک رخسار شما بزند رخسار دیگر را پیش آرید بکلی فراموش کرده اند. و هر یک از آنها دشمن خونخوار همسایه خود است و اگر ممکن باشد و بشود هیچ یکدیگر را بر می آرند و اگر چنین کاری ممکن نباشد و از جهازات بسیار عظیم جنگی و لشکرهای گران کاری برنیاید بعوض آن بجهة توسعه تجارت خود و تباهی تجارت همسایگان خود در سایر ممالک اقوام دیگر فتنها برپا میکنند و خرابیها مینمایند و آن ممالک را بظلم و جور و زور بقبضه خود در می آرند + (۸) علوم حکمتیه. طبیعیه. ریاضیه و صدها علم دیگر را بحد کمال رسانیده و از هیچکس مخفی نداشته اند مگر صرف خود میتوانند از آنها دولت دنیا را بچنگ آرند و بکمال خوشی و راحت و بدون بیکاری و بیعاری بسر برند و محض از پرتو خود و اسباب و آسایش و راحت و جاه و تجمل خود دیگران را هم چیزی براحت و از پرتو دولت و مکنت خود دیگران را هم بدولت میرسانند +

اگرچه معاملات دین و دنیا و امور زیست و زندگی فرزندان آدم که بلحاظ افراد اگر دست بالا را بگیریم زیاده از هفتاد یا هشتاد سال عمر بیش نیست اما بلحاظ قومیت و اجتماع تا هر زمانی است که دنیا وجود دارد + ولی سخن ما بر این است که اگر ما فرض کنیم که این دنیای موجوده آخر شود و پس از آن دنیای دیگری بیاید باز معاملات دین و دنیا و زیست و زندگی آن مخلوق نیز اسباب

و حیات و شما خمار رشتهای کیفیات و مقتضیات لاتعد و لاتحصی خواهند داشت و اختلاف طبایع و آراء و خیالات و افهام بندگان خدا نیز لاتعد و لاتحصی خواهند بود و بر همین نهج که امروز میباشند و سوای این غیر ممکن است + آن خالق حکیم و پروردگار مطلقی که این دنیا و مافیها را آفریده میداند که چه آفریده و فکر هیچ مخلوقی به کنه آفرینش او نمیرسد - و هیچ مخلوقی بهر درجهٔ طاقت و علم و حکمت و کمالی که باشد نمی تواند در یک امر بسیار جزئی عالم قاعدهٔ کلی قرار دهد و دو چیز را کماکان یکسان سازد چنانچه دو برادر - دو خواهر - دو پسر - مردی و زنی - دو اسب - دو خر - دو گاو - دو درخت - دو سیب - دو خربوزه و هر دو چیز از موجودات جهان را برابر یکسان کند + آدم و حوا را یک طبیعت و خصلت نبود - هابیل و قابیل را یک طبیعت و خصلت نبود و کان ذلک هر کس و هر چیز را که ما ملاحظه کنیم بر این حال است + با وجود اینهمه اختلاف حالات و افتراق خیالات و کیفیات باعتقاد هر قوم و هر ملت خدا تعالی منتظمی را فرستاده و دستور العملی بدست او داده است برای انتظام این عالم و اولاد ابو البشر + چنانچه باعتقاد اهل اسلام خدای آنها که و اعدلم یلد و لم یولد است رسولی را فرستاد و هدایت نامهٔ هم با و فرستاد که بموجب آن مسلمانان عمل نمایند + و در آن دستور العمل جائی میفرماید که مسلمانان را فرض است که بر این کتاب و کتب ما قبل این عمل نمایند زیرا که فرقی در میان آنها نیست - در جای دیگر میفرماید هر گروهی از آنچه دارند و در میان آنها موجود و مرسوم اند خوش استند + شاعری درین باب گفته است "متاع کفر و دین بی مشتری نیست گروهی این گروهی آن پسندند" + دیگری گفته است " جنگ هفتاد و دو ملت همه را عذر بنه - چون ندیدند حقیقت ره افسانه زدند" +

پس بظاهر امر بر افراد و اجتماعات هر قومی فرض است که بروفق دستور العمل و هدایت نامهٔ که در دست دارند عمل نمایند - و همچنین از دیگر مردمان و حیوانات هم هر چه را که نیک ببینند و نیک دانند اخذ کنند + هیچ شکی نیست که در این وقت آنچه را که ما از مردم یورپ مشاهده میکنیم در امور زیست و زندگی و تمدن و تکلفاتی و طرز معاشرت سراسر نیک و معقول و درست و بروفق اصول استند + اگر آن وضع ما را پسندیده

نباشد اینقدر میتوان گفت که اقلاً برای نفس و ذات و آسایش و راحت آن اقوام ازین بهتر نخواهد شد و اگر ما از طرفی فخر کنیم که آن جهات نیکی و آسایش و راحت و افتخار دولت و نظام ملکرانی و تمدن را از ما و از کتاب ما اخذ کرده اند از طرف دیگری ما باید کفش آنها را بر سر خود بزنیم و خاک قدم آنها را بر فرق خود بریزیم و سر بی غیرت خود را بزیر افکنیم که ما خود آن طریق را از دست دادیم و پیروی نکردیم که از اخذ و پیروی آن آن اقوام بر ما چیره شدند و غالب آمدند و کفش بر سر ما میزنند + اگر بعضی از اعمال و افعال آنها در نظر ما مکروه و قبیح و ناپسندیده است این بلحاظ وضع جهان است که بسیاری از اعمال ما نیز در نظر آنها بد و مکروه و قبیح و ناپسندیده اند + آنها نیز همین سخن را بر لب دارند که شما بر لب دارید "هر ملک و هر رسم" - قالوا وجدنا آبائنا لها عابدین + مثلاً اگر آنها دست زنان یکدیگر را گرفته رقص میکنند شما دست زنان پست ترین ذات را گرفته هم بستری شوید و از بطن آنها پسر و دختر بهم میرسانید که یکی شاهزاده میشود و دیگری شاهزاده خانم یا یکی نواب می شود و دیگری بیگم صاحبه + اگر آنها خلاف هدایت نامهٔ خود عمل میکنند شما نیز خلاف هدایت نامهٔ خود عمل میکنید و ابداً فرقی در این دو نیست + هان البته یک شخص حکیم ممیزی باید در میان این دو امر انصاف کند و فیصله نماید که ازین دو قبیح تر کدام است + مگر از قباحت این اعمال باید چشم پوشید و بر نتایج این اعمال بدیدهٔ بصیرت و انصاف و از روی دانش و بینش نظر انداخت که عموماً برای بهبودی و خوشی و راحت قوم کدام یک از اینها بهتر است + باوجود این حظ ظلی که شما را حاصل است و این عیش و عشرتی که شما را میسر است باز میگوئید الدنیا سجن المؤمن وجنة الکافر پس چه شد که دنیا زندان شما گشته است و بهشت کفار؟ در این امر بکمال دقت باید غور نمود +

حالا می آئیم بر سر کیفیاتی که در میان مردم یورپ یعنی عیسویان وجود دارند و آنها خود خوش استند و از پرتو آنها دیگر اقوام نیز خوش اند مگر در میان شما اهل اسلام گاهی وجود نداشته است تا بامروز هرچند این کیفیات نیز بیشمار اند و کتب بسیاری در کار دارند ولی بنده صرف یک چند را بیان میکنم. لیکن ضامن نیستم که نتایج هر چیزی چگونه باشد و چگونه بشود +

اوّل آزادی است . آزادی در مُلکِ خود شان و در ممالک مقبوضهٔ خود + ابتدا باید ملاحظه نمود که آزادی نیک است یا بد است + آزادی بر دو قسم است (۱) آزادی در امور دین و (۲) آزادی در امور دنیوی + اوّل اگر مسلمانان بگویند آزادی در اسلام نبود بموجب قرآن ما ظاهر میکنیم که آزادی بحدِ کمال بود و از بسیاری از آیات قرآنی علوم میشود - خدا تعالی فرموده است لا یکلف الله نفسا الا وسعها + ولا تزر وازرة وزر اخری + لا اکراه فی الدین + وامثال ذلک +
اگر رسول الله صلعم یا بموجب علمِ لدنّی یا بر وفق وحی سماوی از هر چیز آگاه بود بیقین میدانست که چه عدت از مسلمانان صرف بزبان مسلمان بودند و در قلوب آنها ایمان نبود مع ذلک خاموش بود و صرف بظاهر ملاحظه میفرمود - و اگر سخت گیری هم در کار بود محض برای این بود که ابتدای اسلام بود و بایستی که مسلمانان فزایش یابند + گذشته ازین در همان زمان رسول الله مسلمانانی که بواقع از خدا خوف داشتند بسیار معدود بودند همچنانکه امروز در سراسر ممالک اسلام همین حال است + اگرچه شراب مثلاً در اسلام حرام است مگر بیشک در بیت الله هم استعمال میشود و همچنین زنا و سایر گناهان کبیره - و بالجمله آن اموریکه خاص متعلق استند بارتباط و سر و کار خدا و بندگان او خاص نسبت دارند بخدا و جوابدهی آنها صرف بخداست و بس خواه عفو نماید خواه عقوبت + امّا اگر بخواهند که بظاهر مسلمانان چادر را یکسو نهند و علانیه خلاف شرایع دین خود نکنند همچنانکه هر کسی میداند و هر دم و ساعت بچشم می بیند در حیدرآباد که هزارها دکان شراب و سیندهی فروشی موجود است و هر مسلمان صاحبی که بخواهد بفراغ خاطر در آنها داخل میشود و تا حلق میخورد و بسیاری در خانهای خود میبرند و هر کسی از اہل خانه بدون استثنا نوش میفرماید و هیچ مقام تبرک هیچ سوز تنبرکی مستثنی نیست آن موقوف است به کیفیات دیگر - (۱) باید عموم خلق علم بیاموزند و بکمال خوبی تربیت شوند + (۲) بزرگان قوم باید خود ازین امور احتراز کنند یعنی قباحت این اعمال و نتایج مضره این افعال را بدانند و نیز تامل نمایند که این اعمال جهال و جوانان را تباه روزگار میسازند (۳) پدران و مادران اول خود براه راست قدم نهند و پس اولاد خود را هم هدایت کنند - (۴)

از طرف حکومت یا عموم بزرگان یا انجمن ها واعظان متعدّی در هر شهر و بلد و مقام مقرّر باشد که مردم را نصیحت و موعظت نمایند + (۵) انجمن ها و سوسیتی ها در هر مقامی که جمعی از بزرگان و صاحبان زور و استیلاء و عهده و دولت باشند ضروراست که برپا کنند برای اصلاح حال و طرز معاشرت خلق و خود نیز پای بند ضوابط آن باشند زیرا وقتی که امیری بارشیش سفید بلبلی در دست دارد جوانان و فرومایگان بطریق اولی در دست خواهند گرفت + (۶) از همه بالاتر قانون حکومتی است که حکومت باید برای هر امری از این امور قانونی جاری نماید بدون خوف و ملاحظه و مردم بسختی پای بندی آنرا نمایند + اگرچه بسیار مشکل است حق گوئی و حق نویسی ولی بنده میگویم و مینویسم - از این آب گندیده بدبو یعنی سیندهی میتوان گفت که در این ریاست آبروی هزاران مرد پاک میریزد و ناموس هزاران زن برباد میشود ولیکن هیچکس قبح آنرا نه میداند و نه پروا دارد زیرا که میگویند "هر ملک و هر رسم" بحقیقت این امور از دائرهٔ منصب امثال بنده خارج اند و اینها داخل فرائض منصبی پیران و مرشدان و مولویان و قاضی و مفتی شهر اند +

ثانی آزادی است در امور انتظام میان خلق الله یعنی حفظ حقوق مردم که کسی بر دیگری ظلم نکند مال دیگری را نخورد - سرقت - زنای بالجبر - و قتل نفس نکند - در بخش میراث حق تلف نشود و امثال اینها + در تمام این امور بالضروره باید که بروفق شرع و قوانین ملکیه و دیگر که با رضای عموم رعایا و تجویز یافته اند عمل شود و در آن ابداً آزادی نیست + البته این امور با واسطهٔ تعلیم و تربیت نیک و انجمنهای نیک و قوانین سخت حکومتی بسیار تخفیف خواهند یافت + مگر یک قسم آزادی میباشد که آنرا آزادی حقوق خلق الله میگویند خواه آن شخصی باشد یا غیر شخصی - یعنی که خلق الله عبد عبید هیچکس نیستند و اگر مقید استند صرف مقید آن قانون استند که کسی را با کسی کاری نباشد و همچو هیچ یکی دیگری را ایذا نرساند و مزاحم نشود + اینگونه آزادی است که عموم خلق ملکی ترقی میکنند و فوائد بیحسابی است بهبود این قوم را + این آزادی اخیر بطور کمال و بدون موی کم و کاست در تمام ممالک یورپ و امریکا (سوای ملک روس) جاری است که شاه و گدا هر دو حفظ حقوق خود را می شناسند و سر موئی

از آن تجاوز نمی کنند و صاحبان دانش اند که تمیز هر نیک و بد را می دهند و تماماً تابع و منقاد قانون استند + حالا یک مثال میدهم اگر چه در نظر اکثر اهل مشرق و عموم اهل اسلام بد می نماید زیرا که عادی نیستند و نیز غالباً عقل سلیم ندارند مگر بتحقیقت بسیار خوب و مفید است خصوصاً برای آن اقوام و در آن ممالک +

در ممالک یورپ قاعده این است که دختران باید تا قدر شد که ۲۱ سالگی است عروسی نکنند و اگر قبل از آن کنند یعنی از ۱۸ سالگی ببالا بسیار نادر است + در این عمرها دختران بتحقیقت زن استند و عاقل و از جهان باخبر و همه با علم استند و از خوشی و ناخوشی بخوبی آگاهند + پس اینها در کوچه و بازار و باغ و بستان و تماشا گاه و کلیسا و دیگر مقامات مردی را دو چار میشوند بعضی اوقات دو و چهار مرد را و چند ماهی در میان ایشان آمد و شد و صحبت و گفتگو ست و در حضور و یا اطلاع پدر و مادر هم و آن هر دو از حال و قال و طبیعت و خوی یکدیگر بخوبی وقوف بهم میرسانند و خوشی و ناخوشی مستقبل خود را تماکان در مد نظر میدارند که آینده موجب رنجش هیچ طرفی نباشد + چون آن دختر عاقبت الامر یکی از آن کسان را پسندید قول میدهد و وعده و وثوق میکند که با او نکاح کند و آن مرد نیز همچنین قول میدهد که او را در نکاح خود در آورد و همین عهد و پیمان و تراضی نخستین بمنزلۀ نکاح است و هر آینه اگر یکی یا دیگری خلاف عهد نمود بر وفق قانون دیگری را حق است که دادخواهی کند و تقاص آن عهد شکنی را بنماید که گویا در میان خلق بی عزت شده + پس چون بهر حیثیت هر دو کمال رضایت را از یکدیگر دارند بر وفق قانون ملک اشتهار میدهند که فلان و فلانه در فلان روز عروسی میکنند و آن اشتهار را بدیوار کلیسا نصب مینمایند که هر کسی آگاه شود و اگر احیاناً کسی بداند که آن مرد یا آن زن در جای دیگری زن یا شوهر دارد فوراً اطلاع میدهد و آن اشتهار سه چهار هفته بدیوار کلیسا نصب است تا پس از مناکحت +

بالجمله عموم اهل اسلام چنین می پندارند که باین موجب که ذکر شد بالضروره تمام دختران قبل از نکاح خراب میشوند + اگر ما بقول این اشخاص فرض کنیم و مسلم داریم که واقعاً این چنین است همین قدر

میگوئیم چندان قباحتی ندارد زیرا که بواقع نکاح همان تراضی طرفین بوده باقی کارها مراسم آن است و آن مرد شوهر آینده آن زن است و این کار داخل زنای بالجبر یا زنای محسنه محسوب نیست. یک قانون سخت دیگر این است که پس از نکاح نه مرد را اجازت است که زن دیگری را بگیرد یا با زن بیگانه همخوابه شود و نه زن را اجازت است که نزد مرد دیگری برود و جز آنکه در خفیه باشد فعل هر دو و اگر ظاهر شود بموجب قانون جدائی و طلاق واقع میشود + بهرحال این کیفیات تماماً برای آن اقوام بی نهایت خوب استند و پر فائده + بیشک در وضع مناکحات ما بسیار قبایح و مضرات استند که بنده ذکر نمی کنم و لی خردمندان میدانند +

اما آزادی اقوام یورپ در ممالک مفتوحه و مقبوضهٔ آنها مثل آزادی انگریزان در ملک هند که فرق کلی دارد با آزادی ملک خودشان و بحقیقت نقصان آن از فائده اش زیاده است و این آزادی مصلحتانه و از روی حکمت عملی است نه از روی واقعیت + (۱) در ملک انگلستان حکومت حکومت خودی است و در هند حکومت بیگانه + (۲) در آنجا خلق ملک مفتوح نیستند و در اینجا خلق ملک مفتوح اند و بالضروره باید فرقی در میان فاتح و مفتوح باشد یعنی نه بخیال بنده بلکه بخیال انگریزان و بعضی از مسلمانان هم + (۳) در آنجا حکومت در قبضهٔ وکلای خلق است و قانون ملک با مضای آن وکیلان صورت وجودی یابد و در اینجا چنین نیست + (۴) در آنجا حکومت نمی تواند باختیار کامل هرچه میخواهد بکند و هر خراجی که میخواهد جاری کند مگر در اینجا حکومت هرچه میخواهد می کند و کسی را قدرت دم زدن نیست + (۵) در آنجا حکومت از رعیت خائف نیست در اینجا حکومت از خلق خائف است چونکه از جنس و از مذهب خودشان نیست + (۶) در آنجا حکومت و مناصب و عهده های عالیه همه در دست اهل ملک است و در اینجا در دست بیگانگان است + (۷) در آنجا تمام خلق یکذات اند و یک مذهب و یک مشرب و یک زبان دارند و در اینجا بلحاظ ذاتهای مختلف و مذاهب و السنهٔ مختلف دارند - مگر بحقیقت دو گروه بیش نیستند مسلمان و هندو و رقابت این دو مانع آزادی واقعی و تمسک و بهانهٔ عظیمی شده است حکومت غیر را + (۸) در آنجا غالب خلق با علم و از وضع حکومت با اصول و نیک

واقف اند و در اینجا غالب خلق جاهل و از هر چیز بیخبر اند + (۹) در آنجا خلق بخوبی میدانند شغل
شان چیست و فرائض افراد و اجتماعات کله چیست - یعنی که فرائض حکومت کدام و فرائض رعایا
کدام است - مگر در این ملک کسی این امر را بخوبی نمیداند و کسانی که میدانند بسیار معدود اند - وضوح
آن این است که فی المثل اگر حکومت خراجی را جاری میسازد کسی نمی پرسد برای چه یا در کدام طریق
صرف میشود - از آنطرف غالب خلق شاید گمان میکنند که چون حکومت خراج از ما میگیرد اگر ما شب خانهٔ
خود را مضبوط نبندیم و دزد بخانهٔ ما آید فرض حکومت است که خانهٔ ما را حفظ کند - این هر دو فعل از
روی جهل و بیخبری از ایشان است + (۱۰) و بالجمله و بالاتر از همه این است که در انگلستان
آزادی برای صاحبان دانش است و بر خلاف آن در هند آزادی برای جهال و اشرار است
خلق انگلستان بیش و کم از قدیم الایام آزاد بوده اند و معنی آزادی را میدانند بر خلاف اهل هند
که همیشه عبد عبید بوده اند و معنی آزادی همین را میدانند که مانند حیوانات هر فعل خلاف شرع و عقل
و تهذیب را بکنند و بس و در امور دیگر ابداً معنی آزادی را نمیدانند + و پیش چشم ماست که هر روزه
کیفیتی را می بینیم که هر چه بشود هیچکس نمیداند چه میشود و اگر بداند نه پروای دم زدن را دارد و نه
جرأت دم زدن را + در ملک انگلستان هر امر جزئی و کلی که واقع شود بر خلاف حقوق و مرضی خلق هزارها
اجتماع میکنند و شور و شغب برپا مینمایند - بر خلاف در این ملک اگر مردم جمع شوند و شور و شغب
کنند فوراً یکی دو کس از بزرگان آنها را گرفته حبس میکنند و باقی خاموش می شوند + اگرچه
انگریزان هر روز ظلم و زیادتی ترکان را نسبت به رعایای خود در اخبارها بیان مینمایند مگر کسی
از کارهای خودشان شکایت بلکه نکته چینی کند نام آن شکایت و نکته چینی را میگذارند بغاوت و سرکشی
و مخالفت با حکومت و عدم دولتخواهی +

هان البته ما بطور انصاف میگوئیم که چون انگریزان وضع ملکرانی را بخوبی میدانند چنان
بندوبستی کرده و میکنند که اغلب مردم خوش اند - و اینها که خوش اند بر دو گونه اند - اول
آن گروه بیشماری هستند که تماماً ناخوانده و جاهل و جنگلی اند و بخوشی و آرامش نقد قانع اند

واز آزادی بهمه صفات که مطلق انسانی است از هرچه زدن و هرچه کردن هرچه گفتن مسرور اند ابداً از نتایج آن نمی اندیشند - اگر حکومت تحکمهای علمی و رنگهای مختلف خون آنها را در شیشه کند و هر روز یک قانون جدیدی جاری کند و خراج تازه گردن آنها بیندازد ابداً نمی فهمند و نه دم میزنند + ثانی آن گروه معدودی هستند که اگرچه بتحقیقت از اعمال و افعال حکومت با خبر اند و در واقع راضی هم نیستند مگر اغراض نفسانی و حب جاه و خدمت حکومتی و رغبت یافتن خطاب و تمغه و امثال این چیزها و از همه بالاتر تعصب مذهبی و رقابت با دیگران آنها را خوش داشته و خوش میدارد و از هرچه پیش میشود بر سر آنها وارد آید + مگر در این وقت آنها نیز اندکی مایوس شده و کم کم بهوش آمده اند که خیال پلاو می پزند و نباید بوعدهای حکومتی بکلی خاطر جمع باشند زیرا که حکومت آنچه میکند محض بهبودی قوم خود را در مد نظر دارد +

باید دانست که در این کتاب غرض بنده صرف این است که بر تمام مسلمان جهان ظاهر سازم که باوجود آنهمه شور و شغب عالمگیر اسلام که کتاب ها پر است از آثار ظهور اسلام - خاموش شدن آتشکده های ایران - زلزلهٔ طاق کسری - انهدام دولت روم - و پیدایش ذات اقدس رسول آخر الزمان صلی الله علیه وآله وسلم - خبر دادن بسیار کاهنان و ستاره شناسان و رهبانان - و نصاری و یهود - و خبر دادن حضرت مسیح از آمدن رسولی که نام او احمد است - آمدن جبرئیل بزمین و آوردن پیام سلام و کلام حق - و عروج حضرت خیر المرسلین بر مقام قاب قوسین شکستن اصنام خانهٔ کعبه - شق القمر - مباهله با کفار - آن جنگهای عظیم بدر و حنین و خندق و خیبر - یاری نمودن فرشتگان از مسلمانان - توحید - نبوت - نماز - روزه - حج بیت الله - جهاد های بسیار در راه خدا ایمان بخدا - وعدهٔ بهشت و وعید دوزخ - و پس از آن جنگ و جدالهای فیمابین مهاجر و انصار و شیعه و سنی و آل امیه و آل عباس و هفتاد و دو یا بیشتر ملت اسلام که یکی از آنها و نامعلوم ناجی خواهد بود و باقی بدوزخ خواهند رفت - تنازع در امر خلافت چه در حین ارتحال رسول الله و چه پس از رسول الله در میان سقیفه خلیفه و امیر المؤمنین و شهید شدن نبیرهٔ رسول الله و اسیری

دختران فاطمه زهراء ع و جنگها و ملک گیری های بسیار از ممالک جهان و قتل لکها سید و مؤمن
و کشتن هزارها پدر و پسر و پسر پدر او آنهمه تنازعی که از آن روز جاری بوده است تا بامروز در بین
یکهزار و سیصد و بیست و پنجسال از هجرت نبوی که محتمل صدها کرور مسلمان کشته شده اند و هزارها کرور
زیر پا و شده آیا بر یک شخص واحد معلوم گشته است که آخر اسلام و توحید چه بوده و ایمان بخدا و
وحدانیت او و رسالت رسول و نزول قرآن و حساب و کتاب و جزا و عقوبت قیامت برای چیست
و نتیجهٔ این همه کیفیات و غایت اینهمه داد و فریاد و غوغا کدام است؟ + این چیزها و کیفیات و خاصه
اسلام و تمام آنچه مربوط و متعلق است به اسلام تماما برای معنی واقعی این لفظ همدردی بود و بس
ولی جز معدود و بسیار معدودی هیچکس از اهل اسلام ندانست و امروز هم نمیداند که همدردی چیست
و تمام آنچه مسلمانان در بین این سیزده صد سال کرده اند بر خلاف این لفظ و مفهوم آن بوده است

همدردی چیست؟ هیچکس نمیداند و اگر بداند نمی تواند بیان کند که چیست و هر کسی
آنرا بطوری بیان کرده و تعبیر نموده است. فردوسی فرموده "پسندی و همداستانی کنی
که جانداری و جان ستانی کنی؟ میازار موری که دانه کش است که جان دارد و جان شیرین خوش
است" + سعدی علیه الرحمه فرموده "چو عضوی بدرد آورد روزگار دگر عضوها را نماند قرار"
و ایضا "زیر پایت گر بدانی حال مور همچو حال تست زیر پای پیل" دیگری بزبان اردو گفته
است "درد دل کے واسطے پیدا کیا انسان کو ورنہ طاعت کے لئے کچھ کم نہ تھے کروبیان"
انگریزان در زبان خود معنی همدردی را چنین نوشته اند

"Sympathy:- The quality of being affected in like manner with others; fellow feeling with those around us, especially in their afflictions."

مگر احتمال بسیار کلی میرود که هنوز از این بیانات هیچکس بخوبی کیفیت همدردی را نداند
البته ممکن است که دو کس معنی و حقیقت همدردی را چنانچه باید و شاید بدانند و بفهمند و آن هم

در صورتی که در هر کیفیتی یکسان باشند. «آن دو زنی که هر یک را جوانی نوخط باشد هر دو
در یک روز هر دو ناکام در پیش چشم آن دو بمیرند. بیشک اینها از سوز جگر یکدیگر آگاه اند
میتوان گفت که هر دو یکدیگرند» + پس کسی که بداند حال همسایهٔ خود را که نور دیده اش مرده است
همان سان که گویا نور دیدهٔ خودش مرده است این کس را گویند «همدرد» +

غزل

کسی ز گردش گیتی ندیده درد سرش — چه حال داند آنرا که خون بود جگرش
خبر نباشدش از آنکه هجر کرده فگار — کسی که شاد نشسته است و یار در برش
مرا بود خبر از حال عاشق زاری — که انتظار بود دیده بر زمان بدرش
چو دست طفل تو باشد بدست تو در راه — چسان بود دل طفلی که شد ز سر پدرش
کجا ز درد دل دیگران شود آگاه — که نیست از غم و اندوه این جهان خبرش
یکی نشسته بزندان درون تاریکی — یکی نشسته بباغی دو دیده بر ثمرش
یکی بعشرت و یک رنج نیست در دل او — یکی بکربت و صد کوه درد بر کمرش
تفاوتی بکند پیش مردگان این حال — هر آنکه زنده بود در دل آید این اثرش

ز درد او چه بود آگهی ترا دردی
زنی که تازه بود مرده نوجوان پسرش

گروه بیشماری جاهل اند که جمعیت نه خوف جان دارند و نه امید نان. گروه بسیار قلیل دیگر
هستند که هم بیم جان دارند و هم امید نان و خصوصاً ثانی را + گروه اول جهال اند که کلی از نیک و بد
جهان بیخبر اند. گروه ثانی صاحبان دانش اند ولی همه دنیادار و اهل غرض اند + و لیکن چنانچه
پیش ازین گفتم اگر با تعصب را بر کنار گذاریم و بدیدهٔ انصاف ملاحظه کنیم باوجود آنکه انگریزان
درین ملک بیگانه و فاتح استند نسبت بسایر اقوامی که درینملک حکومت کردند بخصوصه نسبت
بمسلمانانی که چه در ملک خود و چه در ملک بیگانگان حکومت نمودند بهر حیثیت هزار بار بهتر اند. انگریزان

صدها کار نیک کرده اند برای مردم هند + مردم هند تماً جاهل ولا العلم بحت بودند و امروز صدها
هزار صاحب دانش در این ملک وجود دارد و همه مردمان بسیار کامل + تجارت این ملک را
بی نهایت افزایش دادند + طرق و شوارع را صاف و پاک دامن و آمد و شد را بطور راحت و
آسایش و سهولت نمودند + اشرار و قاطعان طریق و خونخواران را معدوم ساختند - تمام معادن
ملک را برآوردند + ملک را از آشوب و فتنه و جنگ و جدال صاف نمودند + مردم را از آفات
و بلیات قحط و غلا و امراض بسیاری نجات دادند و شفاخانهای متعددی در هر جا برپا نمودند
شک نیست درین که چون قوم فاتح استند و بموجب سرشت و طبیعت انسانی قوم خود را بر سایر
خلق عالم ترجیح میدهند و بیشتر در فکر این اند که ملک خود را آباد و دولت خود را زیاده و تجارت
خود را زیاده وسعت دهند و ملک خود را برای اهل ملک خود بهشت سازند و ملک مفتوحه و
مقبوضهٔ خود را از حملهٔ دیگر همسایگان هم مذهب خود محفوظ دارند بسیار کارهای دیگر هم کرده
میکنند که خلاف طبع و مرضی مردم هند بلکه تمام اقوام اطراف هند هم میباشند و بهر حال دست اندازی
میکنند و مردمان و اقوام ضعیف را ایذا میرسانند + پس باید گفت که هم عیب دارند و هم هنر
بموجب این کلام خدا واثمهما اکبر من نفعهما + ولیکن اگر ما عموم نصاری را مقابل
کنیم با عموم مسلمانان می بینیم که نصاری هر دو عیب و هنر را باهم دارند بر خلاف مسلمانان
که ابداً هنری نداشته اند و هر چه داشته اند تا امروز عیب بوده است +

در یک رسالهٔ که نزد بنده است در زبان انگریزی و تاریخ آن سه چهار سال پیشتر است
نسبت بظلم ترکان در سر زمین مقدونیا چیزها در آن رساله درج است که اگر صدق باشند
کمال بهیمه صفتی است اگر حق هم داشته بوده اند - مگر اینگونه ظلم و جفا جوئی از انسان دور را
و ی از مسلمانان ابداً بعید نیست و باین سبب است که در سراسر جهان اسلام و دین حق و اهل
انسانیت را بدنام نموده اند + یک جملهٔ کوچک را بنده درینجا از آن رساله می نویسم
و صدق و کذب آنرا براوی حواله میکنم -

"In one place two children - one aged eighteen months, the other four years, had their skulls split open by the soldiers."

یعنی در یک مقام دو طفلک خرد سال که یکی هجده ماهه بوده و دیگری چهار ساله لشکریان ترک فرق آنها را شکاف زدند" + در هیچ جای قرآن اسلام چنین حکمی نرسیده است. حتی در آیهٔ سیف هم چنین سختی و ظلم نیست. پیغمبر مسلمانان چون حالت اسیران کفر را میدید اشکش از دیده جاری می شد + مگر هیچ عجبی نیست از امتی که با اولاد پیغمبر خود از اینگونه معاملات را کردند و گوش دختری سه چهار ساله را برای گوشواری پاره نمودند + بعضی جمل و فقرات دیگر در این رسالهٔ انگریزی منسوب بهمین مطلب درج است که موی بر بدن انسان و مسلمان حقیقی راست میشود + صورت سلطان ترک را بحال فضیحت کشیده اند که به پشت درافتاده است و دو داکتر کنایه از دولت روس و آستریا بر سر او ایستاده اند و چون بیمار است میخواهند بزور دوائی در حلق او کنند و آن دوا شرائط و انتظام نامهٔ صوبهٔ مقدونیاست. بالجمله او را به پشت افکنده و یک داکتر بینی او را گرفته است بنحوی که دهان او باز گشته و داکتر دیگر قاشقی پر از آن دوا در دست دارد و این کلمات را باو میگویند

"Dr Nicholas: You must take it friend Abdul Hamid."

"Dr Franz Joseph: And quickly."

یعنی "داکتر نیکولاس میگوید دوست شفیق من عبد الحمید باید این دوا را درکشی" +

"داکتر فرنس جوزف میگوید وفورا" +

این است ذلت مسلمانان در سراسر روی زمین بسبب عدم قابلیت در ملکرانی و ظلم و جفا جوئی + ولیکن البته مسلمانان آن اعمال قبیحهٔ اول را که بشنوند خواهند گفت "خوب کردند که با کفار و مشرکین چنین و چنان کردند". و چون این فقرهٔ ثانی را بشنوند اول که قبول نخواهند کرد و ثانی اگر قبول کنند

خواہند گفت "این ہمہ از تقدیر است و ہرچہ خدا میخواہد چنان میشود"۔ ولیکن خود خدا بآواز بلند میفرماید اِنَّ اللّٰہَ لَا یُغَیِّرُ مَا بِقَوْمٍ حَتّٰی یُغَیِّرُوْا مَا بِاَنْفُسِہِمْ ایہمہ از شآمت بر شما از من و خواست من مدانید" + بہ بینید کہ انگریزان چگونہ بحکمت عملی و خردمندی سی کرور خلق را در دست مشتی مردی پری چنان نگاہداشتہ اند کہ احدی دم نمی تواند زد و اقوام دیگر ہم نمی توانند قدم در میان نہند و اکثر و اغلب اہل ہند ہم یا بظاہر یا بجہالت از آنہا خوش اند و اگر ہم ناخوش باشند قدرت نفس کشیدن ندارند + چرا مسلمانان نباید چنین باشند و باین نحو کارانی کنند کہ خواہ نیک و خواہ بد برفق یک اصول و ضابطہ و قانونی باشد کہ کسی را مجال ہیا ہمی گری نباشد +

اکنون می آئیم بر سر حالت مسلمانان از یکہزار و سیصد سال پیشتر

مگر باید دانست کہ این یک لفظ "ہمدردی" اگرچہ صرف یک لفظ است و چون حروف زواید اول و آخر آنرا کہ ملحقات اند دور سازیم فقط لب و اصل و جوہر آن باقی می ماند" درد" و بتغییر حرکتی میشود "وَرد" و من باید در این مقام بگویم" باد و بساز درد یا تا دم مرگ زانرو کہ دوای درد تو مرگ بود"۔ در این سہ حرف تہجی یعنی ورد یک جہان معنی است تمام حالات و کیفیات و اسباب و جہات و ملازمات زیست و زندگی و خوشی و ناخوشی و راحت و مصیبت و غم و شادی اولاد متمدن و مدنی الطبع حضرت ابو البشر نہ بلکہ مرغان ہوا و ماہیان دریا و بہائم صحرا حتی موران ضعیف موقوف و وابستہ است باین لفظ + دنیا بہشت است ہر قومی را کہ "ہمدردی" در میان آنہا وجود دارد۔ و دوزخ است ہر قومی را کہ "ہمدردی" در میان آنہا معدوم و صرف لفظی است در کتاب و بر زبان مانند کیمیا و عنقا + اگرچہ خداوند علی اعلی در کلام خود جا بجا کان لب طرق ہمدردی را بیان فرمودہ است و لیکن ہنگامیکہ خلق ہمدردی را در کار ندارند پس ذکر آن نیز بیفائدہ و فعل عبث است و اگر چنین نبود در بین این یکہزار و سیصد سال تاریخ اسلام بزرگواری کتابی در این باب می نوشت و مختلف

کیفیات و طرق همدردی را بیان میکرد + در باب نماز و روزه و حج و خلافت خلفاء و شهادت
حضرت امام حسین ع و شرح حال اولیاء کرام و امراض جسمانی و خون و بلغم و صفرا و سودا و نجوم و رمل و
شقلیات و کیمیا و ادعیه و جادو و سحر و ایام العرب و ناول و اشعار عشق و عاشقی و حتی خوان الوان و غیره و غیره
کرورها کتاب نوشتند و هر روزی نویسند ولی هیچکس تا امروز در باب همدردی یک کتاب چهار
ورقی هم ننوشته + حرف در این است که تا امروز کسی ندانسته است که همدردی چیست و چه قسم
مخلوق است . دریائی است یا صحرائی . و چگونه کتابی باید نوشت که مشتمل باشد از همدردی +
هزارها محدث آمدند و رفتند و هزارها حدیث دیدند مگر یک کس از آنها ملتفت نشد که همدردی چیست
و چگونه باید باشد + اگرچه بعضی از بزرگان ما چیزها نوشته اند مگر یا آنها خود نفهمیده اند که چه
نوشته اند یا خود بخوبی فهمیده اند مگر خوانندگان کتب آنها نفهمیده اند + کتاب خدا و حدیث رسول
که بر طاق نسیان استند + از زمانی که سعدی علیه الرحمه گلستان و بوستان را نوشته است تحمیل
که پنجاه یا لک جلد آن ها نوشته و طبع شده و هر طفل مسلمانی تبرکاً ابتدا آن کتاب را میخواند و
هر بیچارهٔ کم سوادی که یک لفظ فارسی نمیداند ولی معلم مدرسه است آنرا تعلیم صدها طفل مینماید . مگر
یک کس از مولوی حاشیه نویس و معلم مدرسه ابداً ندانسته و نفهمیده که سراسر آن کتاب در باب
همدردی است و از هر مولوی صاحبی که کسی سؤال کند که در گلستان سعدی ده یا پنج مقام را نشان
دهد که ذکر همدردی شده است بیشک ده چار را هم نشان نمی دهد + محتمل که اگر یک مولوی صاحبی
یا یک استاد مدرسه که صد طفل را سبق می آموزد کسی بگوید یک شعر را از گلستان سعدی نشان دهد
مشعر بر همدردی چونکه او می بیند و میداند که هزارها گدا و کلاش و قلاش و اوباش را مردم مفت
میخورانند لهذا شاید این شعر را نشان دهد " نیم نانی گر خورد مرد خدای بذل درویشان کند نیم دگر "
پس اگر از وی پرسند که در این شعر چه همدردی است " استاد معلم چو بود کم آزار خرسک بازند
طفلکان در بازار " نخواهد دانست که در این هم یک پهلوی همدردی موجود است + آنچه بنده از
حالت مدارس و اسکولهای حیدرآباد میدانم و البته سراسر ملک هند چنین است پر استاد و معلم و

ناظم تعلیمات و حکومت ووالدین اطفال فرض است که اگر همدردی دارند با صلاح آنها بکوشند وچنان دانند که دراین خصوص هر یک را همدردی و فرض منصبی جداگانه است + مثلاً بسیاری از مسلمان عالم از ابتدا چنین فهمیده اند (نه از روی قرآن و حدیث بلکه از روی خیالات خود یا بدعت یا رسم یا تقلید) که کاری بهتر از خورانیدن و پوشانیدن فقرا و مساکین نیست چراکه آنها مریض استند + بنده هم این کتاب را برای این امر می نویسم و تمام آیات قرآنی را برای اثبات این امر در این کتاب درج نموده ام ولی نه بدون شرط و شروط + آن فقیرانی که واقع مریض اند و دوا دارند ما باید همدرد آنها باشیم و آنها را دوا بخورانیم برای رفع و دفع امراض آنها آن گروه نیستند که پیش ازین ذکر نمودیم بلکه رفع و دفع امراض آنها را معالجه دیگر درکار است که برامراض آنها نیفزاید و از امراض آنها بکاهد آنها بیشک مریض استند ولیکن از زیادتی خوردن بریانی های پرگوشت و پرروغن بیمار شده اند واسهال گرفته اند و باید آنها را مسهل و جلاب دهند و امر بپرهیز کنند از بسیار خوردن و پیوسته آنها را نخورانند تا بروند و کار و پیشه و مکتبی را اختیار کنند + پس صاحبان دانش و کنایه فهم ما بدانند که از همدردی مراد چیست و شعب و طرق همدردی چند و کدام کدام استند +

همدردی درمیان مسلمانان از ابتدا

چون ابتدا از مقام واجب الوجود گرفته فرود آمدیم و برخود گرفتیم که از کلام بیچون وچند خالق بیچون و چند ثابت نمائیم که این جهان خلق شده است محض برای انسان و انسان خلق شده است محض برای همدردی و ثبوت این امر جز بواسطهٔ محمد ابن عبدالله صلی الله علیه وآله وسلم که رسول خدا بود و قرآن که هدایت نامهٔ خدا بود بهیچ چیز دیگر نمی شود پس ضرور است که معلوم کنیم که نتایج این همه شور و شغب و آواز و نعره و شور اسلام و اقرار و اعتراف بوحدانیت خدا و رسالت محمد مصطفی چه بود و پس از رحلت آن رسول و برقرار ماندن آن قرآن درمیان این امت چه و چگونه از یکدیگر "همدردی" کرده اند و کرده اند تا بامروز و بیشک خواهند کرد تا به قیامت + پس باید دانست

که ابتدا بالضروره ذکری از خلافت رسول الله خواهد شد زیرا که آنچه پس از رسول الله ص در آن
اساس محکم و بنای مستحکم اسلام واقع شد که بحقیقت اولین رخنهٔ بود در آن قلعهٔ کوه مانند و رفته
رفته آن رخنه بزرگ شد و دیگر رخنهها نیز بهم رسید و کار را بجائی کشانید که امروز بکلی
برج و بارهٔ این قلعه متزلزل و متراکم است و محتمل که در اندک زمانی منهدم گردد از همان زمان
و همان روز و ساعت آغاز شد که این امت مرحومه در سقیفهٔ بنی ساعده نشستند برای سستی بنیاد و
و حفاظت این عمارت ٭ ولی بنده بصداقت و راستی می گویم که ابداً مرا بامر خلافت و حق و
استحقاق کسی گفتگوئی نیست. نه من ازین گروه استم و نه از آن گروه. نه از گروه ثالث.
نه از گروه رابع و خامس وغیره هستم و جنگ هفتاد و دو ملت را عذری نهم ٭ نه. بلکه افسوس میخورم
که چرا باید اسلام هفتاد و دو یا صدها ملت و شعبه و پارچه شود و همه مخالف و معاند یکدیگر و مخرب آن
عمارت. و من صرف یک مسلمانم از کرورها مسلمان جهان و بصداقت و راستی و بغرضی و بخوف جان
یا امید نان و بآواز بلند میگویم اشهد ان لا اله الا الله. و اشهد ان محمداً رسول الله ص
حلف میگویم که اگرچه مرا هیچ غرض و مرضی نیست و بهیچ وجه من الوجوه نه خوف جان است از کسی
و نه امید نان و ابداً با هیچیک ازین مخالفین شریک و شامل نیستم و تمام تنازع هر فرقه را پوچ
و یا در هوا و اعمال و افعال تمام اهل اسلام را سوای اوامر و نواهی الهی بدعت میدانم مگر پس از
شهادت بخدا و رسول ص شهادت میدهم که علی ولی الله است و این را هم چنین میکنم بتاسی و پیروی قول
خدا که فرموده است انما ولیکم الله الخ.

بطور حقیقت و از صفای قلب میگویم و مینویسم که هر چه تصور کردم و هر چه تفکر نمودم هیچ کاری را در
جهان بیهوده تر از جنگ تنازع مذهبی نیافتم خواه در میان مسلمان و هندو باشد. خواه در میان مسلمان
و یهود و نصاری باشد. خواه در میان مسلمان و آریه باشد. خواه در میان شیعه و سنی و مهدوی
و وهابی. نیچری و مقلدی و خارجی و زیدی و اسماعیلی وغیره وغیره باشد ٭
چندی قبل ازین کتابی بدست بنده افتاد که میرزا غلام احمد قادیانی نوشته بود در رد آریه‌ها

فرقۂ آریہ بر مسلمانان ۔ واکنون یک کتاب دیگری بدست بندہ آمدہ است کہ مولوی صاحبی نوشتہ است
بجواب رسالۂ کہ میرزا حیرت دہلوی نوشتہ بودہ است در خلافت شیخین + این مولوی بزرگوار شیعہ
چندین کتاب را درادایل این تصنیف خود ذکر میفرماید کہ بعضی را خود تصنیف یا تالیف نمودہ است
و بعضی را دیگران و از جملۂ یکی را نام بردہ است کہ ۶۵ مجلد است در رد اعتقادات اہل سنت ۔ با کتاب
دیگری را ذکر نمودہ است موسوم بہ "عبقات الانوار" کہ ۳۰ مجلد است و جملہ پنجاہ ہزار ورق
میشود + کمال حیرت و افسوس است کہ سراسر عمر کرور ہا مسلمان در این طرق وامور صرف شدہ است
و اقلاً صد ہزار بلکہ صد لک از اینگونہ کتب نوشتہ شدہ باشد و علاوہ بر این خون صد کرور مسلمان
ہم ریختہ شدہ باشد و حال آنکہ نہ خلافت از چنگ حضرات شیخین بیرون شدہ بدست حضرت علیؑ
در آمدہ و نہ یک سنی شیعہ یا یک شیعہ سنی شدہ است یعنی بر وفق دلائل قرآنی و احادیث نبوی و دیگر
دلائل عقلیہ و نقلیہ + نہ یک عیسوی مسلمان شدہ و نہ یک مسلمان عیسوی گشتہ + ہان البتہ اگر زر یا
زور در میان بودہ است شدہ وگرنہ آتش ۔ شمشیر ۔ توپ ۔ تفنگ ۔ حکمت ۔ قرآن ۔ حدیث و حتی
مباہلہ ہم کاری نکردہ و نتوانستہ است بکند + بندہ این امر را بہتر از ہر کسی فیصلہ کردہ ام در آغاز
این کتاب + اولاد حضرت آدم از ہابیل و قابیل گرفتہ تا بامروز چنین بودہ و بعد از این ہم تا بہمان
باقی ماند چنین خواہد بود کہ بندگان خدا از این چند حالت بیرون نیستند ۔ (۱) جاہل بسیط اند (۲)
صاحب غرض بسیط اند ۔ (۳) عالم کامل باغرض اند (۴) عالم نیم کامل باغرض اند ۔ (۵) جاہل
خائف اند ۔ (۶) عاقل خائف اند ۔ (۷) جاہل باغرض اند ۔ (۸) عاقل امیدوار اند + لب اینہمہ
جہل است ۔ غرض ۔ بیم جان ۔ و امید نان + و چنین علوم میشود یا بطور حقیقت جہالت خالص و غرض
خالص امر اختیاری و جبلی بودہ اند و خوف و رجا امر اضطراری و عارضی + مگر ہمیشہ جہل تابع و منقاد
غرض بودہ و جہلا تابع و منقاد عالمان باغرض بودہ اند + و بہر حال مر الیقین است کہ حقیقت این امر
کماکان بر تمام بزرگان و علماء و عقلاء امت معلوم بودہ است خواہ آنہا باغرض کامل و خالص بودہ
اند ۔ خواہ خائف خالص ۔ خواہ ہم خائف از جان و ہم امیدوار نان بودہ اند ۔ ہیچ شکی نیست کہ در

هر زمان در میان مسلمانان بطور تخمین بنده اقلاً یک لک جاهل بوده است در مقابل یک عالم - چنانچه
از کیفیات زمانهٔ هارون الرشید و مامون بخوبی بر ما ظاهر گشت زیرا که تمام آن مخلوقی که در تحت فرمان
آن دو خلیفه بودند خواه سنی و خواه شیعه خائف بودند + بیشک بچندین لحاظ خوف شیعها زیاده
بوده است از سنی ها - (الف) بلحاظ کثرت سنی ها و قلت شیعها - (ب) آنکه غالباً خود حاکم و حکومت
هم سنی بوده - (ج) آنکه علماء دربار سلطان و حاکم که در امور خلوتی و جلوتی و شهوتی و ملکی و مالی و
عهده های قضا و غیره بودند سنی واقعی بودند یا سنی غیر واقعی و لی با غرض و دنیادار و دین بدنیا فروش
بوده اند - (د) از آنطرف البته بمجبوری شیعها نیز امیدوار نان و گذران و زندگی و آسایش بوده اند
(س) تعصب جهال هر دو فرقه همیشه یکسان حقیقی بوده است تا امروز یعنی که از روی جهل بسیط بوده
و هر دو یکسان تبرا میکرده و بد میگفته اند از بزرگان مذهب یکدیگر - (ع) تعصب درجات عالیه
مثل خلیفه و پادشاه و علماء و بزرگان مختلف بوده است - بعبارة اخری آنچه از طرف اهل سنت بوده
محض از روی دینداری نبوده است بلکه از روی دنیاداری و حب مال و جاه دنیا بوده یا از روی
خوف - ولیکن آنچه از طرف شیعها بوده اکثر خالص و از روی حب اهل بیت رسول الله بوده است
امروز هم کماکان همین اوضاع است در همه جای عالم + اگرچه میگویند و ما می شنویم که این حال در همه جا
اندکی تخفیف یافته است مگر بنده بطور یقین نمی توانم گفت که این حال تخفیف یافته باشد + هرچند
امیر حبیب الله فرموده "در ملک من سنی و شیعه همه یکسان اند" - اگر شاه ایران هم چنین بگوید و سلطان
ترکی و نظام حیدرآباد هم چنین بفرمایند ما از آنها قبول میکنیم و لیکن اگر کسی بگوید که در ممالک اینها سنی و شیعه
هر دو یکسان آزاد استند در امور عقاید دین و مذهب خود و کلی خرافات مذاهبی از میان برداشته شده باشد
ما قبول نخواهیم کرد تا هنگامیکه عموم خلق علم آموزند و بخوبی تربیت شوند و علاوه بر آن در اصول
ملک آزادی مذهب شامل گردد و قانونی پاس شود و شرائط آزادی مذهب و حدود آن را مقرر
و معین نمایند و برای خلاف آن شرائط ضوابط عقوبت و سزائی جاری نمایند +

در این تمام مثالی را بیان میکنم تا بزرگان هر دو فرقه خوب غور کنند در آن و مطلب را دریابند -

در ایام محرم این همه اشکال بهائم و سباعی که در کوچه و بازار میگردند و اقسام مختلف اشخاص پیر و جوان مینوازند و می سرایند و رقص میکنند و سینه ها و شراب میخورند و سبزه پری و لال پری میشوند و مردان لباس زنانه می پوشند و در مقابل چشم بزرگان و امرا رقص و مسخرگی میکنند تماشائی اند و یک شیعه هم در میان آنها نیست بلکه تا ارت و علم هم که در کوچه و بازار میگردانند همه را سنی ها میکنند با ذاتها ی پست هنود خواه از روی اعتقاد نیک باشد خواه از روی اعتقاد بد مگر بسیاری از آنها این کارها را نسبت بشیعها میدهند و بد میگویند و بدعت میخوانند و در اخبارات رای میدهند که این خرافات را موقوف سازند یعنی بلحاظ آنکه این اعمال را از شیعها میدانند + و لیکن بحقیقت این اعمال در نظر شیعها هم مذموم و خلاف شرع و بدعت استند و گذشته از خلاف شرع و بدعت بسیاری از روی خصومت و دشمنی با اهل بیت رسول الله میدانند و آن اشخاص که این کارها را می کنند محرم را عید میخوانند و لباسهای نو می پوشند و شادمانی می نمایند + من نمی گویم که تمام یا اکثری از اعمال شیعها هم که نسبت به عزاداری امام حسین ع میدهند نیک است و علماء و بزرگان شیعه آنها را پسند میکنند - مگر بیشک از روی عزاداری است نه از روی شادی و انبساط بیشک بعضی کیفیات و رسوم و افعال در ملک هند جاری و مرسوم شده اند در میان شیعها که در ایران و جاهای دیگر جاری و مرسوم نیستند + بنزد رای بنده اینها همه خلاف شرع و خلاف مصلحت ملت اسلام استند و مایه خصومت و عداوت اند +

پس جای بسیار افسوس است و ما از روی افسوس می نویسیم که آنچه شد شد و اصلاح آن غیر ممکن است + مثلاً اگر ما ثابت کنیم (و شاید که ضرورت ثبوت هم نباشد) که آنچه در سقیفه واقع شد خلاف شد کاری که پس از یک دقیقه از علاج خارج باشد پس از یکهزار و سیصد سال چه علاج می پذیرد + مثال آن این است که شخصی دیگری را میکشد و کسان مقتول که بیشک در رنج اند و دلشان میسوزد بکسان قاتل دشنام میگویند آنها نیز بایشان دشنام میگویند - یا آنکه بهم در می افتند و یکدیگر را میزنند یا میکشند و البته یا از هر دو طرف کشته میشوند بطور مساوات یا آنکه از طرفی زیاده و از طرفی کمتر کشته میشوند - مگر باوجود این آخر تقاص واقعی نمی شود - بان اگر از طرف مقتول غلبه زیاده

باشد و اشخاص زیادی را بکشد از کسان قاتل میتوان گفت که تقاصی شده ولی در صورتی که این قضیه برعکس شود باز تقاص واقعی نشده و بالجمله سؤال میرود که لطف و فایده و نتیجهٔ نیک این کار چیست؟ هیچ نیست جز نقصان هر دو طرف +

باقی ماند در این تنازع یک علاج - یا باید شیعها بعضاً یا تماماً سنّی شوند یا سنّی ها بعضاً یا تماماً شیعه شوند - این کار از جملهٔ محالات است و آخرالامر این کار بهیچ چیز دیگر نمی شود جز بزور یا بزر + ممکن است که در ریاستهای اهل شیعه بزور حکومت و اجبار یا بخوف جان و امید نان بعضی از سنّی ها بظاهر شیعه شوند - و همچنین در ریاستهای اهل سنّت بعضی از شیعها باین نحو مذکور سنّی شوند وگرنه از امکان خارج است خصوصاً بدشنام و لعن و طعن و تبرّا کسی مذهب خود را از دست بدهد + بنده بخوبی میدانم که اکنون در حیدرآباد چند شیعه سنّی شده اند مگر از باطن آنها خدا آگاه است + شخصی را از عهده داران بنده می شناسم و میدانم که چند سال قبل ازین شیعه بود مگر امروز سنّی است یا از خوف جان یا از امید نان + البتّه یک زمانی همین حال بلکه از این هم سخت تر وجود داشت در لکهنؤ +

مگر بنده هر دو شیعه و سنّی را سوگند میدهم بخدا که تامّل کنند در این روز حال تباه خود را و بدانند که پس از یکهزار و سیصد سال تجربه و ریختن کرور ها خون ناحق و انهدام دولت اسلام (اگرچه نه بکلّی ولی قریب بکلّی) و بدنامی دین اسلام در انظار دیگران و پرده برداری یا پرده برافگنی از تمام کیفیات و واقعات اسلام و این مذلّت و نکبت امروز این چه حماقت و بلاهت است که زنجیر بگردن شما افکنده میکشد که شما را اوّل بچاه در اندازد و بعد بدوزخ و عاقبةُ الامر این چند ریاست ضعیف و نیز نام اسلام را از صفحهٔ روزگار براندازد + حالا بهوش آئید و از خر جهل پیاده شوید و باهم اتفاق و یکدلی نمائید در اصلاح امور دنیویهٔ خود و تهذیب اخلاق + من نمی گویم که عقاید خود را از کف بگذارید بلکه میگویم بنابر مصالح امور دنیویهٔ این زمانهٔ موجوده باهم یار و همدست شوید و هم خیال و یکدل گردید که اوّل ملک و دولت خود را حفظ کنید و بعد دین خود را و از این نکبت و فلاکت خود را نجات دهید +

اگرچہ من بدونِ باکِ کسی خوفِ جان و بدونِ باکِ کسی امیدِ نان بآواز بلند میگویم و علانیہ مینویسم کہ شیعہ ہستم و حُبّ علی و اولادِ علیؑ را بہر دو کون نمی فروشم - و ہرچند کہ من در حیدرآباد دکن میباشم کہ پادشاہ و حکومتِ آن سنّی المذہب میباشند و از زیرِ تو دولت ابد مدّت نظام الملک آصفجاہ خلد اللہ ملکہ زلّہ ربا ہستم و لہذا از اظہار عقیدۂ خود در صورتی کہ شیعہ و سنّی را ہر دو مسلمان و برادر بدانم و زبان و قلم خود را از بدگوئی بزرگان ہر مذہب و فرقہ کوتاہ دارم و در ہمدردی و بہبودی ہر مسلمانی سعی و جہد کنم چرا باید عقیدۂ خود را مخفی دارم - و ہنگامیکہ خود پادشاہ این ملک فرمودہ است

"جو ہیچ کہو تو خدائی ہین بندۂ یکتا | علی کو بعدِ رسالتماب سمجھے ہین
کرین لقب سے غلامی کے گر ملقب وہ | ہم اپنے حق مین یہ اعلیٰ خطاب سمجھے ہین
جہان مین کہتے ہین اکسیر جسکو اے آصف | ہم اُسکو خاک درِ بوتراب سمجھے ہین"

پس مرا ابداً پروائی از کسی نباشد کہ بگویم " من نصیری نیم و نی بخدا کہ علی نیست از خدای جدا" مع ذلک چنانچہ بارہا گفتہ ام باز ہم میگویم کہ من از صمیم قلب و ارادتِ خالص ازین تنازع شیعہ و سنّی نفرت دارم و این را قہر الٰہی و غضب آسمانی میدانم بر جان مسلمانانِ عالم * ہرچند مسلمانان بیشتر بدنبالِ این تنازع مذہبی روان شوند زیادہ زور آنہا کم و زور و استیلای دشمنان دین و دولت آنہا یعنی نصاری بیشتر میشود بلکہ یقین است کہ آن دشمنان خود ہیمہ بر این آتش می نہند و بادمی دمند و زیادہ این آتش را مشتعل میسازند و خصومت میانِ شیعہ و سنّی را افزایش میدہند و این بیچارہا گاہی ازین کیفیات آگاہی بہم نمیرسانند *

در این روز اوّل جنوری سنہ ۱۹ع مطابق ۲۶ ذیقعدہ سنہ ۱۳۲۵ ہجری سی کرور اہل ہند دیدند و شنیدند و معلوم کردند کہ "نشنل کانگرس[1]" ہند پس از ۲۳ سال زور و قوّت آن

[1] نشنل کانگرس مجمعی است مشتمل از بزرگان و دانشمندگان ہند کہ ہر سالہ چند روز در شہر و بلد خاصّی جمع آمدہ گفتگو می کنند و رای میزنند در طلب حقوق خود از حکومت انگلیش * بملاحظات چندی مسلمانان شامل این مجمع [بقیہ بر صفحہ ۱۱۲]

بواسطهٔ یک مرد بیدانش خودسر و باغرض درهم شکسته و مضمحل گشت" چواز قومی یکی بیدانشی کرد – نه که را منزلت ماند نه مه را ". در ملک ایران جمعی از مردم جمع شده در حمایت انگریزان رفتند که ما سلطنت باصول یعنی مشروطه میخواهیم – چون مدعای خود را حاصل کردند ابداً ندانستند که ترقی خود انگریزان و زور و استبداد دولت ابد مدت آنها از همین نحو حکومت و سلطنت بود مگر ایرانیان قدر آن را ندانستند و در اخبار هفتهٔ گذشته ما دیدیم که حالت مجلس شورای ملی برهم خورده و این اشخاصی که این مجلس را اساس نهادند محض برای استیلای خود قرار دادند نه برای بهبودی ملک و رعایای آن – و مدیر یک روزنامه را بد گفتند و معضوب ساختند و اخبار اورا بند کردند که نوشته بوده است که سایر مذاهب از رعایا را نیز با مسلمانان باید بیک پایهٔ مساوات بدارند و یکسان شمارند یعنی همه را در دین و مذهب و عقاید و رسوم مذهبیهٔ خود آزاد کنند و سوای قوانین شرعیه قوانین ملکیه نیز جاری دارند برای بهبودی ملک +

اگرچه مردم ملک من که درعید رآباد استند مرا کافر میخوانند مگر با وجود کفر من برای آنها پیغامبری و پیشگوئی میکنم. عنقریب ملک ما بخطرات عظیمه در خواهد افتاد و با وجود مجلس شورای ملی هیچ زمانی و هیچ فرصتی بهتر از این زمان نخواهد بود بیگانگان را خصوصاً که ترکان هم از طرفی حمله بر ایران آورده اند و بیشک روسیان و انگریزان خاموش نخواهند نشست و بهر حال مداخلتی در این میان خواهند کرد – ولیکن این مخاطرات خاص برای ایران نخواهد بود بلکه ترکی هم حصهٔ خواهد برد و بحقیقت از هر دو طرف شور دیگران خواهد بود زیرا که هر دو ملک ضعیف خواهند شد – ما باید بگوئیم که این هم از قهر و غضب الهی است بر این ملت که در تباهی خود ساعی و جاهد

نیستند + در این سال اجزای این مجمع دو گروه شدند – یک گروه که ابتدا همچنین بودند بر این رای هستند که باید کار را بر وفق ملایمت و گروه جدید بر این اند که ملایمت را باید بر کنار گذاشت + بالجمله گروه اخیر که قلیل اند در این سال شور و شغبی کردند و فی الجمله مجلس را برهم زدند – مگر ظن بر این است که با حکومت انگلیس مخشونت پیش آمدن مشکل است و اگر این گروه بتواند با حکومت برآید خوب است قدم در میدان نهادن و الا فعل لغوی میکنند و خود را ضعیف میسازند +

د زمانی که باید باهم یار و شفیق و یکدل باشند[1] +

چند روز پیشتر در جائی کتابی دیدم که اسم با مسمای آن این است "دلیل المتحیرین در خلافت شیخین" + کتاب را برگرفته چند ورقی را گردانیدم مالک آن فرمود اگر میخواهی با خود بخانه ببر و بخوبی ملاحظه کن + این کتاب مشتمل است از ۴۳۲ صفحه و مولوی صاحبی نوشته است در رد رساله یا کتابی که جناب میرزا حیرت دهلوی گویا در اثبات خلافت حضرات شیخین نوشته و کتاب مذکور بیش و کم ۶۰ صفحه میشود + بر همه کس معلوم است در این ملک که سه چهار سال پیشتر جناب حیرت در اخبار خود "کرزن گزت" مضمونی نوشته منکر شده بود شهادت امام حسین ع را در کربلا. معلوم نیست که جناب مذکور بچه ملاحظه و اراده و غرضی آن مضمون را نوشت که هر فرقهٔ از اهل اسلام را بهیجان در آورده و هر کسی نسبت باین حرکت چیزی گفت و سببی را نسبت بآن داد و اکثر حمل براین کردند که از طرف انگریزان اشارهٔ شده - ولیکن اگر انگریزان را در اینگونه معاملات مذهبی فائدهٔ پلتیکی باشد در ملک هند نیست بلکه در میان ممالک و حکومتهای ترکی و ایران و افغانستان وغیره ممکن است باشد + مگر بیشک و شبه این فعل از روی یک غرض خاصی بوده است که معلوم نیست - اینقدر هست که تمام اینگونه امور از ابتدای عالم و از ابتدای اسلام محض از روی غرض یعنی از حب مال دنیا بوده است بهر نحوی که حاصل شود + بهرحال جمعی از هر فرقهٔ جواب اورا نوشتند و زبان بمذمت او گشودند و اورا جاهل محض خواندند زیرا که هیچ فرقهٔ از اهل اسلام تا این زمان منکر شهادت امام حسین ع در کربلا نشده و در هیچ کتابی انکار آن نرفته + باصرار و ابرام بزرگواری فقیر نیز جواب آنرا نوشتم و از روی تاریخ الخلفاء شهادت امام حسین ع را اثبات نمودم خواه میرزای مذکور قبول کند خواه نکند +

---

[1] در ماه ذیقعدهٔ ماضی (۱۳۲۵) بهنگام تحریر این کتاب اندکی پیشگوئی شد از مخاطرات آیندهٔ ایران و در این وقت که این کتاب در زیر طبع است باز اندکی از آثار آن مخاطرات بطور اشاره نوشته میشود + اگر کسی بخواهد از حالت این چند روزه یعنی اواخر جمادی الاول (۱۳۲۶) ایران را به بیند ملاحظه کند در روزنامه تیمز آف اندیا + بالفعل که مجلس شورای ملی معدوم شده است باقی کیفیات دیگر را خدا خیر کند + بطور اختصار این همه از آن است که عموم اهل ملک از اعلی گرفته تا ادنی هم جاهل علمی اند و هم جاهل از امور ملکرانی + مگر چون این کیفیات را انگریزان نوشته اند سراسر دروغ است انشاء الله +

جناب حیرت تمام اهل هند را وعده فرمود که کتابی بنویسد و اسناد و انکار شهادت را ظاهر سازد
و لیکن آن کتاب تاکنون بنظر کسی نرسیده است و محتمل که پس از مرگ او نیز کسی نخواهد دید *

این کتاب که بعد نوشته است در باب خلافت شیخین رض معلوم نیست که کدام زمان نوشته مگر فقرات
آنرا بنده در کتاب "دلیل المتحیرین" ملاحظه نمودم که جواب آنها را آن مولوی صاحب مفصلاً داده + چنانچه
سابقاً اشاره شد که این مولوی صاحب بعضی کتب را ذکر نموده است در رد خلافت شیخین که یکی از آنها
۶۵ مجلد است همچنین کتاب دیگری که ۳۰۰ جلد مشتمل است بر پنجاه هزار ورق + بنده میگویم که سبب
این کارها و این خیالات هیچ چیز دیگری نیست بجز قهر و غضب الهی و بیشک خدا تعالی این امت و این
ملت را بخود واگذاشته و بهم در انداخته است که یکدیگر را بخورند تا آنکه همه معدوم شوند و نامی هم از اسلام
نماند + آخر این چه بلاهت است که مسلمانان را محیط شده است که در این روز آفت و بلا تمام عمر خود را
صرف کنند در نوشتن اینگونه کتب که صد هزار بار نقصان آن بیش است از فائدهٔ آن - بلکه باید گفت
که صد هزار نقصان دارد و یک فائده در آن متصور نیست - اگر بعوض نوشتن اینگونه کتب ضخیم و بزرگ
و برباد دادن بسیار و صرف اوقات و عمر عزیز کتابی می نوشتند باین ضخامت در خزینة العلوم این زمان
یا در اخلاق یا در تاریخ معتبری از عالم - یا در اصلاح تمدن و معاشرت و ملکرانی - یا در حرفت و پیشه و
دستکاری و امثال اینها بی نهایت بهتر و مفیدتر بود + نتایج و نقائص مضرهٔ این کتب بیش و کم
و بطور اختصار اینهاست (۱) هیچ فائده ندارد برای اغراض آنها - خلافت بهر طوری که شد
امروز یکهزار و سیصد سال از آن گذشت و سوای آن یکهزار و سیصد سال خصومت و خونریزی ابداً
فائده نبخشید و امروز هم دشمنی را زیاد میکند و تخفیف نمیدهد + (۲) باوجود آنکه مسلمانان بحسب
دولت و فوج و جهازات جنگی و هر گونه سامان جنگ بی نهایت ضعیف اند مگر ملتی که ممکن است برهم
زند اوضاع نصاری را در صورتی که همه متفق و یکدل شوند بجز مسلمان ملتی نیست در جهان و لهذا
هر قدر که نفاق و خصومت مذهبی در میان مسلمانان باشد برای نصاری بهتر است و هر قدر هم
که ممکن شود سعی و جهد خواهند نمود که این ملت همیشه در حالت نفاق و خصومت باشند +

چنانچه از این حملهٔ ترکان بر ایران بسیار خوش اند ولی عنقریب در میان می افتند. هر دو قوم را
زیاده از پیش ذلیل میکنند خصوصاً ترکان را. (۳) در نظر آشنا و بیگانه عظمت و شان و جلال
اسلام بی نهایت تخفیف می یابد. خود اهل اسلام و خصوصاً جهال و جوانانی که در این زمان تربیت
مغربی میشوند و کتب و علوم مغربیه را ملاحظه و تحصیل میکنند و "مزی تینکر" میشوند زیاده بی اعتنا
خواهند شد نسبت به دین و شرایع اسلام خود هنگامیکه بعضی واقعات و کیفیات را از روی کتب
خود می بینند. و از آن طرف نصاری که در کوچه و بازار هر ملک موعظه مینمایند که حضرت مسیح پیغمبر خدا
بود زیرا که گاهی زن نگرفت و از شهوت رانی مبرا بود این کیفیات را متمسک دعوی خود قرار میدهند
و طعن بر مسلمانان و دین اسلام و پیغمبر اسلام خواهند نمود. زیرا که مؤسس اسلام و بزرگان
اسلام اعمال بسیاری نمودند از روی شهوت رانی. پس بکمال افسوس است که مسلمانان در این
زمانه که کون در ترقی است در عین جهالت و ضلالت مانده پیوسته سعی و جهد کنند در خرابی اساس
دین و زیست و زندگی خود.

برای مثال یکی دو فقره را از این کتاب یعنی از بیانات جناب میرزا حیرت در جوابهای او درین
مقام درج میشود که خردمندان ما بنظر ملاحظه نمایند که چگونه خرابیها بوده و شده است در میان ما
مسلمانان. قبل از آن که این فقرات نوشته شود عرض میکنم که چنانچه معلوم میشود میرزا حیرت
هیچ پایه و مایهٔ در آگاهی از جهان و تواریخ و علم عربی یا فارسی ندارد. نام چند کتاب اهل تشیع
را شنیده ولی ندیده و از آنها آنچه را که مینویسد یا بآنها نسبت میدهد بقول مصنف یا مؤلفی حواله
نمیدهد یا عبارتی را از کتابی بیان نمی کند ولی معلوم میشود که جعال کاملی است و در سخن بافی
دست کاملی دارد مانند آن زندیقی که نزد هارون الرشیدش آوردند و حکم بقتلش نمود
"اس نے کہا کہ اون ایکہزار احادیث کو آپ کیا کرینگے کہ جو مینے اپنی طرف سے وضع کر کے
شایع کردی ہین حالانکہ اوسمین رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم کی زبان مبارک سے نکلا ہوا ایک لفظ نہین تہا"
یحتمل که نسب میرزا صاحب باین شخص منتهی شود.

جناب حیرت در صفحہ ۷ کتاب خود مینویسد "حضرت علی کی خلافت پر خدا کی دہمکی" پس
میگوید "ایک مستند شیعی کتاب مین یہ روایت ہے کہ خداوند تعالی نے حضرت امیر کی امامت
کے لئے یہ آیت نازل کی تھی جسکا ایک حصہ توڑ گیا اور ایک پارہ لوگون نے قرآن مجید سے
اڑا دیا وہ آیت یہ ہے یا ایها الرسول بلغ ما انزل الیک منی علی وان لم تفعل عذبتک
عذابا الیما + جناب میرزا صاحب نہ نام کتاب را نوشته نہ نام مصنف را۔ نہ فقرۂ روایت را
و نہ نام راوی را + بر ہر طفلی معلوم خواہد شد کہ تا کجا حیرت صاحب بی مایہ و بیخبر و جعال است اگر
این الفاظ زاید منی علی و عذبتک عذابا الیما را از آیہ خارج کنند کہ الفاظ جعلی بیاشند
باقی بیماند کلام خدا کہ در ہر قرآنی موجود است و ہیچکس را جرات آن نیست کہ آفتاب نصف النہار
را بپوشد یا منکر شود و حرفی بر قرآن موجود بیفزاید + ولیکن سخن بر سر "دہمکی" است کہ جناب حیرت
دیاسی در بر آن فرموده و غازۂ بر خسار آن زدہ یعنی بقول ایرانی ہا "شاہ کار" حیرت است
کہ شیعہا این سان غلو کرده اند کہ میگویند خدا تعالی رسول مقبول و حبیب محبوب خدا را تہدید
فرموده است درامر خلافت (یا امامت) حضرت علی ع۔ و از آنطرف جہال را ہم در حیرت و بادیۂ
گمراہی سرگردان نماید کہ این حکایت جعل را باور کنند + خواه این آیہ نسبت بہ خلافت حضرت علی ع
داشته باشد و خواه با مر دیگری شکی نیست کہ در این کلمات تہدید ہست یا بوی تہدیدی از آن
می آید کہ فرموده است وان لم تفعل فما بلغت رسالته + جناب حیرت در عالم حیرت و پریشانی
فراموش نموده است کہ بقیۂ آیہ را بنویسد و ملاحظۂ معنی آنرا بکند کہ درست میشود یا نہ۔ بلکہ احتمال
کلی میرود کہ گاہی در تمام عمر خود این آیہ را ندیده بوده است ہمچنانکہ آیات دیگر قرآن را + مگر حرف
بر سر یک مطلب و نکتۂ دیگر است کہ اصل مطلب است و آن این است کہ این آیۂ تہدید آمیز
منسوب بکدام امر بوده است کہ این سان تاکید در آن رفته و اہمیت آن باین درجہ بوده؟
جناب حیرت سر بجیب تفکر فرو برده جواب خود را بدہد +
آن مولوی صاحب شیعی کہ گویا تمام عمر خود را در این کار بسر برده یعنی در ملاحظۂ کتب

اہل سنت کہ از اینگونہ مطالب و مباحث و کتب را جواب بنویسد در کتاب مؤلفہ خود در صفحہ (۲۹۵)
در جواب بعضی از فقرات جناب بصیرت می نویسد۔

"ام المومنین عائشہ سے آنحضرت کا خوش فعلی کرنا"

"مشکوۃ شریف و صحیح ابن داؤد کی کتاب الصوم مین لکھا ہے قالت عایشۃ ان النبی
کان یقبلہا وھو صائم ویمص لسانہا عایشہ فرماتی ہین کہ نبی ؐ روزے مین مجکو آغوش مین لا کر
میری زبان کو چوستے تھے" + در صفحہ ۲۹۶ می نویسد۔ "صحیح بخاری مین صفحہ (۲۰۸) پر مرقوم ہے
حدثنی محمد بن المثنی حدثنا غندر وحدثنا شعبۃ عن ہشام عن ابیہ عن عایشۃ ان
ابا بکر دخل علیہا الخ بخوف طوالت تمام عبارت عربی نقل نہین کی گئی...... بخاری نے باسناد
خود عایشہ سے روایت کی ہے کہ عید فطر کے دن مین آنحضرت ص ایک جگہ بیٹھے ہوئے تھے
اور گانیوالی عورتین یوم بعاث کے واقعہ کو (یہ وہ لڑائی ہے جو کہ اوس و خزرج مین ہوئی تھی)
گا رہی تھین دفعتاً ابوبکر آگئے اور ان گیت گانیوالی عورتون کو منع کیا کہ یہ شیطانی کام ہے
حضرت نے فرمایا کہ اے ابوبکر ان کو چھوڑ دو ہر قوم کے لئے ایک عید ہوتی ہے اور آج ہمارا
عید ہے" + لمؤلف سبحان اللہ جو عمل کہ باجتہاد ابوبکر فعل شیطانی تھا اسکو رسول خدا صلعم
از جملۂ اعمال عید قرار دین۔ خود بھی گانا سنین اور اپنی بی بی کو بھی سنوائین"......
صحیح بخاری کی جلد دوم مین صفحہ (۱۶۲) پر لکھا ہے کہ بی بی عایشہ میدان منی ناچ تماشہ راگ
رنگ دیکھ رہے تھے۔ رسول خدا منہ پر کپڑا لپیٹے ہوئے تھے اور عایشہ رو گشادہ سرگرم نظارہ
تھین دفعتاً ابوبکر آگئے اور گانے والون کو اس حرکت بیجا سے روکا۔ رسول خدا نے چہرہ سے
نقاب اٹھادی اور فرمایا کہ اے ابوبکر ہمارے عیش مین خلل نہ ڈالو آج یوم منی ہے"......
صحیح بخاری کے صفحہ مذکور پر یہ حدیث بھی نقل ہوئی ہے۔ وقالت عایشۃ رایت النبی صلی اللہ
علیہ وسلم یسترنی وانا انظر الی الحبشۃ وھم یلعبون فی المسجد فزجرھم عمر فقال النبی صلعم
دعھم امنا بنی ارفدۃ یعنی من الامن انتہی کلامہ۔ عایشہ فرماتی ہین کہ رسول اللہ صلعم

پر چادر لپیٹے ہوئے تھے حبشی مسجد مین ناچ رہے تھے اور مین ان کی طرف دیکھتی تھی ناگاہ عمرؓ نے
ان ناچنے گانیوالون کو منع کیا رسول ؐ نے فرمایا اے عمر ان کو زجر و توبیخ نکرو ہم نے بنی ارفدہ
کو پناہ دی ہے یہ ہماری امان مین ہین" +

ایضاً - "مشکوٰۃ شریف کی کتاب الفتن باب جامع المناقب ازواج مین ایک حدیث
لکھی ہے جسکو ہدیۂ نظر کرتا ہون عن عایشة ان جبرئیل جاءٓ بصورتها فی خرقة حریر
خضراءٓ الی رسول اللّٰه صلّی اللّٰه علیه وسلّم فقال هذه زوجتك فی الدّنیا و الاخرة
رواه الترمذی - خود عایشہ ناقل ہین کہ جبرئیل حریر سبز پر میری تصویر حضرت کے پاس لائے
اور فرمایا کہ دنیا و آخرت مین یہ آپ کی زوجہ ہے" + مولوی صاحب درانیجا نکتہ چینی میکند و
میگوید " اہل عقل غور فرمائین کہ جسکی تصویر آسمانی فوٹوگراف سے لیگئی ہو وہ یہ ہی قابلیت
رکھتی تھی کہ نبی اُسکو فرط عشق و ازدیادی محبت سے جابجا ناچ دکھاتے پھرین کبھی میدان منی
مین لیجائین اور گاہے مسجد مین رقص و سرود دکھائین - عیدالفطر و بقرعید کو ان کا ننھا سا
دل طرح طرح کے ناچ رنگ سے خوش کرین - افسوس ہے کہ حضرت نے اس محبوب بی بی کے
عشق مین عزت نبوی کو بھی بٹہ لگا دیا - مگر کیا کرتے خود بھی عاشقانہ مزاج رکھتے تھے اور اتفاقات
وقت سے خدا بھی ایسا ہی شوخ طبیعت و محرک عشقبازی مل گیا تھا جو کہ تصویر بھیج بھیج کر طبیعت
مین گدگدیان پیدا کراتا تھا"

درصفحۂ ۲۹۵ کتاب خود جناب مولوی صاحب میرزا حیرت را مخاطب نمودہ می فرماید -
" مرزا صاحب آپکو ایسے واقعات کتب اہل سنت مین دکھلاؤنگا جنکا شہور ہونا حقیقتاً داخل
تعجب نہوگا - مثلاً حالت تخلیہ مین جناب سرورکائنات کا حضرت ام المؤمنین عائشہ صدیقہ سے
مصروف ہونا - لباس آنحضرت سے منظرۂ موصوفہ کا منی کے دھبہ چھڑانا - رسول کے کاندھے
پر سوار ہو کر حبشیون کا ناچ دیکھنا وغیرہ وغیرہ + ہر ایک بات کو بہ تفصیل و حوالۂ کتب
عرض کرتا ہون" +

غرض ای برادران دین و اسلام بدانید که هر که غیرت دین داشته باشد باید از ملاحظهٔ این کیفیات بمیرد و هنوز مطالبی میباشند تا اینها هم هزار بار بدتر و قبیح تر - اگرچه مسلمانان از اینگونه کتابها بسیار نوشته اند و امکان ندارد که هیچ فرقهٔ از این خرجهل پیاده شود و رگ غیرت آن بحرکت درآید و مصمم شود که باب اینگونه خرافات یعنی جنگ و جدال پوچ هرزه را مسدود سازد دیگر افسوس ما این است که اگر این کیفیات بنظر اغیار و بیگانگان رسد چه زبان طعن بر اسلام و مؤسس اساس اسلام دراز خواهند کرد که "چو کفر از کعبه برخیزد کجا ماند مسلمانی" اگر این بود حالت پیغمبر اسلام پس وای بر احوال دیگران + با وجود این همه بیهوده نویسی یا صدق نویسی چه از طرف میرزا حیرت و چه از طرف این مولوی صاحب و هزارها یا لکها اشخاص دیگر از قبیل اینها بزرگواران آخر چه شد و چه میشود نه یک سنی شیعه میشود و نه یک شیعه سنی - ہاں البته اگر زور یا زر باشد هر دو فریق مذهب خود را از دست خواهند داد خواه حق باشد و خواه باطل - مگر هیچ افسوسی زیاده ازین نیست که چنانچه خدا خود فرموده است کل حزب بما لدیهم فرحون تمام فرق اسلام از آنچه دارند و از آنچه میکنند و از آنچه بر آنها وارد می آید - ازین جنگ و جدال - طعن و لعن - فحش و دشنام - فتنه و فساد - خونریزی و ضعف و حقارت و خصومت و عداوت و عدم اتفاق خود و آنچه از دشمنان بیگانهٔ حقیقی بر آنها وارد می آید کمال خوشی را دارند و برخلاف از اصلاح این امور بی نهایت ناخوش اند و مصلح این امور را بیشتر تف و لعنت میکنند نسبت به دشمنان آشنا و بیگانهٔ خود + مثلاً اگر من بگویم "هر که او ملعونش نگویم کشش شمر خواه از نسل علی خواه از عمر" معلوم نیست که هر فرقهٔ چه خواهد گفت نسبت بمن - ولیکن هر که هر چه میگوید بگوید من با آواز بلند میگویم که تمام مسلمان جهان بشنوند - اگر شنیدند سود آن بخودشان عاید می شود و اگر نشنیدند نقصان آن بخودشان عاید میشود - مسلمان جهان در هر طریقه و مذهبی که باشند و باشندهٔ هر ملکی که باشند در تمام اعمال دین و دنیای خود از صراط مستقیم حق خارج اند و همهٔ اعمال آنها محتاج باصلاح است خواه اصلاح کنند و خواه نکنند + اگر مسلمانان توقع ترقی دارند

در دنیا همهٔ امور ملکی و تمدنی و تهذیبی و معاشرتی و تعلیمی و تربیتی خود را باید تغییر و تبدیل یعنی اصلاح نمایند و این طرز جدید را اختیار کنند که مردم یورپ اختیار کرده اند از قرآن و هدایات رسول خودشان وما علی الرسول الا البلاغ +

بعضی دیگر حالات ملکیّه و تمدّنیّهٔ مسلمانان از زمان اوائل

ابتداء این تمهید که بدنبال می آید خالی از لطف نیست +

وقتی از اوقات یک کتاب بنده در حیدرآباد بذریعهٔ بزرگواری نزد بزرگوار دیگری ارسال شد برای ملاحظه و مدد سرکار - این بزرگوار ثانی کتاب را به بزرگوار ثالثی داد که او ملاحظه نماید و این بزرگوار هم مانند آن دو بزرگوار اول و ثانی بسیار در ملک هند معروف و مشهور است وانگریزی فیشن و یورپین مآب است و به انگلستان هم رفته و از حالات ممالک یورپ لکچر هم میدهد برای آگاهی و تهذیب اخلاق اهل ملک خود + بالجمله در زمانی که کتاب بنده را ملاحظه میفرمود روزی در جائی با بنده ملاقی گشته گفت شما تمام سلاطین اسلام را ذم کرده اید + گفتم آری همه بد وسزاوار ذم بوده اند + مگر آن کتاب بنده که تاریخ روانگی آن از دفتر فیناس واقع ۱۱ شوال سنه ۱۳۱۱ه وغیره تیر ماه الهی سنه ۱۳۰۳ف بود در میان این بزرگواران و بخصوصه در خدمت این بزرگوار آخر الذکر از دست رفت و تاکنون بمن نرسیده + جای تامل است که این بزرگواران که اخلاق خودشان چنین است کجا فهم می آرند که اخلاق حمیده و پسندیده یا ذمیمه و ناستوده چیست

درمیان ما مسلمانان از برای هیچ امری از امور اصول و میزانی قرار نیافته و هیچ کاری بر وفق ضابطه نیست + اگرچه برای تعقل و مناظره و محاجه قانون و میزان بسیار نیکی قرار داده اند که منطق باشد و در مجالس شورای ممالک متمدنه جز بر وفق منطق نمی توان گفتگو کرد و همین است باعث ترقی آن اقوام و لی درمیان ما چنین نیست + مثلاً شخصی میگوید "زید در سخا مانند حاتم است" و هیچ تمیزی نمی آرد درمیان سخاوت واقعی و سخاوت غیر واقعی - یا آنکه بگوئیم ابداً اگاه

از اصول تشبیه و مشبّه به و وجه شبه وغیره نیست + آن سخاوت حاتمی خاص بود حاتم را و در حق او ممدوح بود ولی در حق این زید یا بگوییم در حق مامون کمال مذمت روا داشت + "الهی کور روز روشن شمع کافوری نهد زود باشد کش بشب روغن نبینی در چراغ" ۔ (۱) هیچ پادشاهی را حق آن نیست که بیت المال مساکین را طعمهٔ اخوان شیاطین سازد و در میان اوباش و هزال و قوال بخش و بخشش کند۔ (۲) از مال دزدی و رشوت سخاوت حرام است۔ (۳) سخاوتی که زیاده از اندازهٔ دخل یا مؤنت کسی باشد آن هم در شرع حرام است۔ (۴) در ممالک یورپ و امریکا کرورها بخشش میکنند ولی آن بخششی نیست که با اوباش بد هند و بخورانند و ملت و قوم خود را سست و تن پرور و بی غیرت کنند بلکه بخششی است که قوم خود را ترقی مید هند در هر خصوص + حالا اگر کسی اندک مغزی در سر داشته باشد درک مینماید که مدح نیک و بد چگونه است و صفت حمیده و غیر حمیده کدام است +

اگرچه ارادهٔ بنده بوده که شرح حال تمام سلاطین اسلام یا اقلاً شرح حال تمام خلفاء بنی امیه و بنی عباس را که در تاریخ الخلفاست مختصر مختصر بنویسم ولی ملاحظه میکنم که هم کتاب ضخیم میشود و هم بی سود است و اگر " در خانه کس است یک حرف بس است" شرح حال یکی هم کافی است + ترجمهٔ تاریخ الخلفاء در زبان اردو موجود است هر که بخواهد بردارد و ملاحظه کند ولی از روی تحقیق ملاحظه کند + مثلاً در صفحهٔ ۱۰۶ در شرح حال هند بنت عتبه نوشته است که فاکه بن مغیرهٔ قریشی او را نکاح کرد و چون همیشه در مکان فاکه هر کس و ناکس آمد و شد داشت وقتی مردی داخل آن خانه شد و زنی را در آن جا تنها بدید بازگشت و آنگاه فاکه در رسید و بشک و ظن در افتاد و بابن سبب زن خود را بر گرفته به یمن نزد کاهنی برد و آن کاهن هند را گفت تو خطائی کرده و لی زنا نکردهٔ و از تو پسری پیدای شود که پادشاه خواهد شد الخ + یکی از حماقتهای مسلمانان همیشه این بوده است که معتقد به نجومی و رمال و کاهن بوده اند تا بامروز + اگرچه این حکایت نسبت بزمان جاهلیت دارد مگر نویسنده را غرض از بیان این حکایت این است که هند با کدامن بوده و پس از مرگ یا رهائی فاکه (این گفته نشده) هند بنکاح ابوسفیان در آمد و معاویه را بزاد + معاویه در وقت انتقال یک مُوی نا خن

رسول اللہ را با خود داشت " وصیت کر رہے تھے کہ یہ دونون چیزین میرے منہ اور آنکھون مین رکھدینا اور مجکو میرے اور ارحم الراحمین کے درمیان مین چھوڑ دینا " باوجود آنہمہ فسادی کہ در دنیا و برای ملک و مال دنیا برپا کرد معلوم نیست کہ ارحم الراحمین با او چہ خواہد کرد + "عبد اللہ بن امام احمد حنبل کہتے ہین کہ مین نے اپنے والد سے حضرت علی و معاویہ کی نسبت سؤال کیا تو انہون نے کہا اصلیت یہ ہے کہ حضرت علی کے دشمن بہت تھے وہ لوگ آپ مین عیب ڈھونڈھتے تھے اور نہ پاتے تھے پھر وہ ایسے شخص سے جا ملے جس نے حضرت علی کرم اللہ وجہہ سے جنگ و جدل کی اور اسکو کیا دیا پایا " صفحہ ۱۱۱ عطیہ بن قیس میگوید روزی امیر معاویہ برمنبر برشد و گفت "الہی اگر مین یزید کو اسکی لیاقت کی وجہ سے ولی عہد کرتا ہون تو مجکو میری امید مین کامیاب کر اور میری مدد فرما الخ " ...... " حنظلہ بن غسیل نے فرمایا کہ ہمنے اسوقت تک یزید کی خلافت سے انکار نہین کیا کہ ہمین یقین نہوگیا کہ آسمان پتھر برس پڑینگے ۔ غضب یہ ہے کہ لوگ ماؤن بیٹیون اور بہنون سے نکاح کرین علانیہ شراب پئین اور نماز چھوڑ بیٹھین " + بیشک این ہمہ از اجازت و رضای معاویہ و مدد خدا بود و بحقیقت تمام واقعات ایام خلافت یزید بگردن خداست + عبد الملک بن مروان را بسیار تعریف و تمجید نمودہ پس آخر کار میگوید " ہمارے نزدیک تو عبد الملک اور حجاج دونون برابر ہین کیونکہ اسی نے اسکو صحابہ اور مسلمانون پر حاکم بنایا تھا " +

مگر بندہ معلوم نیست کہ این قول سیوطی است یا قول مترجم اردو ۔ بہرحال جای خوشی است کہ یک شخص با فہم و با انصاف پیدا شد در نویسندگان اہل اسلام +

ولید بن عبد الملک ۔ چونکہ بناز و نعمت پرورده شده بود مانند تمام مسلمانانی کہ در ناز و نعمت پرورده شده و بیشوند لا العلم بود ۔ " چنانچہ ایک روز مسجد نبوی میں برسر منبر کہا کہ یا اہل المدینہ حالانکہ منادی جب مضاف ہو تو اس پر رفع نہین آتا ۔ یہ ایسی غلطی تھی کہ کوئی طفل مکتب بھی نکریگا " افسوس است کہ بر منبر نبوی خر لا العلم ہم بر شود و ہیچکس در آن امر تامل نکند و عالمی مطیع و منقاد و عبد عبید او باشند + " ولید سخت جبار و ظالم تھا چنانچہ عمر بن عبد العزیز نے ایکمرتبہ فرمایا کہ ولید

شام مین - حجاج عراق مین عثمان بن حیارہ حجاز مین - قرہ بن شریک مصر مین - واللہ زمین توظلم سے بھر گئی" + مگر در عہد او بسیار فتوحات ہم شدہ بودہ است واز ین معلوم میشود کہ "چنان روزی بہ ناوان رساند کہ صد دانا در آن حیران بماند" خدا بر دمان لا یعلم ہم فتح وظفر عنایت میفرماید +

سلیمان بن عبد الملک "بنو امیہ مین سب سے بہتر بادشاہ سمجھا جاتا ہے" - بہترین خاندان بنو امیہ معلوم میشود - مگر بسیار خور بودہ است چنانچہ مشہور است یکبار ۷۰ انار و یک بچہ گوسفند شش ماہہ و شش مرغ و کشمش بسیار بخورد - یکبار در آئینہ نظر کردہ از حسن وجمال وجوانی خود متعجب شدہ گفت محمد صلعم نبی بود - ابو بکر صدیق بود - عمر فاروق بود - عثمان باحیا بود - معاویہ حلیم بود - یزید صبور بود - عبد الملک سیاسی بود - ولید جابر بود - من بادشاہ جوان ہستم - لیکن در بین یکماہ بمرد + (خوب بودہ کہ نگوید من پر خور ہستم) +

عمر بن عبد العزیز بسیار تعریف داشتہ چنانچہ "زید بن اسلم نے انس رضی اللہ عنہ سے روایت کی ہے کہ رسول اللہ صلعم کے بعد ہمنے کسی شخص کے پیچھے سوا عمر بن عبد العزیز کے نماز نہین پڑہی جو رسول اللہ سے نماز مین زیادہ مشابہ تھے" این عبارت محل ایراد وگفتگوی بسیار است ولی بندہ رہا میکنم + "محمد بن علی بن حسین سے کسی نے ...... عمر بن عبد العزیز کی بابت سوال کیا تو انہون نے فرمایا کہ وہ بنو امیہ کے نجیب ہین اور قیامت مین بصورت امت واحدہ اٹھینگے" العہدة علی الراوی - مگر بندہ نداستم کہ مراد از امت واحدہ چیست + "ابو نعیم بسند صحیح روایت میکند کہ روزی ریاح بن عبیدہ دیدہ بود کہ عمر بن عبد العزیز بنماز میرفت و پیر مردی ہمراہ او بود چون از نماز مراجعت کرد ریاح گفت یا امیر المومنین آن پیر ہمراہی تو کہ بود گفت خضر علیہ السلام بود کہ برای آموختن وتلقین عدل وانصاف بمن آمدہ بود" + در صفحہ ۱۲۵ تاریخ الخلفاء ذکر خوابی است کہ شخصی دیدہ بود نسبت بہ عمر عبد العزیز ہر کہ بخواہد در کتاب مذکور ملاحظہ کند + در صفحہ ۱۲۶ کیفیت رد باغ فدک است ہر کہ بخواہد ملاحظہ کند + در ہمان صفحہ حکایت زوجہ عمر عبد العزیز است + پس از آن این فقرہ است "بعضی از عمال نزد عمر عبد العزیز خطی نوشتہ بودند کہ شہر

با خراب و تباہ شدہ اگر امیر المؤمنین مناسب داند آنرا بطور جاگیر بما بدہد تا ما در آبادی آن کوشش کنیم۔ عمر بجواب نوشت "اس خط کے پڑھتے ہی اوس شہر مین عدل کے ساتھ قلعے بناؤ اور ان کے راستون کو ظلم دور کرکے پاس کر دو بس یہی اسکی مرمت ہے" + والسلام +

اگر این کیفیات و بیانات در نزد برای دیگر مسلمانان داخل محامد و تعاریف استند من فقیر سراسر این بیانات را خرافات جاہلانہ میدانم + "دہب منبہ کہتے ہین کہ اگر اس امت مین کوئی مہدی ہونیوالا ہے تو وہ عمر بن عبد العزیز ہین" + یک بزرگوار دیگر کہ صرف او "حسن" است او نیز گفتہ است کہ اگر عمر عبد العزیز مہدی نیست دیگری نخواہد بود + این بیان ہم یا محض از روی جہالت است یا از روی غرض یا ہر دو + الغرض آنچہ مؤرخین و مصنفین اسلام نسبت بہ عمر عبد العزیز یا مامون یا دیگر پادشاہان اسلام عہد خود شان یا بعد از خود شان نوشتہ اند سراسر پوچ و لایعنی و دروغ و اغراق اند + این اعمال و افعال ہیچ چہ نسبتی بہ تمدن و ملکرانی نیک ندارند و ابداً از وضع ملکرانی او چیزی ننوشتہ است کہ سرمشق آیندگان باشد + این حکایات محض برای بیان کردن استند برای اطفال چند سالہ + گذشتہ ازین من میگویم ہر کسی را در عالم یکدرجہ و مرتبہ خاصی است کہ از آن تجاوز کردن خلاف است و شاید کہ بشرک منجر شود۔ مثلاً بزرگی گفتہ است "احمد اربگشاید آن پر جلیل تا ابد مدہوش ماند جبرئیل"۔ دیگری فرمودہ است "ز احمد تا احد یک میم فرق است جہانی اندرین یک میم غرق است" + این بزرگواران ہر دو درست فرمودہ اند ہیچکس نمی تواند بگوید کہ محمدؐ در درجۂ خدا بود یا علی در درجۂ محمدؐ۔ دراین صورت نمی توان گفت کہ عمر عبد العزیز مہدی بود + و بالجملہ ہر کہ چنین بگوید یا بغایت جاہل است یا بغایت اہل غرض و دین بدنیا فروش است +

مگر در تاریخی انگریزی نوشتہ است کہ عمر عبد العزیز در ۷۱۹ع از جہان بشد و شریف الموسوی یکی از شعرای عرب در حق او گفتہ است ۔

"O son of Abdul Aziz! if human eyes ought to weep,

they should weep for you. You freed us from the cursing of Ali, and if it is possible you should be freed from it yourself."

یعنی " ای پسر عبدالعزیز اگر چشم آدمی باید بگرید باید بگرید برای تو - تو ما را آزاد نمودی از سب نمودن بعلی ؑ اگر ممکن باشد باید خود را نیز از آن سب آزادی بخشی " +

بانہ چند فقرۂ منسوب بہ مامون

اکنون باز می آییم بر سر یک چند فقره از کیفیات و حالات مامون + و صفحه ۱۲۶ تاریخ الخلفاء در سنه ۔ مامون بوران دختر حسن بن سہل را بنکاح خود در آورد و کرور ہا زر را برباد داد و لکھا دولت را به مہر او بخشید + بہ عروس تمام فوج را خلعت پوشانید و ۱۷ روز دعوت از مردم نمود و ہر شخصی را نوشتۂ جاگیری عطا کرد الخ + جناب مولانا شبلی مینویسد که در این عروسی شخص مفلسی دو کیسه از نمک و اشنان نزد مامون فرستاده خطی نوشت شعر بر معذرت از آن تحفۂ محقر ۔ " مامون نے حکم دیا کہ دونون تھلیان اشرفیون سے بھر کر اسکو واپس دیجائین " یعنی مامون حکم نمود که آن دو کیسه را از اشرفی پر کرده نزد آن مرد فرستند + در آن روز ہیچکس نبود که بپرسد این ہمہ مال بندگان خدا را چرا اینسان برباد میدہید و این ملک ملک دیگران است چرا بجا گیر یعنی بتیول بخش میکنید + مگر این حال در این زمانہ ما ہم کما کان در سراسر ممالک اسلامیان وجود دارد و در تمام ممالک اسلام در ہر زمان و در میان ہر خاندانی برہمین منوال بوده ۔

درہمین صفحۂ ۱۲۶ تاریخ الخلفاء نوشته است که در سنه ۲۱۸ " مامون نے مسئلہ خلق قرآن مین لوگون کا امتحان کرنا چاہا " + در این مسئله قیامتی برپا شد ولی بنده غرض اصلی خود را مینویسم + جمیع از علما را که نام ہمہ در تاریخ الخلفاء مذکور است مامون طلب کرده ۔ " اور جب تک انہون نے قرآن شریف کے مخلوق ہونیکا اقرار نہ کرلیا اونکو رقہ سے بغداد تک آنے نہ دیا ۔ پہلے تو ان سب نے اس مسئلہ مین

توقف کیا مگر آخر تقیہ کرکے قائل ہو گئے" ...... یحیی معین وغیرہ نے بعد کہا کہ ہمنے بھی
خلق قرآن کو محض تلوار کے خوف سے مان لیا ہے" + پس از آنکہ از جمعی از علماء سوال رفت
وہر کی بطور مہمل ومجمل جوابی داد + "پھر امام احمد بن حنبل سے پوچھا تو انہون نے بھی کہا کہ
قرآن شریف کلام خدا ہے۔ اسحاق نے کہا کہ وہ مخلوق ہے یا نہین۔ امام صاحب نے فرمایا کہ اس
سے زیادہ مین اور کچھ نہین کہتا" + چون اسحاق جواب ہمہ را نزد خلیفہ فرستاد مامون گفت فلان
کس را چنین بگو۔ فلان کس را چنین بگو۔ فلان کس را چنین بگو۔ از انجملہ گفت احمد حنبل را بگو کہ
بیانات تو بر امیر المومنین معلوم شد اینہمہ دلیل است بر جہل تو + فضل بن غانم را بگو کہ آنچہ تو در مصر کردی
ہمہ بر من معلوم است کہ در یکسال تفاوت مال بسیاری گرد آوردی واز من خوف نداری + ابن نوح
وابن حاتم را بگو کہ از بس سود خوردید ایمانی بشما باقی نماندہ + سعدویہ واسطی را بگو کہ ہر شخص کہ
حدیثہای جعلی می بافد وحرص ریاست دارد انجام او نیک نباشد + بالجملہ چون ہر یک را ازین قبیل
پیامی داد واز شمشیر خائف ساخت تماما بخلق قرآن اقرار واعتراف نمودند سوای احمد حنبل و سہ
کس دیگر۔ پس مامون حکم نمود کہ ہمہ را نزد او حاضر آرند کہ خود بہ گوش خود از زبان آنہا اقرار شنود۔
"لیکن خدا تعالی کی کارسازی دیکھو کہ یہ ابھی پہونچے بھی نپائے تھے کہ راستہ مین ہی مامون کے
مرنے کی خبر انکو پہونچ گئی اور خدا نے انکی مشکلات آسان کردین" +

این بود سرگذشت حال مامون وبحث او بر سر دین وخلقت قرآن وخوف وترس اعمال وافعال
ہر یک از علماء وقضات وغیرہ زمان او + و درین مقام ما سوال میکنیم کہ چنین خلیفہ ظالم وبیوقوف
وچنان زمانہ پوچ وعلماء لایعنی وبدفعل وقضات ہرزہ وفاسق ورشوت خوار چہ تعریف دارند + اگر
مامون بخوف شمشیر از آنہا اقرار واعتراف بشرک میخواست بیشک از خوف شمشیر اعتراف میکردند + ہنوز
بسیار کیفیات نزد بندہ موجود است از حالت مامون ودستگاہ او وچاکران وخدم وحشم ومنشیان
ومشاورین او کہ بسیاری نصاری ومجوس بودند ہمچنانکہ درین روز حال تمام ممالک اسلامیان این است
این زمان زمانی بود کہ گویا مسلمانان بنقطہ اوج کمال رسیدہ بودند ومسلمانان این زمان

با آن مفتخر اند + تمام فخر مسلمانان به علم زمان مأمون است مگر اشخاصی که نزد مأمون بودند یکی جبرئیل بن
بختیشوع یک فاضل عیسوی بود که مأمون حکم نموده بود هر که بخدمت و عهده سرافراز شود اول بخدمت
جبرئیل برسد + مدرّس در خراسان بود که معلم اول آن عیسوی بود + عبد المسیح بن اسحاق کندی یک
عالم عیسوی بود که بر عهده جلیل القدری ممتاز بود + ماهوار جبرئیل را بنده حساب کرده ام در سال
(۱۷۹۰۰۰) هفده لک و نود هزار درهم بوده است بسیار بیش از ماهوار مستر واکر و مستر ونلاپ وغیرهم
در حیدرآباد + ترجمه کتب ارسطو به یعقوب بن اسحاق کندی واگذار بود + قسطان بن لوقا فلاسفر
دیگری بود او هم عیسوی + "سهل ابن هارون کو جو ایک فارسی النسل حکیم تها مجوسیون کے علوم
فنون کے ترجمہ کی خدمت دی" + باید ملاحظه نمود که امروز در ترکی - ایران - مصر - مراکوش - افغانستان
زنگبار - و حیدرآباد و هر ریاست خردی از مسلمانان چند عیسوی عهده های جلیل القدر دارند و در این
حیدرآباد چند عیسوی و فارسی بخدمات عالیشان مشغول اند و فریدون جنگ فارسی چه دستگاه عظیمی دارد
که خدا را بنده نیست و هیچکس دیگر اعتنائی ندارد جز انگریزان و زنان انگریز + مگر جناب جانی این
اوج و حضیض دیگران و مسلمانان را امروزه میداند که میگوید

"چکور اور شهباز سب اوج پر هین — مگر ایک هم هین که بے بال و پر هین"

این حال همیشه برین منوال بوده است و ازین معلوم میشود که گاهی ترقی مسلمانان ذاتی نبوده +
از آنجا فروتر می آئیم حالت محمود سبکتکین و پسر و خاندان او چه بود و فردوسی در حق او چه گفته +
بعد می آئیم بزمانه سعدی علیه الرحمه - حکایت رفیقی که شکایت ایام ناموافق را نزد او آورده بود + سنگ
و دربان - عمل پادشاهان - حال آن رفیق در مراجعت سعدی از حج - حکایت قاضی همدان - حکایات
بسیاری که یا در زمانه خود سعدی واقع شده اند یا اندک زمانی قبل از او - و آخر جدال سعدی با مدعی
در باب توانگری و درویشی - همه در سینه ما نقش استند و سر موئی از حالت امروزه سراسر ممالک اسلامیان
بهتر نبودند + اگر ما در سراسر تاریخ اندلس ملاحظه کنیم - اگر در سراسر تاریخ ایران تا با امروز ملاحظه کنیم
اگر در سراسر تاریخ هند یعنی تاریخ سلطنت و حکومت مسلمانان ملاحظه کنیم - اگر در سراسر تاریخ دولت عثمانیه

ملاحظه کنیم تا باین دم - و اگر در تاریخ هر سلطنت دیگری از اسلامیان ملاحظه کنیم همین اوضاع پوچ
بیمعنی را می‌بینیم در تمام حالات زیست و زندگی این امت مرحومه + آنچه که عموم اهل اسلام تعریف
میکنند و مایهٔ فخر و سرافرازی خود میدانند غالباً دو چیز است اوّل این است که یک زمانهٔ درازی
(بهر صورت نیک و بدی و سراسر بد) مسلمانان حکومت داشتند و بسیاری از ممالک عالم + ثانی
آنکه یک زمانهٔ و چند صد سال قلیلی (که قبل از آن چندین هزار سال دولتها و اقوام بسیار عظیم الشان
مثل مصر - اسیریا - یونان - روم - ایران - و هند - بلکه چین هم گذشته بودند و قبل از آنکه اقوام
یورپ شروع کنند باین ترقی حالیه) علم منحصر بمسلمانان بود که بموجب حالات و مقتضیات آن زمان
بغایت کمال رسیده بود ولی نسبت باین زمان یورپ هیچ نبود + ولیکن اگر با چشم تحقیق و تدقیق و
موشکافی ملاحظه نمائیم هیچ چیزی نمی یابیم که بتوان نام آنرا سلطنت و حکومت نیک و وضع زندگی و
معاشرت نیک و خوشی و آرامش بندگان خدا نام نهیم + (۱) بر سر خلافت رسول الله بسیار خرابیها
کردند که انسان از ذکر آن عاجز است + (۲) سلطنت ها و حکومت ها همه شخصی و بی اصول بوده
خلیفه و سلطان و پادشاه و حاکم تماماً ظالم و جابر و خونریز و یغمائی و شهوت پرست بودند + (۳)
خلق همه عبد عبید خلیفه و سلطان و پادشاه و وزیر و امراء و صاحبان دولت بودند + (۴) هیچ
قانون و ضابطهٔ در امور ملکرانی نبوده و هیچ کاری بر وفق اصول و قانون و ضابطه جاری نبوده - (۵)
خلیفه و پادشاه مطلق العنان بودند و هر چه از مردم بظلم میگرفتند در کارهای بیهوده و شهوترانی
و حظ نفس خود برباد میدادند + (۶) حکام و امراء صاحبان عمل و قاضیان قضاء و علماء و غیره اکثر
و اغلب اهل غرض و شهوت پرست و راشی و دین بدنیا فروش و فاسق بودند + (۷) عموم خلق جاهل
و ناخوانده و نیز در میان خود ظالم و شهوت پرست و راهزن و مال یکدیگر خور بودند + (۸) همیشه در میان
خلفاء و سلاطین و پادشاهان و عموم خلق بر سر دین و مذهب و عقاید مذهبیه و از روی تعصب جنگ
و جدال و قتال و خونریزش بوده + (۹) همیشه علم بی نهایت کم و جهل بی نهایت بسیار بود - (۱۰)
جز معدودی از علماء دنیادار دین بدنیا فروش دیگر تمام علماء گرسنه و بینوا و بی نان بودند

و هیچکس از آنها نمی پرسید و ذلیل و خوار بودند + (۱۱) بر خلاف آن همیشه اوباش و اراذل
و مطرب و مسخره و قوّاد و چاپلوس و خوشامد گو و هزّال و شیّاد و امثال ذلک در کمال خوشی و عین
انبساط بودند و در نزد بزرگان عزّت داشتند و صاحبان دولت و ثروت آنها را پرورش میکردند
و در صحبت آنها بسر میکردند + (۱۲) همیشه رمّال و ستاره شناس و جادوگر و فقیر و درویش و انگونه اشخاص
و اصناف خلق بیشمار بودند + (۱۳) همیشه علم منحصر بود به علم دین و پس از آن بعلم طبّ و نجوم و رمل
و یک چند علوم دیگر از ین قبیل همه ناقص و بیکار و مهمل + (۱۴) همیشه معدودی از خلق هر ملکی
بیکار و کسبی اشتغال داشتند و بسیاری بیکار و هرزه گرد و دزد و قمار باز و تن پرور بودند + (۱۵)
همیشه هنر و دستکاری و تجارت بسیار کم بود و بدون علم و ضابطه + (۱۶) گاهی قانون و ضابطه نبود
برای تشویق اهل علم و کمال و هنر و باین سبب این چیزها گاهی ترقی نکردند و بکمال نرسیدند + (۱۷) گاهی
مردم را شوق بمحنت و تحصیل کمال و هنر نبود و بر خلاف آن شوق بتن پروری و اقسام کارهای
پوچ بیمعنی و لهو و لعب و کوچه گردی و بیهوده گوئی بود + (۱۸) اگر زنان مسلمانان صاحبان علم یا هنری
بودند غالباً آنگونه زنان بودند و آن گونه علوم و هنرها را حاصل کردند که برای حظ نفس و شهوت رانی
سلاطین و صاحبان دولت و ثروت بودند و زنان خانگی و شریف بندرت صاحب علم و هنر معقولی
بودند و بسبب بی علمی و بی تربیتی نیک زنان هزاران فساد و مفاسد در هر خانه وجود داشت که
بواقع نمی توان آن گونه زنان را شریفه و عفیفه خواند + (۱۹) گاهی در امور معاشرتی و طرز معیشت
و سوسیتی و آمد و شد و نشست و برخاست و گفتگو و رفتار و کردار خلق اصول و ضابطهٔ نبود +
(۲۰) گاهی بزرگان قوم طرز معاشرت و کردار خود را معمولات سرمشق قوم قرار ندادند و
بر خلاف در تمام اعمال و افعال ناشایسته نامعقول سرمشق قوم خود بودند + (۲۱) همیشه
زر بسیاری از خلق در مراسم بیمعنی و خرافات مذهبی و نذر و نیازهای پوچ لایعنی برباد شد و
هیچکس بحقیقت از آن فائدهٔ واقعی دنیوی یا اخروی حاصل نکرد. و حاصل کلام هنوز
بسیار چیزها هستند که باید از قلم فرو گذاشت +

مگر بنده بطور انصاف و از روی تجربه و بدون غرض خاصی میگوییم که چنین معلوم می شود که
تمام این امور مذکوره بالا در سایر ممالک اسلامیان همیشه یکی بوده و در ملک هند صد در هزار + و دریافت
این امر ابداً ضرور و تحقیق نیست . اوّل آنکه از روی تواریخ معلوم میشود و ثانی آنکه از روی ملاحظه واضح
است + البته مخلوق خدا هر قوم و باشنده هر ملک درین معایب مذکوره فوق شریک استند و مردم
هیچ ملکی فرشته و کروبی نیستند بلکه هر فردی از افراد خلق هر ملکی مثل ملک خود بنده ایران بتمام یا
بعضی ازین معایب گرفتار است و برخلاف شرع اسلام عملی میکنند + شرابخواری . زناکاری . لواطه
قمار بازی . فسق و فجور . لهو و لعب و هر گونه خلاف شرع و تهذیب دیگری در تمام ممالک اسلامیان جاری
بوده و امروز هم کما کان بلکه باضعاف مضاعف جاری است + ولی بنظر چنین میرسد چند انکه این
اعمال در ملک هند جاری بوده و امروز جاری است در هیچ ملک دیگر نبوده و نیست + جهات ابتدائیه
آن ظاهر است که معاشرت و آمیختگی مسلمانان بود با اختلاف ذائقهای هندو + البته ممکن است که در
زمانه مسلمانان که حکومت و قبضه آنها بوده بعضی از امور منع و نهی و گیر و بند کمی هم بوده است و مخصوصاً
از روی تعصب دینی و نسبت بدیگران . مگر در این زمان بواسطه آزادی عامه و بنده باید بگویم تربیت
و تعلیم انگریزی هم بهیچ جه منع و نهی از هیچ بابت نیست و لهذا آنچه قبل ازین بوده امروز هزار چندان شده +
در این مقام ضرور است شرح طویلی نوشتن منسوب بحالات و خیالات و آراء و رفتار و کردار
و وضع معاشرت و تمدن آن گروهی که در این زمان در ملک هند تربیت یافته مدارس و کالج های
انگریزی اند و بممالک یورپ رفته سیر و سیاحت کرده و در آنجاها در علوم خود امتحان داده اند + ولی
کتاب را مجال گنجایش آن نیست و لهذا مختصری عرض میکنم +

چون آفتاب عالمتاب را در نصف النهار هر فردی از افراد خلق می بیند هیچ ضرورتی ندارد که
ما از و تعریف کنیم یعنی هیچ ضرورتی نیست تعریف و بیان فواید و نتایج نیک علم هنگامیکه خداوند همه
انبیاء و اولیاء و بزرگان هر قوم و هر ذات نموده اند و رسول مقبول ما صلعم همه امت خود را امر فرموده
است که اگر برای تحصیل علم و دانش ضرورت باشد باید به چین بروند + اگر چیزی تمیز است در میان

انسان و حیوان علم است و بس. و اگر چیزی انسان صوری را انسان معنوی میسازد و معرفت خدا و آیات
خدا را بأو معلوم میکند جز علم چیز دیگری نیست + بنابراین عموماً توقع و امید این است که صاحبان علم
متصف باشند و متصف شوند بآن صفات و خصائل که انسان را از انسانیت افتاده و خود را بهیمگی را از
جبلت آدمیان دور میسازد + اگرچه در هر زمان و در هر زبان در میان هر قوم علم بوده است و فوائد
و نتایج آن هم یکسان بوده و هر چند که از ابتدای جهان منبع و سرچشمه علم ممالک مشرق بوده و بواقع
مصر - یونان - اسیریا - ایران - هند و چین همه داخل مملکت ایشیا یعنی مشرق بوده اند و زمان درازی
هم نگذشته که علم از زمین ایشیا نقل نموده است به یورپ و امریکا و در مشرق زمین تنزل و در مغرب زمین
ترقی کرده مع ذالک هیچ شکی نیست که بلحاظ چندی علوم و نیز تربیت مغربی امروز تفوق و ترجیح دارد بر
علوم و تربیت مشرقی پیشین + پس بالطبع توقع و امید همه این است که صاحبان علوم مغربیه و تربیت
یافتگان دارالعلوم و دارالفنونهای انگریزی و یورپ بمراتب بهتر برآمده باشند و برآیند و لیکن این قضیه
غالباً برعکس است و اکثری از آن گروه سابق الذکر در تحت آن شعر سعدی علیه الرحمه واقع اند
"خر عیسی" + بسیاری از این گروه چه در ایران و جاهای دیگر که ما می شنویم و چه در ملک هند که
ما می بینیم بالکل اخلاق و وضع معاشرت و زندگی شان ناپسندیده است و جز لباس و اکل و شرب
و بازیهای مختلف و صورت ظاهر شان دیگر هیچ اخلاق آنها تغیر پذیرفته + و کمال افسوس است که
بعضی از طبقهٔ ماضیهٔ آنها که بسیار معدود اند چندان از لباس و رفتار و کردار و گفتار ظاهری اهل
یورپ خوش اند که در لباس خود نمی گنجند و بحقیقت وضع خود را سرمشق این طبقهٔ حالیه نموده اند که
همه جوان اند و عدتشان هم روز بروز کثرت بهم میرساند + برای مثال مینویسم که عکس بعضی
از مجالس را که بنده دیده ام هنگامیکه چند کس از بزرگان و معروفین کهن سال آنها مثل مولوی
نذیر احمد - نواب محسن الملک - نواب وقار الملک - یا بعضی از علماء و فضلاء و سادات و مشایخ
دیگر آنجا نشسته اند با دستار و عمامه پنجاه جوان حلقه مضغه طالب العلم پانزده - هجده - بیست و بیست و
پنجساله با سرهای برهنه و موی انگریزی مانند و لباس انگریزی سراپا ایستاده و یا نشسته اند در [illegible]

انگریسها هم بی‌نهایت در هند رواج یافته و هر طفلک هفت و هشت ساله بر لب دارد (مگر این‌ها سوای طبقات ادنی میباشند که اطفال ده یا سه ساله هم بیڑی می‌کشند) + این‌ها است یکی از اصول تربیت و تعلیم انگریزی
تماماً نمائیست برای دیگر کیفیات + مگر از اخلاق و تهذیب و رفتار و کردار نیک و قول درست و ایفای عهده
و همدردی بوی هشام یکی هم نرسیده و یکی را آگاهی نیست + و گاهی اینها ازین تربیت خود فائده برمیگیرند
و نه دیگر هم فاقدان خود را میتوانند فائده برسانند +

حالت امروزه ممالک اسلام که ما بچشم می‌بینیم

بکمال اختصار باید گفت حالت مسلمانان بطور عموم و همیشه بیک طور و بیک نحو بود در همه جا۔ ولی امروز بسبب ترقی و زور و استیلای مردم یورپ بر دو قسمت یا دو حالت شده ۔ **حالت اول** ۔
آنچه را که قبل ازین ذکر کردیم که بحقیقت سراسر داخل معایب نقایص ۔ خلاف شرع اسلام و عقل و تمدن و حکومت و معاشرت و تهذیب شائستی نیک و مانع ترقی حقیقی بود ۔ که بمقتضای حالت و آب و هوای هر قوم و هر ملک بیش و کم در این روز کما کان وجود دارد + بر هر کس بیش و کم معلوم است که حالت ملک ترکی امروز بحسب ملکرانی چگونه است ۔ چونکه بنده ایرانی هستم و کما کان هم از حالت ترکی خبر ندارم و آنچه در اخبارات انگریزی درج است آنرا هم قابل اطمینان نمیدانم یا واقعاً قابل اطمینان نیست لهذا از قول یک مسلمان صاحب هندی سنی که در کتابی نوشته و بسیار ملائم نوشته صرف یک جمله کوچک را در اینجا درج میکنم ۔ ”مگر ایشیائی ترکی کی حالت ابھی بہت کچھ قابل اصلاح ہے ۔ اور وہ بھی ایسی بڑی ذمہ داری کے لیے تیار نہیں ہے لیکن باوجود اسکے سلطان کو اس طرف سے غافل نہیں رہنا چاہیے“ + مگر آن طوری که انگریزان مینویسند اگر بواقع چنین باشد مو بر بدن انسان راست میشود +

حالت ملک ایران ما نیز بیش و کم بر همه کس معلوم است + یک گروه خواستند که پارلمنت قرار دهند و حقوق شاه و گدا را معین نمایند و از تظلم ارکین و عمال حکومتی بسیار شکایات در اخبارها نوشتند و پناه به انگریزان بردند و عاقبت الامر با شقی را صورت دادند +

ولیکن آنچه درانیوقت بیش وکم یا دروغ یا راست بر ما معلوم است این است که همان گروه
را یک غرض خاصی بود یعنی که خود حکومت وزور داشته باشند - گروه دیگری بلاحظه
اغراض خاصهٔ خود مخالف پارلمنت واصلاح اند - این گروه هواخواه محمد پادشاه اند یا پادشاه
رغبت ندارد که پیروی کند اصول ملکی را + بالجمله حالات دیگر ممالک اسلام بر همین منوال است +

حالت ثانی - این سرکاری است که اکنون بیش وکم صد سال است بهم رسیده است
درمیان مسلمان واهل یورپ یعنی نصاری + این حالت محتمل که از حالت اول وخصومت سابقی
که مسلمانان درمیان خود داشتند بمراتب بدتر وسخت تراست + ما باید بطور اختصار بگوئیم که
ابتدا که مسلمانان درمیان خود یا خصومت مذهبی یا خصومت پولیتکی داشتند غالبا مساوی بودند
وغالب ومغلوب یا فاتح ومفتوح مانند دو برادر بودند که گاهی ملک اسلامیان در قبضهٔ یکی یا
در قبضهٔ دیگری بود - مثل اینکه خاندان امیه معدوم شدند وخاندان بنی عباس جای آنها را گرفتند
وعلی هذا القیاس متعدد خاندانها نوبت بلند شدند وفرود آمدند مگر در هر حال دین ودولت برقرار
ماندند ولی درین زمان این حال برخلاف آن است که نصاری بزور وصلابت وهیبت شیران
شده اند ومسلمانان بضعف وبیچارگی گوسفندان + پیوسته آن شیران در پیش چشم این
گوسفندان خوابیده اند دم می غرند ودر پی فرصت وبهانه هستند که یا بتدریج یا بیکباره حمله آرند
واین گوسفندان را یکی بعد دیگری از هم بدرند ودر شکم خود فرو برند واین بیچاره گوسفندان در
حالت گوسفندی گری وبی پروائی وآسودگی خاطر میچرند مگر گاهی هم نظرشان بر آن شیران
می افتد وبخود می لرزند + هان البته بسبب آنکه مدت درازی در مقابل آنها بوده اند به دیدن
آنها معتاد شده اند چنانچه باید پروائی ندارند وبکار خود مشغول اند + ولیکن اگر خدا نخواسته
زمان دررسد که نصاری این چند سلطنت وملک اسلام را هم بقبضهٔ خود درآرند آن وقت
دین اسلام هم بدنبال ملک اسلام از دست میرود + درین وقت بنده حالت خلق هند
هندو ومسلمان را چنین می بینم وچنین می پندارم که نه ملک دارند ونه دین همین قدر هست

که هنوز ممالک دیگر اسلامیان برقرار است واحتمال بربادگی میرود که وقتی اینها ازین بیهوشی ومدهوشی بهوش آیند واتفاق کنند عام ودینی + بالجمله هرچه بیش ازین نوشته شود از تباهی حال مسلمانان بنزد رای بنده همه از عدم اخوّت وهمدردی است درمیان آنها وتا هنگامیکه این امت معنی واقعی اخوّت وهمدردی واتفاق راندانند وبثبات قدم پیروی نکنند انسان ومرد دنیا نمی شوند وگاهی درجهان ترقی نخواهند کرد بلکه ملک ودین آنها نیز از دست میرود +

اخوّت وهمدردی چیست

معنی اخوّت وهمدردی راتا امروز مسلمانان ندانسته اند چیست واگر سراسر قرآن را بخوانند وتمام کتب احادیث را ملاحظه نمایند هم نخواهند فهمید + شاید که اگر مسلمانان چیزی را از قرآن وحدیث بفهمند یا فهمیده باشند که معنی اخوّت وهمدردی چیست همین است که فقیری را (وآن هم هر فقیر که عمداً خود را فقیر بسازد وبدون امتیاز استحقاق) یا بخورانند یا بپوشانند + شکی نیست که این آیین واعلی ترین درجات وکیفیات همدردی است درصورتی که کماکان مطابق شرع وعقل واصول وتمدن نیک باشد + مگر خداتعالی در کلام مجید خود بسیار چیزها را درشمار همدردی بیان فرموده است که ازآنجمله اینهاست ـ

(۱) متفق باشید ـ (۲) یکدیگر را ایذا مدهید ـ (۳) غیبت ازیکدیگر منمائید ـ (۴) عیب ازیکدیگر مجوئید ـ (۵) امر بمعروف ونهی از منکر نمائید ـ (۶) اگر حاکم شوید بانصاف حکم کنید درمیان خلق ـ (۷) درمیان برادران خود صلح نمائید ـ (۸) اگر گواه باشید کتمان شهادت مکنید ـ (۹) بموعظه ونصیحت وحکمت خلق را بدین دعوت کنید ـ (۱۰) درعدل وانصاف ابداً لحاظ کسی را مکنید ـ (۱۱) دین ومذهب یا خدایان دیگران را دشنام مگوئید ـ (۱۲) صاحبان امر خود را اطاعت نمائید ـ (۱۳) درامور بایکدیگر مشاورت کنید ـ (۱۴) سود مطلقاً یا اضعاف مضاعف مخورید ـ (۱۵) هیچکس ضامن وجوابده

گناه دیگری نیست - (۱۶) تکبر و نخوت بکسی مفروشید - (۱۷) با سایر بندگان خدا بملایمت و نیکی سلوک کنید و سخن بگوئید - (۱۸) اگر کسی بشما سلام گوید او را جوابی بهتر از آن بگوئید (۱۹) مسافران و صاحبان تعفف و استحقاق را دستگیری کنید - (۲۰) همسایگان نزدیک و دور خود را مدد نمائید - (۲۱) مال ایتام را نخورید و نزدیک بآن مشوید - (۲۲) امانات را بصاحبان آنها مسترد نمائید - (۲۳) مال خود را بیهوده در میان خود نخورید و برباد مدهید (۲۴) مال خود را بظالمان مدهید و نخورانید که حقوق یکدیگر را پایمال سازید - (۲۵) اسراف و زیاده خرجی نکنید - (۲۶) والدین خود را حرمت نمائید و با آنها اف نگوئید (۲۷) پیمانه را درست بدهید و میزان را کم و کاست نکنید - (۲۸) زنا و فسق نکنید - (۲۹) شراب مخورید - (۳۰) بعهود و مواثیق خود وفا کنید - (۳۱) دروغ نگوئید - (۳۲) در جستن گردن میانه روی کنید - (۳۳) مال خود را بابلهان مدهید - (۳۴) در کارهای یکدیگر جستجو نکنید - (۳۵) خشم خود را فرو خورید و بر مردم ببخشائید - و امثال ذالک + بعضی دیگر ازین قبیل فرمایشات و احکام الهی میباشند که در قرآن موجود استند که اگر کسی برانها شرح و تفسیر نویسد اقلاً پنجصد صفحه میشود + البته احادیث بیشماری هم منسوب بهر یک ازین آیات از رسول الله صلعم و کلمات بسیاری هم از ائمه طاهرین و بزرگان دین میباشند و سراسر گلستان و بوستان سعدی از اینها ماخوذ و ترجمه مفهوم اینها استند و همه محض در خصوص اخوت و همدردی اند + شاید بعضی که کم دانش میباشند بگویند که بعضی ازین احکام الهی نسبتی بهمدردی ندارند مثل شرابخواری و اسراف و امثال اینها اگرچه بظاهر چنین اند مگر در نظر غائر و تخیل غیر مستقیم اینها هم منجر میشوند به همدردی و حکمتی که در امتناع آنهاست همین است که مضر اند همدردی را +

امّا برادران دینی ما بدانند که بطور انصاف باید گفت که ما مسلمانان بر یکی ازین احکام الهی تا کنون عمل نکرده ایم و دینی بیگانگان از دائره اسلام کرده اند و میکنند و نه خاص در حق خودشان

بلکه نسبت بدیگران هم + اگر بعضی از بزرگان خاص و اولیاء کرام ما از اینگونه اعمال را بجا آورده
باشند مقام آنها مقام دیگر است - ولیکن از سلاطین و بزرگان و صاحبان دولت و ثروت ما و عموم
اهل اسلام گاهی از این امور هم سرزد نشده است + بنده نام بسیاری از اشخاص و اعمال آنها را
از مردم یورپ و امریکا در اخبارها و کتب نشان کرده ام که نه نویسیم و نه از قدیم بلکه از جدید هم + مثلاً
همین شاهنشاه جرمنی و رئیس موجوده امریکا و شاهنشاه جاپان و بلکه شاه انگلستان و غیرهم بعضی
خصایل دارند که عقل حیران میشود که یکی هم در وجود سلاطین ماضیه و حال ما مسلمانان نبوده و نیست +
اگرچه عموماً از شاهنشاه اکبر هند هر کسی تعریف میکند ولیکن در حق او بنده دو کلام میگویم (۱) آنکه اگر واقعاً
چنین خصائل نیک در وجود او بوده است النادر کالمعدوم بوده است و از یک گل بهار نمی شود (۲)
آنکه اگر ما در تاریخ حال و شرایح احوال او ملاحظه نمائیم بر ما معلوم خواهد شد که چون در زمانه او هم در
سلطنت اصول نبود و حکومت شخصی بود بسیار کارهای خلاف شده بود و می شد و لهذا نیکی صفات
اکبر بالنسبه بدیگران بود که اکثر یا تماماً متعصب و جابر بودند + صدها و هزار صاحبان دولت و ثروت
امریکا و انگلستان کارهای خیر برای قوم و ملت خود و ترقی ملک و اهل ملک خود کرده اند و
مبلغهای گزاف خرج کرده اند که عقل حیران میشود + برخلاف آن آنچه سلاطین و صاحبان دولت
و مکنت اسلام کرده اند همه از آن قبیل بوده است که مامون و دیگر پادشاهان و بزرگان اسلام
کرده اند + بنده در اینجا صرف یکی دو مطلب را بخدمت برادران دینی خود عرض میکنم +

یک فرقه از نصاری از شاخ پروتستانت (یعنی مذهبی که انگلیزان پیروان آن استند)
میباشند که آنها را میخوانند "میتودیست" شخص اولی که مؤسس اساس این طریقه و گروه بوده موسوم بوده
است به "جان ویسلی" و لهذا نام یا لقب واقعی این گروه "ویسلیان" است یعنی پیروان ویسلی - مگر
بسبب طرز خاصی که دارند در عبادت و رسوم مذهبیه و عقاید خود دیگران بطور طنز آنها را ملقب
نمودند به "میتودیست" یعنی وضعدار و با ضابطه + اینها نیز بمرور ایام بازشعب دیگر شدند ولی
باندک اختلافی مگر اصول همه یک است + محتمل که درین وقت عدت این فرقه در انگلستان

وامریکا بیست میلیون باشد + این گروه غالباً یا تماماً شراب نمیخورند + گاهی بلهو ولعب یعنی مشغول نمی شوند - غالباً یعنی هر روز و هر شب عبادت میکنند نه چون سایرین که صرف در روز یکشنبه عبادت میکنند - بسیار پرهیزگار و خداترس استند و همه یکدیگر را برادر و خواهر میخوانند و بی نهایت همدردی از یکدیگر و سایر ناس مینمایند + از این گروه بسیاری از علماء و وعاظ هستند که در سراسر زمین رفته وعظ میکنند و خلق را بدین مسیحی دعوت مینمایند - کرورها زر در میان خود جمع کرده اند محض برای اشاعت دین و مذهب خود - هر یک از علماء و وعاظ و اعیان اینها هر کجا که برود و در شهری و قریه که سکونت اختیار کند خود و عیال او در کمال راحت و آسایش میگذارند - مکان سکونت و گاری یا اسب سواری و اکل و شرب او در نهایت خوبی است مثل سایر ناس - مدرسه برپا میکند - شفاخانه و بیمارخانه را اساس می نهد - کلیسائی میسازد - هر کرا که به دین خود در آرد مدد مینماید - کتابها و رسالهای مذهبی هزارها طبع کرده بمردم مفت میدهد - زن و دخترش نیز در خانهای مردم میروند بلکه در کوچه و بازار و هر مقام همان رسالها را بمردم میدهند + بالجمله بنده در یک رسالهٔ انگریزی دیدم فقره را که عبارت و مضمون آن این است "شخصی موسوم داکتر بکلی تفصیلی نوشته بیانی میکند از اینکه چگونه این گروه در ملک امریکا بنام بیستم صدی فند چهار کرور پوند جمع کردند که چهار بار مضاعف است از آنچه هم مذهبان آنها در انگلستان جمع کرده اند" این جمله در زبان انگریزی اصل آن مضمون است که برای همدردان اسلام نوشته می شود

"*Methodists all over the world will be interested in Dr Buckley's brief but lucid account of how the American methodists raised £ 4,000,000 as a Twentieth Century fund which is four times as much as the British methodists raised.*"

بر همه کس بیش و کم معلوم است که قوم یهود در این زمان بچه حالت بدی گرفتارند - مگر خوبی کسی را از حالات آنها آگاهی نیست + طیطوس یکی از پادشاهان روم ۷۰ سال قبل از تاریخ مسیحی

بیت المقدس را بگرفت و شهر مذکور را با خاک یکسان نمود و از آن زمان این قوم در روی صفحهٔ ارض پراکنده شده اند و در همه جا ذلیل اند + عدت آنها بیش و کم هشت میلیون است که از آنجمله چهار میلیون در ملک روس و شانزده لک در ملک آستریا و بسیاری دیگر هم در جرمنی - ایتالیا - ترکی - امریکا - انگلستان و جاهای دیگر میباشند + البته در انگلستان آزاد تر از ممالک دیگر استند ولی چون دولت و حکومتی از خود ندارند در همه جا ذلیل و خوار اند + بالجمله یکی از بزرگان این قوم بنام "اسرائیل زنگویل" در یک رسالهٔ مشهور تجارتی "مگزین آف کامرس" یعنی مخزن تجارتی شرح طویلی از حال تباه یهودان نوشته است و میگوید که از بس در هر جا یهودان را ایذا داده میدهند این قوم از تجارت و کسب و کار باز مانده اند و باین سبب بکارهای پست دیگر اشتغال دارند و بسیار فقیر و ذلیل اند + مگر در این زمان که زمانهٔ تجارت است باین خیال و اُمید افتاده اند که بیاری بعضی از دول و بخصوصه بیاری دولت انگلیش اگر ممکن باشد باز به بیت المقدس وطن اصلی و قدیمی خود مراجعت کنند زیرا که اگر بار دیگر بسرزمین خود مراجعت نمایند بسبب آنکه سرزمین بسیار معمور است و اراضی بسیار خوب حاصل خیز دارد و برای زراعت و فلاحت و بخصوصه برای تجارت بی نهایت مناسب است تجارت اختیار کنند +

خلاصهٔ مطلب این است که این قوم یک سوسیتی برقرار نموده اند و نام نهاده اند "زایون" (یا زیون[۱]) و شعب و رشتهای این سوسیتی در هر جای عالم که یهودی است موجود است و هر فردی از افراد یهودان هر ماهه باندازهٔ حالت و مقدرت خود چیزی (ایک شکل[۲]) برای مدد آن کار میدهد + عبارت انگریزی آن برای همدردان اهل اسلام بموجب ذیل است -

All over the world now there are Zionist societies, and every member pays his "shekel," and has a

[۱] زایون کوهی بود که پس از فتح بیت المقدس داود قصر پادشاهی خود را بر فراز آن ساخت و اولاد داود را آنجا سکونت داشتند و گویا مسجد اقصی نیز در آنجا بود و آنجا را خانهٔ خدای نامند + [۲] شکل سکه است بمقدار دو روپیه یا بیشتر +

vote in nominating a delegate to the annual Zionist Congress, held in the summer at Basle, and attended by Zionists all the world over, from Siberia to South Africa.

حالا اگر ما این اتحاد و اتفاق و همدردی عیسویان و یهودان (بلکه هندو ها را نیز) با اتحاد و همدردی مسلمانان برابر کنیم معلوم میشود که بدترین و پست ترین همه امم و ملل مسلمانان اند + و در این مقام من نمی گویم که این چنین اتحاد و اخوت و همدردی در میان شیعه و سنی باشد بلکه میگویم در میان هر فرقه و گروهی نسبت باجزاء هم مذهبان خود باشد - (اگرچه این کتاب را که بنده مینویسم غرض اصلی من این است که مسلمان هر فرقه و طریقه و مذهبی باید باهمدیگر متحد و متفق و همدرد باشند) + مگر کمال افسوس است که نه شیعه با شیعه باخوت و همدردی بسر میبرد و نه سنی با سنی - و نه دیگران در میان خود - این عجب غضبی است از خدا بر این امت + اگرچه بیقین کامل نمی توانم گفت ولی باحتمال کلی میتوانم گفت که شاید در میان تمام مسلمان جهان یا وجود نداشته باشد یا بسیار معدود باشد که دو برادر چنانچه باید و شاید شرط اخوت و همدردی را بجا آرند + مثلاً اگر دو برادر باشند یکی بزرگ و صاحب دولت و ثروت و دیگری خرد و فقیر و بینوا و هر دو را یک حاجتی باشد و آن بزرگ نزدیک وزیر یا امیری برای اظهار و درخواست آن حاجت برود بهیچ شک نیست که ابتدا غرض و حاجت خود را اظهار میکند - یا آنکه چنین بگوئیم که اگر برادر و پسرش هر دو یک حاجت داشته باشند اول حاجت پسرش را اظهار میکند و تا هنگامیکه آن حاجت حاصل نشود اظهار حاجت برادر را نمی کند و حواله میکند بزمان و فرصت مستقبل که ابدا نه بآن زمان و نه بآن فرصت اعتمادی هست و شاید گاهی بدست هم نیایند +

وقتی از اوقات بعد از دیدن این مضامین بنده تخمینی کردم فرضی نه حقیقی که اگر ما فرض کنیم که امروز در ملک هند هفت کرور مسلمان هست و بعضی از اینها در سال ده لک آمدنی دارند و بسیاری دیگر

غالباً بفاقه میگذرانند ولی همه روی هم هر فردی در هر روز دو آنه آمدنی دارد و هیچ شک نیست که یک آنه
و نیم آن آمدنی در خوراک و پوشاک و مایلزم واقعی آن کس خرج میشود و نیم آنه آن در اقسام خرافات
بمعنی خواه در نذر و نیاز و امور و رسوم مذهبیهٔ بدعیه باشد و خواه در دیگر امور خلاف شرع اسلام +
اگر این هفت کرور نیم آنه در کارهای خیر واقعی صرف میشد تا بچه اندازه موجب ترقی ملت بود در علم
و هنر و مکتب و تهذیب اخلاق + از آنطرف هنگامیکه در آن اعمال خسران دنیا و آخرت است در این
اعمال خیر دنیا و آخرت بود + مگر بیشک بسیار بیش ازین بلکه بحتمل اقلاً پنج کرور روپیه در هر سال
درمیان تمام مسلمان هند بامور خلاف برباد میشود و حال آنکه یک عمل نیک در همدردی ملت نمیشود +
(همین بود حال مسلمان عالم در بین ایکهزار و سیصد سال تاریخ اسلام) +

باز خیال میکنیم که اگر بطور فرض کسی یا جمعی اراده نماید که برای یک امر بسیار عظیمی که در آن بهبودی
و ترقی هفت کرور مسلمان متصور باشد چهار یا یک کرور روپیه جمع آوری کنند چه مدت ضرور و در کار است
تا آن مبلغ جمع آید + بنظر بنده می آید که برای جمع آوری یک لک اقلاً یک سال و برای جمع آوری
یک کرور صد سال ضرور است + ولیکن البته اگر زور انگریزی یا امید حصول بعضی خطابها یا نشانهای
خشک و خالی انگریزی در کار باشد این مبالغ بسیار زود جمع آوری می شوند +

بنده را ابداً بامور دینیه و اعتقادیهٔ هیچ فرقهٔ از فرق اسلام کاری نیست و هر که هر چه میکند بر آن
بحث نمی کنم ولیکن بطریقهٔ آن اعمال مرا گفتگو و بحث است + مثلاً در حیدرآباد دو کوه است یکی منسوب به
علی مرتضی علیه که میگویند نشان پنجهٔ آن حضرت بر سنگی نقش است . دیگری منسوب به حضرت بابا شرف الدین اولیا
که قبر آن ولی در آنجاست + مردم حیدرآباد عموماً بهر دو خصوصاً شیعها به کوه مولاعلی و سنیها به کوه
بابا شرف الدین معتقد و گرویده اند و نذر و نیازها و عرسها میکنند در هر دو مقام + حالا چنانچه گفتم مرا با
اعتقادات مردم کاری نیست بلکه بطریق اعمال آنها کار است + این هر دو مقام را هر فرقه تبرک میداند
مگر چه بگویم پناه بخدا اعمال خلاف شرعی که در این مقامات متبرکه میشود و همچنین در دیگر مقامات متبرکه نیز
در ایام محترمه و سایر جاهای عالم می شود + اگر کسی بحقیقت معتقد امام و ولی باشد در حضور و غیاب و موت و حیات

آنها را یک واند و بدانند که آنها در آن مقامات حاضر اند که این جاهل پیر و دو حوائج خود را در حضور آنها عرض میکنند و از آنها مراد میخواهد - یا که خیر آنها در این مقامات نیستند ولی این مقامات بنام آنها منسوب اند پس در حضور آنها یا در مقاماتی که نسبت بآنها دارند نباید اعمال خلاف شرع و خلاف حرمت آنها را بجا آرد + مگر افسوس است که در حضور این بزرگان صدها خم سینه‌ی نهاده اند و این مسلمانان پاک و زائرین و حاجتمندان ارادت کیش آن آب ناپاک متعفن را مانند شربت گلاب مینوشند و هرگونه فسق و فجور دیگر را هم بجا می آرند + مگر باید دانست که " گرچه تیر از کمان همی گذرد از کماندار بیند اهل خرد " این ملامت را باید بر حکومت مسلمانی کرد که خود تعلقدار صاحب آبکاری در این مقامات حاضر است و در این اوقات و مقامات فائدهٔ حکومت بیش از اوقات و مقامات دیگر است +

بنده را حکایتی است در این مقام که شاید برای مسلمانان جاهای دیگر موجب حیرت و عبرت شود + چندی پیشتر مردی نه از اعالی و اواسط الناس بلکه از ادانی (اگرچه در این امر از اینگونه اعالی و اواسط نیز شریک اند) خواست که موی سر طفلک خود را بر سر تربت حضرت بابا شرف الدین تراشد بعضی از متعلقین بنده را نیز دعوت نمود و اینها اصرار کردند که تو هم در این رسم شریک و شامل باشی اول انکار کردم و عاقبت با خود اندیشیدم که این رسم را نیز ملاحظه نمودن چیزی بر تجارب بندی افزاید لهذا قبول کردم + این بیچاره ده شکرام بکرایه گرفته به سی روپیه و از آنها یکی را خاص برای ما فرستاد + چون مکان بنده از مکان او دور بود دیگران از طرفی روان شدند و ما از طرف دیگر و از ساعت پنج سوار شدیم تا آفتاب بر آمد در وسط شهر حیدرآباد بیکدیگر ملحق گشتیم + شکی نیست که از این همه زایرین آن تربت متبارک یکی هم دوگانهٔ صبح را برای خدای یگانه بجا نیاورد مگر یک قاضی صاحبی در میان آنها بود که بنده را آگاهی نیست که او نماز بجا آورد یا نه + بهرحال چون از دروازهٔ شهر [illegible] بیرون شدیم و بهامون در افتادیم پرده‌ها از شکرامها بر کنار شد همه پر از زن و دختر و بچه بی مردان + جوانان از پیش و پس روان بودند و اندر تمام این شکرامها آواز طبله و نغمه بر فلک بر شد + در وسط راه جائی [illegible] بسته بود همه بی چادر و مقنع از شکرامها بیرون آمدند برنگهای مختلف قوس قزح + سیاه و سرخ و زرد

و عنابی و نیلی و پیازی و گلِ اناری و امثال ذالک چه که چهرهای آنها باین رنگها بود و چه که لباسهای آنها + همه بطهارت رفتند و باز آمده بجای خود نشستند و نغمه ساز کردند + چون بمنزل مقصود رسیدند در مکانی فرود آمدند که گفتند این مکان ماما رمضانی یا مامای دیگری باین نام بود - در آنجا دیگها بر سر آتش بود و پلاو طبخ میشد + باز این زنان سیاه چرده از شکرامها بیرون آمده شور و شغب آغاز نمودند + بنده یک شطرنجی گرفته در جای دور دستی پهن کرده نشستم و ملاحظهٔ اخباری را نمودم + درین بین یک بزرگوار که گاریها دارد و بکرایه میدهد بر یک گاری دو اسبه نشسته با چند کس از هم شهریان خود تشریف آورد - کسی مرا گفت که این بزرگوار در راه که آمده است اندکی سیندهی نوش فرموده و حالا میخواهد بقدم بوسی حضرت وی مشرف شود + ساعتی بعد مرا گفتند باید بالای کوه رفت و مراسم مذکوره را بجا آورد + بنده برخاسته باتفاق دیگران روان شدم - نزدیک زینهٔ اول که رسیدیم گدائی ناتراشیده نشسته بود مرا گفت فاخلع نعلیک انک بالواد المقدس طوی کفش خود را از پای بیرون کن مرا بسپار که در اینجا پادشاه هم کفش خود را بیرون میکند + گفتم کفشهای خود را بیرون میکنم و بی ترا امانت دار ضرور ندارم + چون بر سر تربت پیر رسیدیم چادر بسیار بزرگی از گل سرخ که معلوم نیست چند سیر وزن آن بود بالای مزار او افکندند + صدها گدای تری گردن ایستاده بودند و چراغ طلب میکردند + از اتفاق چشم بنده افتاد بر عرایض بیشماری که همه سر گشوده بود و هر یکی بیک عنوان خاصی همت و حاجت خود را از آن ولی طلب نموده بود + زنی شکایت از شوهر خود و رفتار و بی مهری او داشت - یکی را شکایت از بد رفتاری هیوی (سوکن) خود بود - یکی طفل طلب کرده بود - یکی از بد رفتاری قرین خود گله داشت - یکی پسر میخواست - یکی نوکری و روزگار میخواست و امثال ذالک + و در این همه عرایض نام هر کسی مندرج بود مثل فلان بی بی و فلان بیگم مثلاً قمر بی بی و شمس النساء بیگم وغیره وغیره +

در آن مقام کوه پاره است که در بالای برزن که از زمان خلقت جهان در آنجا افتاده و بید قدرت خالق زمین و آسمان از میان بفاصلهٔ یک گز شکاف خورده است از بالا بپائین و

مابین این لخت کوه را ارادت کیشی زینه ساخته است برای آمد و شد + هنگامیکه از آن معبر عبور میکردیم شنیدم که بعضی ببعضی دیگر میگفتند که حضرت ولی بعصای خود این سنگ را شکاف زده + چون بپایان این کوه پاره رسیدیم قبر دیگری را ملاحظه کردیم و پیرزنی پیش دویده زایرین را گفت "تربت بی بی را زیارت نمی کنید؟" من جویا شدم که این مزار کیست گفت این مزار "پیکه بی بی است" زوجهٔ آنحضرت + پیکه در زبان هندی بی نمک را گویند. اگرچه وجه این تسمیه یا لقب تاکنون بر بنده معلوم نیست مگر اینقدر میدانم که هر که بنذر این بی بی طعامی طبخ کند آن طعام باید بدون نمک و مرچ باشد + بهر حال آن بی بی صاحبه را نیز زیارت کرده روان شدیم + بالای این کوه بعضی جاها صاف و مسطح است و بعضی جاها را مسطح هم نموده اند و صدها بساط گدائی گسترده است از گدایان که بعضی خود برای دیگر مشاغل خود رفته اند مگر آن بساط ها را گسترده نهاده اند و صاحبان غیر از زایرین یک پیسه یا چند کوری بر آنهامی اندازند و میروند + همین حال است در صدها زینه که بالای کوه میرود. و همچنین در سراسر راه از دروازهٔ حیدرآباد تا بآن کوه همه جا فقیر و گدا و کلاش موجود است +

چون بمنزل مراجعت کردیم سفره را گستردند و جمعی گرد آن نشستند و پلا را آوردند گرم گرم ولی گوشت آن مانند چرم نپختهٔ گامیش سخت بود + بعضی از جوانان چیزی از آن گوشت ها را به نیش کشیدند و باقی را بناچار نزد سگان انداختند + سگان هم که در آنجا بیشمارند شکم سیری از آن مائدهٔ لذیذ نوشجان کردند ولی نه بدون جنگ و جدال بایکدیگر. پس آنگاه من بمسجدی رفته کتاب و اخباری داشتم زمانی بر آنها ملاحظه کردم و بعد خوابیدم. ساعت چهار کسی آمده مرا خبر کرد که اکنون وقت رحیل است بیا سوار شو + آن بزرگوار که با رفیقان خود در گاری دو اسبه آمده بود گاری خود را بشتاب براند و روان شد. کسی مرا گفت که در راه و میان صحرا مقام تبرکی است که این وقت در آنجا خرمهای سیندهی خالی میشود و این شخص بآنجا میرود + اندک زمانی بآن جای تبرک رسیدیم که اگرچه وقت آمدن در آنجا تنفسی نبود مگر در این وقت مراجعت

قیامتی برپا بود و صدها مرد و زن و پسر و دختر از هر ذاتی خصوصاً از این گروهی که خدا آنها را
خطاب فرموده میگوید کنتم خیر امة + آن بزرگوار را با یاران دیدم که دایره وار نشسته و خمی
در میان نهاده اند و از نیک و بد جهان فراغتی دارند + چون قطار گاریها طویل بود و ما از همه پیشتر
بودیم لهذا معلوم نشد بر بنده که آیا آن زنانی که در گاریها بودند نیز کسی از آن آب حیات نوش
نمود یا نه زیرا که چون گره (خم) سیندهی را از دوری می بینند آب در دهان آنها جمع میشود و حالشان
دیگرگون میگردد + بالجمله ما گاری بانان خود را گفتیم که بشتاب برود مگر چنین معلوم میشود که این بزرگوار
وعده کرده بوده است که در مراجعت این گاری بانان را بخششی نماید و لهذا اینها آمده همه در گاری
خانه او جمع شدند که خارج از شاهراه بود در زمان طویلی در آنجا مکث کردند + اکنون دو ساعت از
شب گذشته و ظلمت عالم را فرا گرفته و هر کسی را در خانه خود کاری و پخت و پزی است و لی گاری
بانان بامید بخشش قدم بر نمی گیرند آخر الامر جمعی باتفاق گفتند که تا آن خم سیندهی تمام نشود آن
بزرگوار نخواهد آمد و محتمل که تمام شب شود - آن وقت گاری بانان مایوس گشته روان شدند و
یک پاس از شب گذشته بمکانات خود رسیدیم +

والا باید صاحبان دانش ما غور فرمایند و ملاحظه این کیفیات رنمایند - چنانچه سابقاً عرض شد
بنده را با عقاید مذهبیهٔ هیچکس و هیچ گروهی بحثی نیست و هرگونه خرافات مذهبیهٔ ما مسلمانان
بظاهر [illegible] معدوم نخواهد شد بجز آنکه علم و تربیت نیک عالمگیر شود + ولیکن بنده را بحث است
با موری دیگر - مثلاً (۱) این است که یک فقیر بیچاره برای یک سر تراشی طفل خود اگر یک یا دو شکرام بکرایه
بگیرد و چند کس از اهل خانه و قرابتیان خود را همراه گرفته بچنین مقامی ببرد و ده یا پانزده روپیه و گاهی هم
صرف کند مضایقه نیست و لی بیشک در این کار چهار چند آن مبلغ را برباد کرده و حال آنکه اگر بیچاره
برای سر تراشی معمولی طفل خود یک آنه بخواهد یا دیگری برای روشنی مسجدی چهار آنه یا دیگری برای
محتاج مدرسه یک روپیه طلب کند نخواهد داد + (۲) آنکه این همه زن و دختر جوان و خرد یا پیر را برگرفتن
در این مقامات بردن و همه در حضور یا در قربت بیگانگان نواختن و سرائیدن برای کسانی که میگویند

ما مسلمانیم بی نهایت قبیح است - (۳) در چنین مقامات متبرک و در حضور چنین اولیاء کرام شراب و سیندهی نوشش فرمودن کمال بیحرمتی و بی ادبی است - (۴) اگر ربع یا دو یک این مبلغی که در این امر بیمعنی و بواقع گناه عظیم صرف شد برای مخارج مدرسه یا مسجدی صرف می شد هزار بار فائده و ثواب آن بیش بود + بنده این مطالب را باین گونه عوام کالانعام بازاری نمی گویم و روی خطاب من باین اصناف خلق نیست بلکه این چیزها را به مولویان عالی شان و بزرگان و حکومت مسلمانان میگویم و روی خطاب من بآنهاست +

بنده لبطور نمونه از حالت تمام ممالک اسلام و خصوصاً از حالت حیدرآباد بیان میکنم نسبت باین مقام سکندرآباد که سالهای دراز است بنده در آن سکونت دارم + در این مقام که شهر بسیار آباد و معمور و پر خلقت است و بطور احتمال ده هزار یا بیشتر مسلمان در آن ساکن اند یک مدرسه است نه بسیار قدیمی - یک مسجد بزرگ است و یک قبرستان + مسلمانان این سرزمین مانند مسلمانان جهان اکثر و اغلب لاعلم استند مگر خدا تعالی بحکمت بالغهٔ خود بعضی از این اشخاص را بسیار صاحب دولت و مکنت نموده - یعنی که این اشخاص از پنجروپیه الی ده روپیه میتوانند در ماه اقلاً پنجاه روپیه درمیان خودشان جمع آرند و بعضی دیگر از چهار آنه الی یک روپیه پنجاه روپیه دیگر جمع آوری کنند که صد روپیه شود + قبرستان اینها مانند قبرستانهای مسلمانان هر مقام دیگر است تباه و خراب و بی بندوبست و مردگان را همه بر روی هم دفن میکنند + آن مسجد بزرگ که جامع خطاب دارد همیشه پیش امام آن شاکی است که مسلمانان این مقام چندان مدد نمی کنند که اقلاً خرج روشنی مسجد برآید و غالباً بجاهای دیگر رفته و از کسان دیگر چیزی اخذ میکند + مدرسه این مقام را چه گویم که مقام افسوس است و از کیسهٔ یک شخص یک آنه برای مخارج این مدرسه بیرون نمی آید + در اینجا ضرور است که لبطور جملهٔ معترضه دو مطلب دیگر را هم ذکر کنم (۱) اینکه این یک عمل همیشه درمیان مسلمانان از قدیم مروج بوده است که بعضی از صاحبان دولت در جائی مسجدی میساخته اند چنانچه در این سکندرآباد سوای آن مسجد جامع چند مسجد خرد دیگر هم میباشد که در هر یک سوای

امام مسجد دو یا سه کس دیگر هم نماز میکنند و شبها یک چراغ گلین در آنجا میگذارند + (۲) اینکه این مدرسه سکندر آباد در ایک برادر یا خواهر خرد هم میباشد یعنی کتابخانه است که چند اخبار را در آنجا ملاحظه مینماید مگر اجزای این کتابخانه تا بنده دیده ام از چهار یا پنج کس بیش نیستند +

ولیکن برخلاف آنچه اکنون ذکر شد در این سکندر آباد اقلاً در هر سال صد عروسی - رسم تسمیه خوانی - رسم سرتراشی - ختنه - گل پوشی - عقیقه - نذر و نیاز های بمبئی - تعویذ و پلیته - چله تازه مولود - دهم و چهلم مردگان - و بسیار کارهای بیهوده دیگر بجا آورده میشود که از اعلی گرفته تا ادنی همه شریک و شامل اند و اگر هر یک صرف ده روپیه زاید از حد اعتدال خرج کند یک هزار روپیه میشود - مگر نه چنین است بعضی از این رسوم ها و نیاز ها که بکلی بمبئی و ناجایز استند و در هر یک همه اقلاً پنجاه روپیه زاید صرف میشود و بالجمله پنجهزار روپیه در سال مفت بباد میرود و حال آنکه نه یک مسلمان واقعی و مستحق از آن میخورد و پوشیده میگردد - نه یک طفل از آن علم حاصل میکند و تربیت معقول میشود و نه پنجروپیه از آن بمد خرج مدرسه یا برای روشنی مسجد یا در تعمیر قبرستان صرف میشود و خدایتعالی در حق این اشخاص فرموده است وانّ المسرفین هم اصحاب النّار +

همین است حال شیعه و هر فرقهٔ دیگری از مسلمانان + اگرچه در مذهب مختلف اند ولی بموجب این کلام که بر سر زبان همه است "هر ملک و هر رسم" یعنی انّا وجدنا اٰباءنا علی امّة وانّا علی اٰثارهم مقتدون در رسوم و عادات و رواجهای بمبئی و خرچهای پوچ و اعمال خلاف شرع همه یکسان اند + من از کارهای فرقهٔ شیعه بیش و کم باخبر استم مگر جای ذکر آن ها اینجا نیست - همین قدر میگویم که مثلاً آنچه در ایام محرم برای امام حسین علیه السلام میکنند معلوم نیست که اگر خود امام حسین ع در این ملک ممکن باشد که تشریف آرد با او چگونه سلوک خواهند کرد + برای شهرت و نام آوری مجالس متعدده برپا میکنند ولی پنجروپیه در کارهای خیر دیگر صرف نمی نمایند +

مگر هیچ مسلمانی از هیچ فرقهٔ از من رنجیده نشود زیرا که این حالات مخصوص بیک فرقه یا اهل یک ملک امروزه نیست بلکه اهل هر ملک و هر فرقهٔ از اهل اسلام همیشه باین حالات در بوده اند +

و گذشته ازین غرض فقیر صرف این است که مسلمانان در هر زمانی از آن کارهائی که فائدهٔ کلی
داشته اند براحوال عموم خلق الله و باعث ترقی ملت آنها بوده بسیار کم و بندرت کرده اند و برخلاف
کارهای دیگر که ابداً مفید براحوال خلق نبوده اند و غالباً خلاف شرایع اسلام بوده اند بسیار
کرده اند + برای مثال عرض میکنم که در تمام ممالک اسلام از ابتدا مساجد بیشماری ساخته اند
که اکثر و اغلب خراب و ویران افتاده اند چنانچه در حیدرآباد و اطراف آن دیده میشود و صدها
مسجد کوچک کوچک که بعضی بزرگ هم هستند در صحراها و سنگلاخها بفاصلهٔ پنجصد و هزار قدم
افتاده اند خراب و ویران - امروز هم هر صاحب دولتی از هر صنفی و از هر جا و بهر نحوی که دولت
خود را حاصل آورده باشد مسجدی می سازد + مگر هیچ وجه من الوجوه آثار یک مدرسه در هیچ مقامی
دیده نمیشود + و حال آنکه بهر حال باید مدرسه مقدم باشد بر مسجد زیرا که در مدرسه معرفت خدا
حاصل میشود و در مسجد صرف نمازی میشود بدون معرفت + مگر ما باید بگوئیم چنین معلوم میشود که
در ازمنهٔ پیشین نمازی بیش ازین زمان ما بوده و امروز هم با نماز بی معرفت بی نهایت بیش
است از بی نماز با معرفت + غرض آنکه کارهائی که همیشه در میان اقوام متمدنهٔ دیگر و امروز
در میان اهل یورپ مایهٔ ترقی بوده گاهی در میان مسلمانان وجود نداشته و امروز هم وجود ندارند
هر چند که دولت هم در میان آنها بوده و هست مگر دولت همیشه در غیر مقام حقیقی خود صرف شده +

اجمالی از شرح حال این فقیر

باید دانست که این شرح حال فقیر نیز سراسر مشتمل است از بیان همدردی و اخوت و
مروت و فتوت عموم اهل اسلام و خوانندگان باید در همه جا در مد نظر داشته باشند این کیفیات
را + این شرح حال بکمال اجمال خواهد بود که اصل و لب مطلب معلوم گردد و کتاب هم حجیم نشود +

قاعدهٔ کلی جهان و جهانیان و هر قوم در سراسر زمین این بوده است تا این دم و خواهد بود
تا جهان موجود است که بموجب بود و باش در یک خاک خاص و یک قسم عادت خاص یک نوع تمدن

و زندگی خاص و یک طبیعت و سرشت و زبان خاص و از همه بالاتر یک دین و مذهب خاص اگر شخصی از اقصای شرق برخاسته باقصای مغرب روان شود خواه باراده سیاحت و مسافرت باشد خواه باراده کسب و تجارت باشد. خواه باراده جلب منفعت یا باراده گدائی باشد بالضروره و مجبوراً باید بخط مستقیم برود در نزد جنس و قوم و ذات و هم دین و هم مذهب خود و در صحبت آنها بسر برد و هر حاجتی که دارد از آنها و بدستیاری آنها حاصل کند. و غایت و نتیجه اینهمه همدردی و اخوت است + اگر این کیفیات باعث و در میان نبودی هیچ فردی از افراد بشر را همجنسی نبودی و نتیجه آن جنسیت و تمدن و همدردی و اخوت و مروت در جهان وجود نداشتی و ارسال رسل و انزال کتب هم بکلی بی ضرورت و فعل لغو بودی و تمام اولاد آدم در این وقت مانند بهائم و حشرات الارض در صحراها پراکنده بودندی +

از آنطرف حکمت بالغهٔ خداوندی در آفرینش بنی نوع انسان متمدن و بهر حال محتاج بیکدیگر و تماماً غیر مساوی در حالت و طاقت و دولت و مکنت و هر چیز و هر کیفیت دیگر همین بود که بهر حال و در هر احوال از یکدیگر یاری کنند که آنرا (یعنی آن یاری کردن را که صورتها و حالات مختلف دارد) آدمیان بنامهای مختلف میخوانند مثل حمیت. آدمیت. انسانیت. همدردی اخوت. مودت. مروت. فتوت. مردانگی. جوانمردی. همت. جود. سخا. بذل. دوستی. اتحاد. اتفاق. وفاق. جانفشانی. جان نثاری. و امثال ذلک. و نیز همین حکمت بود درانیکه خدا تعالی غالباً گروه قلیلی را صاحب این کیفیات و دارای این خصال و صفات مذکورهٔ بالا نمود و بسیاری دیگر را نسبت بآن گروه اول ضعیف. کم طاقت. بی نوا. بی دانش جاہل. عاجز. حقیر. فقیر. بیچاره و امثال اینها خلق فرمود + پس بهر حال قانون کلی جهان و نظام عالم براین قرار یافته است که بنی آدم همه بحسب حالات مختلفهٔ خود یکدیگر را یاری کنند و بخصوص کسانی که دارای آن کیفیات و صفات اول هستند از کسانی که دارای کیفیات و صفات ثانی میباشند. بعبارهٔ اُخری کسانی که صاحبان دولت و ثروت استند خدا تعالی مقرر فرموده است که

متکفل حال کسانی باشند که بی نوا و بی نان و بیچاره اند + پس این کیفیات تمدنی و احتیاجات خلق الله است بیکدیگر که یک بندهٔ خدا را از امریکا برداشته بملک هندی اندازد و دیگری را از هند بلند کرده به چین میبرد - و بر هر فردی از افراد خلق واجب است یاری کردن از هم خلقان خود + اگر این امر بر اهل اسلام بطور عموم و اهل دانش آنها بطور خصوص معلوم شد اینک فقیر می آیم در بیان شرح حال خود که بتحقیق شرح حال تمام مسلمان جهان است +

فقیر از ملک خود که بر آمدم چون سایر بندگان خدا که ابتداء بارادهٔ حصول نانی و کسب زر و مالی از ملک خود بیرون می آیند بارادهٔ آن بر آمدم که بهر صورتی باشد یا بگدائی یا به کلاشی یا بطور دیگری چند صباحی در بمبئی بمانم و چند روپیه از بزرگی گرفته بوطن خود مراجعت کنم + از آنجائی که خدا تعالی بنا بر مصالح بسیاری که جز او هیچکس نمیداند طبایع و خصال بندگان را بی نهایت مختلف خلق فرموده دو حالت نیز در وجود فقیر خلق فرموده است که نمیدانم نیک اند یا بد و نیز نمی توانم گفت که این حالات رحمت الهی میباشند در وجود من که باید برای آنها شاکر باشم پروردگار خود را یا نقمت اند که باید شاکی باشم از و + مگر بهر حال من این دو حالت را رحمت و نعمت خداوندی میدانم هر چند که از آنها صدمات و مصائب بی غایتی بمن وارد آمده است و تا اینندم بسبب این دو حالت روز خوشی ندیده ام و مدام در آفت در بوده ام + اول اینکه همیشه بالطبع و از طفولیت از صحبت عموم خلق بر کنار بودم و نمی توانستم که در صحبت مختلف مردم بسر برم و با هر فرقه و گروهی بسازم و خوش باشم خصوصاً از صحبت کسانی که از هزل و یاوه و مسخرگی و شوخی و از اینگونه چیزها و کارها خوش اند + ثانی اینکه از وطن خود که بیرون آمدم بحالت و صورت سایر اهل ملک خود و از جهان بیخبر و بی پروا بودم مگر در اندک زمانی حالت من دگرگون شد یعنی آن زمان با این خیال و در این حالت نبودم که بعد از آن کتابها و رسالهای متعددی نوشتم از قبیل این کتاب و همه در همدردی و اخوت و اصلاح حال عموم برادران دینی خود و بی زمان درازی نگذشت که این خیال بلکه جنون لاعلاج بسر من افتاد + اگر این دو حالت را عاقبت خیر و نتایج نیک باشد و این

شاخ محن روزگاران بری آرد موجب شکرگذاری خواهد بود از آن حکیم علی الاطلاق که شش ماه
ارادهٔ ماندن مرا در ملک هند مبدل نمود بتمام ایام حیات من که دیگر روی وطن و دیدار والدین و
برادران و خواهران و رشته داران خود را ندیدم تا امروز وابداً امید از بازگشتن بوطن هم قطع نموده ام +
چون طبیعت آن بزرگ مانند سایر بزرگان و صاحبان دولت و ثروت اهل اسلام شوخ و از
هزال و مسخره بی نهایت خوش بود لهذا چند روزی بعد بنده ترک آمد و شد او را گفتم و چند سالی را
در مکان شخص تاجری اقامت داشته چیزی مینوشتم و در عوض آن چیزی هم میخوردم + پس
یکسال بطرف بنارس و لکهنو رفتم و آن زمان تازه آن شهر بقبضهٔ انگریزان در آمده و بهر حال
از مردمان آن صفحات هم بوی همدردی بشام نمی رسید یعنی که بوی همدردی را خود هم نشنیده بودند +
پس از آن قسمت شده بود که باین خاک پاک یعنی حیدرآباد فرخنده بنیاد در افتم + اگرچه شب و روز
دعا میکنم که خدایتعالی این ریاست را مدام برقرار بدارد و رئیس این ریاست را یکصد و بیست سال
عمر دهد و سایهٔ عاطفتش را از سر بیگانه و آشنای این زمین بازنگیرد و خلق این ملک را توفیق
هرگونه عمل خیر خصوصاً همدردی و مروت عطا کند مگر بتحقیق که خلق این ملک خواه ملکی باشد و خواه
غیر ملکی غالباً گاهی از همدردی بوی نشنیده اند و از اخوت و فتوت و مردمی خبردار نبوده و نیستند
و این خاک و آب و هوای آن چنان است که هرکسی چند روزی قدم در آن نهد صورت و سیرت
خلق آنرا حاصل میکند و خوی آنها را میگیرد + اگرچه صاحبان دولت و ثروت درین شهر بسیار استند
و کرورها زر در هر سال بر باد میشود مگر یک پیسه و یک حبهٔ آن در راه رضای خالق و در همدردی
و اخوت خرج نمی شود و بطریق نیک صرف نمی گردد زیرا که مخارج بیهوده در اینملک بیحساب است +
هرکس که بی هنر یعنی نیکبخت و خوش نصیب و خوش قسمت است در این سرزمین در بهشت برین است
برخلاف آن هرکه با هنر یعنی بدبخت و آسمان با او بر سر قهر و غضب و کوکب نصیبهٔ او در حضیض است
با دوزخیان قرین است + هرچند که این حال عامهٔ این ملک نیست و در تمام ممالک اسلامیان
همیشه بر این منوال بوده و امروز هم برهمین منوال است مگر چنین معلوم میشود که این ملک و این

خاک فوقیت داشته باشد بر سایر اقطاع زمین که در قبضهٔ مسلمانان است + مثلاً اگر علم و هنر و
کمال هم در جهان و در میان اقوام متمدنهٔ عالم قدر و قیمتی دارد و در این سرزمین هزار خرمن علم و هنر
بیک جو نصیب و قسمت برابر نیست - اکثر اصناف وضیع و رذیل در کمال خوشی بسر میبرند و اکثر
اصناف شریف و نجیب و عزیز در حالت پستی و بینوائی روزگار میگذارند +

ولی باید دانست که در اینجا مطلب بنده دیگر است + در تمام ممالک اسلام خلق چنین
می پندارند که هر کاری را باید پادشاه یا حکومت بکند + مثلاً در حیدرآباد امرا و صاحبان دولت و
مقدرت چنین میدانند که اگر غریبی وارد این شهر شود باید از کیسهٔ پادشاه یا خزانهٔ عامره بار یا
چیزی باو داده روانه کنند + یا آنکه ساختن مسجدی و شفاخانهٔ و یتیم خانهٔ یا مسافرخانهٔ و امثال
اینها و مدد طبع کتابی یا صدها کار خیر دیگری ازین قبیل کار حکومت است و باید از زر حکومت بشود
و زر اینها باید در طرق بسیاری همه خلاف شرع و انسانیت برباد شود + ولی چنین نیست و نباید
چنین باشد - این امور کار افراد قوم است که همه بالاتفاق یا هر گروهی جداگانه بر وفق یک ضابطهٔ
خاصی همیشه هر فردی باندازهٔ مقدرت خود از هشت آنه الی بیست روپیه و زیاد ازین بدهد - باین نحو
کارهای خیر بسیاری صورت می پذیرند + بعضی از صاحبان دولت هستند که میتوانند هزارها روپیه بدهند
و اگر خرجهای بیمعنی را موقوف سازند یا تخفیف دهند از این مبالغ هم زیاده میتوانند + در همین وقت
صبح شنبهٔ ۲۶ محرم الحرام شخصی بیان کرد که شب گذشته عروسی را از سکندرآباد به حیدرآباد بردند
بادستگاه شاهانه - مهر آن عروس یک لک روپیه و یازده هزار و بیست و پنج اشرفی بوده و
هر ظرفی که در جهیز عروس داده بوده اند نقره بوده است + البته در چنین عروسی پنجاه هزار روپیهٔ
دیگر هم برباد شده که ممکن بود صدها کار خیر از آن شود و بسیاری از بندگان خدا همیشه از آنها
بهره مند شوند و ترقی کنند + ولی این مردم چنین توفیقات را کی حاصل میکنند که هادی آنها
شیطان و هوای نفس است و از جادهٔ همدردی و اخوت و مروت خارج اند +

چون بنده از جهان اوائل اندکی از حالت روزگار باخبر شده بودم و همیشه شوق براین

داشتم که اگر ممکن شود و از من برآید از حالات زمانه چیزی همزبانان خود را آگاه سازم لهذا شروع کردم بنوشتن بعضی از کتب و رسالجات + از آنجمله کتابی بود در یک علم بسیار شریف پر فایده که در زبان انگریزی "پولیٹکل اکانمی" گویند و در ملک ما بی نهایت ضرور است و گمان میکردم که در حیدرآباد بی اندازه از آن قدر شناسند و خصوصاً سر سالارجنگ اوّل که بسیار مردم تعریف میکردند که بی نهایت ساعی است در ترقی و سرسبزی و افزایش زراعت و دولت ملک خود و قدردان اینگونه چیزها و اهل دانش و بینش و مردم شناس است ـ مگر بعد معلوم شد که هیچیک ازین صفات در وجود او نبود و شهرت بیجا بود + آن زمان با خودمی اندیشیدم و از خوشی در جامهٔ خود نمی گنجیدم که اگر سر سالارجنگ قدر این کتاب را بشناسد و مبلغ معقولی بطور انعام عنایت فرماید ممکن خواهد بود که بملک خود مراجعت کنم ـ یا آنکه مانند دیگران منصبی یا وظیفه قرار دهند و بمانم تا بمیرم + مگر افسوس است که چنانچه گفته اند " ما در چه خیالیم و فلک در چه خیال کاری که فلک نمود ما را چه مجال" عاقبت الامر پس از سه سال پریشانی و سرگردانی و یأس آن کتاب را باز پس گرفتم و شخصی فارسی شاپورجی آنرا به اقبال الدوله داد و بالجمله آن کتاب از دست بنده برفت و کمر امید و همت مرا شکست و یک پیسه از آن محنت چندساله عاید من نشد ـ آن وقت دانستم که در رحل فردوسی چه بوده مگر این قدر بود که او را فرمان دادند که آن محنت را بکشد و مرا فرمان نداده بودند +

ابتدا بخدمت خوانندگان این اوراق عرض نمودم که این شرح حال و سوانح عمر خود را اگر بنده بخواهم مفصلاً بنویسم که مشتمل است از حالات واقعات ۷۴ سال زیست بنده در ملک هند که ۳۵ سال آن را در حیدرآباد خلد بنیاد بوده ام بی نهایت طویل و جگر خراش میشود و لی ارادهٔ بنده این است که خلاصه و لب اینهمه واقعات را مانند مشتی نمونه از خرواری تحریر نمایم ـ لهذا عرض میشود که از ابتدا فقیر در سکندرآباد رحل اقامت افکندم و تا امروز هم در آنجا سکونت گزینم ـ از همان اوائل که در امیدواری عنایت سر سالارجنگ چند سالی بسر بردم و پس از آنکه برای حصول لقمه نانی

مجبور بودم که از دور اجستجو کنم ونیز بسبب آنکه بسیاری اوقات باُمید آنکه بعضی از صاحبان کرم به ہمدردی چیزی عنایت فرمایند برای طبع بعضی از کتب بنده اقلاً نیمی از این سنوات ملاکه در حیدرآباد بوده ام ودر طی مسافت فیما بین سکندرآباد و حیدرآباد و در این ذهاب وایاب بوده ام وغالباً پیاده وامروز ہم ہمین حال است + حضرت علی مرتضیٰ باوجود آنکه ہر روز درنخلستانها آبیاری میفرمودند از باغات یہودان وبرای ہر دلو آبی کہ می کشیدند یک دانهٔ خرما میگرفتند ودستهای مبارک آنحضرت آبله برآورده بود مع ذلک میفرماید مشقتان لا ثالث لهما المشق بالاقلام والمشی بالاقدام واین ہر دو از ابتدا نصیب من بود وخصوصاً در حیدرآباد + مگر جای عبرت است که باوجود طی ده دوازده میل مسافت وتباہی دو یا سه روز از ایام ہفته باز چندین کتاب جسیم وضخیم وصد ہا رساله نوشتم که ہر یک کم از کم از سه یا چہار جزو وبعضی از چہل یا پنجاه جزو کم نبود این ہمه کتاب ورساله را محض در ہمدردی وبرای بهبودی وترقی مسلمانان نوشتم بمضامین و کیفیات مختلفه - در ہمین وقت ده دوازده کتاب نامطبوع نزد بنده موجود است وہمه مفید - ولی نتایج اینهمه محنت وخدمت از مسلمانان چه بود وچه شد در ذیل درج میشود +

اوّل - اگر چه بنده اہل اینملک نبودم وبلحاظ بیگانگی ابداً مرا حقی بر حکومت وخلق اینملک نبود ولی بلحاظ آنکه مسلمان بودم ودر پای تخت ریاست مسلمانی وارد شدم البته حق ہم دینی را داشتم - وگذشته ازین در این ریاست مردم ہر ملکی وپیرو ہر دین وآئینی میباشند واین خوان عمیم گسترده است وچه دشمن وچه دوست میخورند ومیبرند وبسیاری از حقوق خود ہم بی نهایت زیاده خورده وبرده اند ومیخورند ومیبرند - بلکه بسیاری بطور دزدی وبکمرای وخیانت بصاحب ومالک این خوان کلها برده وخورده اند وہمین قدر است که ما باید پیوسته دعا کنیم که خدا تعالی این رئیس را عمر طولانی بی دردسر عنایت فرماید واین ریاست را واین خاندان آصفیه تا قیام قیامت برقرار ودوام وبی آفت جاری ومستمر دارد + مگر چیزی که بود وہست فرق میان من ودیگران که من باندازهٔ خوراک موری بہره گرفته ام ودیگران باندازهٔ خوراک پیل وکرگدن واشد از این است که من بی نهایت

بدنصیب و کم قسمت بوده ام و دیگران بی نهایت خوش نصیب و پر قسمت بوده اند +

دوم - هنگامیکه من قلم برگرفتم بنوشتن بعضی نصایح در همدردی و محض بهبودی اهل اسلام و نیز بهبودی این ریاست بعضی گفتند که کسی ترا فرمان داده است که این کتاب یا درسالها را بنویسی و اگر فرمانی نیست ترا از کسی چرا فعل لغوی میکنی و با نامردم شکایت داری و ترا هیچ سببی نیست که شکایت کنی + بیشک این سخن درست و بجا و صحیح است - ولیکن اگر خردمندان صاحب تمیز کامل و با انصاف و همدردی نوع خود این امر را فیصله نمایند که این کار و اصلا هیچ کار نیک و با صواب و خدمت به همدینان و خصوصاً خدمت به این ریاست و اهل این ریاست محسوب نیست بنده تسلیم میکنم - و اگر انصاف دهند که این کار هم در شمار کارهای نیک و خدمات عالی شان محسوب است پس بنده دعوای آنرا میکنم که بخط مستقیم یا بخط غیر مستقیم چندان که من خدمت بعموم اهل اسلام و اهل این ریاست کرده ام هیچکس دیگر نکرده است - لهذا مرا مزدی در کار بوده است و اگر آن مزد چنانچه باید و شاید بمن نرسیده است من حق دارم که شکایت کنم + و گذشته ازین اگر بجای ادای مزد مرا رنجی از خلق رسیده است بیشک جای گله و ولوله است +

سوم - (۱) چنانچه ابتدا گفتم با وجود آنکه من بیگانه ازین ملک بوده ام مرا حقی نبوده است باین ریاست اکنون ۱۷ سال است که از خزانهٔ عامره و از خوان نعیم رئیس این ریاست ترله ربا هستم و هر ماهه یکصد روپیه مفت بمن میرسد که بحقیقت جسم و جان و دماغ و خون و گوشت و پوست من و اهل و عیال من پرورده نعمت این شاه هر دل عزیز است و بر من فرض است که هر نفسی هزار شکر احسان او را بجا آرم و هر دم از خدا تعالی بدعا طلب کنم که عمر او یکصد و بیست سال گردد و همیشه وجود مبارکش صحیح و سالم و در مهد امن و انبساط و خوشی و راحت و از هر آفتی دور در دولت و اقبال و جاه و جلالش روز افزون و این ریاست او در دودمان او مدام برقرار و از هر انقلابی مصئون باد تا بصبح قیامت و دشمن جان و دودمان و ملکش در کام نهنگ بلا گرفتار بماناد +

رباعی

ای شاه ز نعمت تو باشد پاسم — در پاس نمک نه همچو دیگر ناسم
از نعمت تو بود مرا خون بعروق — کافر بوم ار که قدر آن نشناسم

(۲) مگر حصول این مبلغ و وصول این نعمت در زمانهٔ سرسالار جنگ های اول و ثانی نشد بلکه
در زمانهٔ سر آسمان جاه جنت آرامگاه شد + (۳) طریق حصول این یکصد روپیه هم بدون
جهات خاصه و اسباب غیر معمولی نبود یعنی ابداً بلحاظ این خدمات و قدردانی ازین قلمزنی ها نبود
بلکه خاص از روی رعایت و عنایت بود اگرچه باز این هم خوب و باین هم قانع و شکرگذارم + (۴)
واسطهٔ این کار الحق نواب عماد الملک بهادر دام اقباله بود و من باید مدام شاکر و ذاکر او باشم
ولی باید دانست که در این هم سبب دیگری نبود جز رنجش خاطر بنده از جناب ممدوح یعنی چنان
نبود که نواب صاحب معظم الیه لطیب خاطر یا بلحاظ محن و تکالیف یا از روی قدردانی کارها و نوشتجات
حقیر این عنایت را در حق حقیر فرموده باشد بلکه بجهات دیگری بود که در این مقام ذکر آنها مناسب
نیست همین قدر است که مرا اندک رنجشی بود از جناب معظم الیه و از اندیشهٔ آن "که شاعر چو رنجد بگوید
هجا — بماند هجا تا قیامت بجا" قلم برگرفته در خواست صد روپیه برای بنده فرمود + و بالجمله درین
وقت باید فقیر بمضمون این شعر سعدی که فرموده "آنرا که بجای تست هر دم کرمی — عذرش بنه
ار کند بعمری ستمی" قلم بر جهات آن رنجیدگی (در واقع بتمام رنجیدگیها از همهٔ اهل جهان) در کشیده
شکر احسان جناب اوشان را بجا آرم زیرا با وجود آنکه قلم در دست دارم و در باب همدردی مینویسم
ممکن است که کسی حمله بر من آرد و گوید خلاف شرط همدردی است احسان فراموشی و اصل
شکایت از ابنای روزگار خلاف عقل سلیم است و جادهٔ مستقیم +

چهارم - ابتدا هنگامیکه بنده مضمونی می نوشتم در اخباری که تازه در حیدرآباد جاری
و اخبار ابتدائی بود موسوم به "شفق" بسیاری از مردم حیدرآباد پیوسته مرا می گفتند تو بسیار
سخت مینویسی [illegible]

قبل از آن مردم ندیده ونشنیده اند چیزهای بسیاری نسبت بآن میدهند وخصوصاً بهمان مثل اینکه تلگراف را اول معجزه میدانستند وبحقیقت از معجزه هم کمتر نبود ولیکن امروز تلگراف بدون تار هم پیدا شده وهنوز بسیار چیزها هستند که از تلگراف هم عجیب وغریب تر استند + خلقی که گاهی حرف حق نشنیده اند چون یکباری میشنوند گمان میکنند که دشنام است + بالجمله اخبار مذکور چون اخبارهائی که در حیدرآباد وایران (بلکه در سراسر مشرق زمین) بزادند وبمجرد یکه پای گرفتند وفاتشان در رسید در همان خرد سالی از جهان روان شد + پس از آن بنده شروع نمودم بنوشتن بعضی از رسالها وکتب که مفت بمردم میدادم وهمچنین مضامین بسیاری که در روزنامجات بیرونی درج میکردم + رفته رفته مردم نرم وعادی شدند از طرز تحریر من وخاموش ماندند مگر چنان گمان میکردند که این بیچاره چندی را فریاد میکند وچون دید که فریاد او بگوش کسی نمیرسد خود خاموش میشود + مگر چون دیدند که من در طریق خود ثابت بقدم استم وبهر گونه سختی وسستی زمانه وناهنجاری وبدرفتاری وبدکرداری اهل زمانه در ساخته ام ودر پیروی سودای خود قدم استوار دادم نوای خود را دگر گونه کردند وشروع نمودند بتعریف وتوصیف کردن وپیوسته مرا گفتند که الحق تو بسیار محنت میکنی در خدمت براوران دینی خود وهیچکس دیگر چون تو خالصاً لوجه الله وبمجرد خدمت نمیکند برای بهبودی اهل اسلام خدا تعالی جزای ترا بدهد + چون من سوال میکردم از اثر این همه محنت میگفتند که بیشک اثر کرده ومیکند وباین سخنان من همیشه کمال خوشنودی را داشتم که کلمات من در قلوب هم دینان من اثر کرده ومیکند وبحقیقت هم بایستی اثر کرده باشد زیرا که حق مینویسم وبیغرض واز روی همدردی وحمیت دینی خواه کسی بشنود وخواه کسی نشنود الغرض کسانی که این بیانات را میکردند بسیار معدود بودند وهنوز مرا یقین است که بسیاری از سخنان حق من ناخوش اند وبسیاره هم کم اثر نموده است در قلوب خلق +

اما اهل ملک خودم که خدا آنهارا توفیق خیر دنیا وآخرت دهد ودر طریق حق وصراط مستقیم هدایت فرماید همیشه بر کتب ونوشتجات من بدیده استکراه واستخفاف وبی پروائی ملاحظه فرموده اند تا امروز

و همیشه مرا دشمن دین و ملک خود و بی غیرت و بی حمیت و بیدین خوانده‌اند و دشنامها گفته‌اند و
اراده زدن و کشتن نموده‌اند و بواقع مرا کشتنی و سوختنی و سزاوار لعن و طعن دانسته‌اند + اگرچه
بحقیقت چنین و بیش از نیم و لی نه بموجب خیال و پندار آنها + ابتدائی از آنها قلم برگرفته در اخباری
چیزهای بسیاری که در وجود خودش بود و تهمت های سخت ناسزاواری در حق من نوشت + بار دیگر
بنده در اخباری که اسم با مسمای آن آزاد بود مضمونی نوشته بودم در آزادی جمعی از هموطنان من نزد
بزرگواری رفتند و از و خواهش نمودند که جواب آنرا بنویسد + آن بزرگوار قلم برگرفته ابتدا شرح طولی
در مذمت آزادی و از آن پس هزارها دشنام و صدها تهمت نسبت بشخص آزادی موهوم که سراپا
بشکل و شمائل فقیر بود برنگاشت + اینهمه برای چه بود محض برای این بود که از روی حمیت و همدردی
و اخوت و خیرخواهی صادق و واقعی من همیشه مینوشتم که اهل ملک من متصف اند بعضی از صفات
نامحمود که باید از خود دور سازند و در حکومت و سلطنت آنها اصول و قانون نیست و باید جاری سازند
اینها بجواب من میگفتند تو مردی هستی که لایق نوشتن این چیزها نیستی و خود سراپا عیبی چرا معایب
اهل ملک خود را ظاهر میسازی که دیگران آگاه شوند + و دیگر آنکه میگفتند همین گونه اصول و همین
قوانین و همین بی انتظامی و ظلم و جور و عدم آزادی برای ملک اهل ملک ما بهتر است از اصول و قوانین
کفار و مردمان فرنگ و تو کافری که نام اصول و قانون را بزبان جاری میسازی + مگر در این وقت
فقیر هزارها شکر میگویم بدرگاه خدا که عاقبت الامر پس از نوشتن و محنت سالهای من و با وجود آنهمه
دشنامها که من شنیدم بیکبار اهل ملک من از خواب غفلت بهوش آمدند و دانستند که ملک را
اصول و قانون و آزادی در کار است و بدون این چیزها ملکداری محال است + مگر هنوز هم اهل ملک من
از من راضی نیستند و هنوز هم دشنام میگویند - ولیکن من در حق آنها دعا میکنم که خدا آنها را براه راست
و صراط مستقیم هدایت کند زیرا چنین معلوم میشود که "ز عشق تا بصبوری هزار فرسنگ است" هنوز
مجلس شورای ملی ما کاملا قوام نپذیرفته و کسانی که در آن مجلس یا خارج آن مجلس هستند اهل غرض
و جاه طلب و دنیادار اند و طالب زور و استیلای خاصه خود میباشند + و بالجمله تا این نفسانیت را

انغو و ورنسازند و بموجب اصول هر کسی حد اقتدار و اختیار خود را نشناسد - حکام ادی و اقعی در ملک جاری نشود - و عموم خلق ملک علم نیاموزند - ابداً امیدی نیست که ملک با انتظام و قوم ما انسان و مهذب شوند +

پنجم - نتایج این همه محن چه بود؟ - اهل ملک خودم را درا ینجا بر کنار میگذارم که گاهی از این همه محن قدر ندانستند و یک کس هم شکرگزار من نبوده نیست + اما اهل اینملک - ابتدا چندی را مختلف طورها گفتگو میکردند - بعضی میگفتند دردی صاحب تو از بس سخت میویسی و دشنام میگوئی خلق همه از تو و نوشتجات تو بیزارند و بهمین سبب است که تو نتوانستی در این شهر نانی بکفایت بچنگ آری و ماند دیگران صاحب دم و دستگاه شوی و همیشه گرسنه + بعضی دیگر میگفتند که جاه دیگران رامی بیند و رشک میبرد و از بجهت است که سخت و سست و تلخ و ترش مینویسد و دشنام میگوید + بعضی دیگر میگفتند (و در روی خودم هم) که در این لباس وعظ و نصیحت و نوشتن این کتب و رسالجات اغراض خود را پوشیده دارد + بعضی دیگر میگفتند که عصمت بی بی از بی چادری است یعنی که چون اسباب و لوازم اعمال دیگران او را میسر نیست لهذا بر اعمال دیگران نکته چینی میکند و افعال دیگران را مذموم و مقبوح میشمارد - وامثال ذلک + از اینگونه سخنان و کلمات در حق انبیاء و اولیاء و بزرگان هر دین بسیار گفتند حتی در حق خاتم الانبیا و ائمهٔ هدی " کافر همه را بکیش خود پندارد " + مگر البته این گفتگوها را کسانی میکنند که جاهل محض و لاعلم بحت و از جهان بیخبر اند - یا خود اهل غرض و دنیا دار اند و دیگران را هم چون خودی بینند و چون خود میدانند + یا آنکه چندان عقل و مدرکه ندارند که بهر کاری بعقل رسائی خود بسنجند + مثلاً شخصی شراب خوار است و میخواهد فعل خود را از خلق پوشیده دارد - مگر تا چند میتواند آن فعل را پوشیده دارد و از امکان خارج است که همیشه فعل او پوشیده بماند + یا آنکه گروهی در حق آن شخص بدگمان یا در شک استند که آیا واقعاً شراب میخورد یا نمیخورد + یا آنکه یقین دارند که میخورد ولی بچشم ندیده اند + یا آنکه جمعی از روی خصومت و خبث طینت آن کس را متهم میسازند بخوردن شراب و بالجمله آخر الامر حقیقت آن امر در اندک زمانی

بر عالیان ظاهر خواهد شد و چنین نخواهد بود که مُدام مخفی ماند + پس صاحب دانش مُدرکه آن کس است که تا بطور حقیقت امری بر او منکشف نشود یقین در واقعیت آن نکند +

پس از آن حالت و طرز کلمات و بیانات مردم تغییر یافته بطور دیگر سخن گفتن آغاز کردند که هنوز هم چنین سخن میگویند و در حضور خودم که بحقیقت نمیدانم که اینها در قول خود صادق استند یا کاذب ولی بیشک بعضی هم صادق اند مگر در بعضی از بیانات خود + مثلاً بعضی که بحقیقت دروغگو هستند بموجب عادت خود زیاده از حد در لیاقت من تعریف و توصیف مینمایند از علم و دانش و هنر و کمال من و بحضور دیگران و اظهار افسوس و همدردی هم میکنند باینسان " دُردی صاحب هم یکی از مردمان عالی دماغ روزگار است - در علم و دانش از افلاطون و ارسطو درگذشته - اشعار او هیچ کم از اشعار فردوسی و انوری و سعدی نیست و از اشعار آنها تمیز داده نمی شود - بیچاره چه محنتی میکند و چه کتابها مینویسد - تمام روز و شب باین کار اشتغال دارد - شاید تا بحال یکصد کتاب نوشته است - در زبان انگریزی هم بی نهایت کمال دارد حقیقت وجودش مغتنم است - و عجب همتی دارد که همیشه کتابی یا رساله نوشته بر زر خود طبع میکند و در زیر بغل گرفته مفت بمردم میدهد - معلوم نیست که بیچاره از کجا می آرد که خرج این کتاب ها میکند - هیچکس از حال این بیچاره پرسان نیست - هیچ ماهی نمیگذرد که کتابی یا رساله طبع نمی کند و بمردم مفت نمیدهد - مگر در این ریاست کسی از او قدر نکرد - یک رساله آغا صاحب نزد من هست که یکی از اشعار آن این است " همه غارتگران ملک خویش اند کس نپرسد زنیکو او دکن " حقیقة راست میگوید - هان البته بزرگان و دانشمندان و نیکان جهان همیشه چنین در سختی در بوده اند - ولیکن دُردی صاحب خیال مکن که این رنج و محن تو رایگان شود - اگر در حیات تو بکار نیاید در ممات تو بکار خواهد آمد مسلمانان مرده پرست استند و این کتابهای ترا پس از تو بسیار قدر خواهند کرد و همیشه از تو یاد خواهند نمود " + تمام کلمات این بزرگواران را نمی توانم در اینجا کما کان و ببلاغت و طلاقتی که بعضی از اهل ایمانک بیان میکنند بیان و درج کنم - مگر باید دانست که من آنم که خود دانم " طاؤس را بنقش و نگاری که هست خلق تحسین کنند و او خجل از پای زشت خویش " - مرا هیچ

دانش و بینش و کمال و هنری بیش از آن نیست که درین کتب درج اند و ظاهر نموده ام و ابداً
ازین تعریفهای پوچ یعنی هم خوش نمی شوم + هان البته این بزرگواران بعوض این همه تعریف و تمجید
که میفرمایند اگر دست مبارک را در جیب نموده یک روپیه سکهٔ حالی برآورده بطور همدردی برای
طبع کتابی به فقیر بدهند صد هزار بار زیاده مرا خوش و ممنون و مرهون خواهند فرمود - مگر نه چنین است
"قرآن بر سر زبان است و زر در میان جان" آن روپیه برای کارهای بسیار مفیدهٔ دیگر است نه
برای این کار پوچ که نه حظ نفس در آن است و نه حظ روح + بخوبی باید بیاد داشت که همین تعریف
کنندگان اند که گاهی یک پول یعنی یک پیسه برای هیچ امر خیری نمیدهند و اگر صد هزار تعریف
بخواهی میکنند که "تعریف بر سر زبان و پیسه در سویدای قلب نهان است" + احتمال میرود که در تمام
عمر خود یک سخن راست بپدر خود هم نگفته و یک وعدهٔ باوفا با مادر خود هم ننموده اند - ازین
گروه است یک وکیل صاحب که اگر کلمهٔ شهادتین بر زبان راند بطور یقین دروغ میگوید +

ششم - در این مدت دراز که فقیر درین شهر بوده ام بجهات چندی و خصوصاً بجهت آنکه پیوسته
رسالها و کتابها نوشته در کوچه و بازار و مساجد و مجالس و محافل عزا و عروسی و ایام محرّم
وغیره بهر کسی محضاً لله داده ام با هزارها مردم آشنا شده ام - یحتمل کم خانه باشد در شهر حیدرآباد
و اضلاع حیدرآباد که اقلاً یک رساله یا یک کتاب من در آن خانه نباشد و در بعضی دیگر پنج و ده باشد
در میان این آشنایان امرای عالیشان هستند - جاگیردار و زمیندار - منصبدار - عماید - عهده داران
ریاست - شیعه و سنی - عرب و عجم و ترک - دکنی و هندوستانی و مدراسی (و هندو و فارسی) و غرض که
هر صنفی از اصناف خلق میباشند از اهل اسلام + امرا و زمینداران و جاگیر و منصبداران غالباً بلکه
تماماً باشندگان ملک استند ولی بسیاری از عهده داران عالی شان و وکلای صاحب دولت
و ثروت و کسانیکه در پیش چشم بنده صوبه دار و تعلقدار و نواب و جنگ و بهادر شده اغلب غیر ملکی
و بیگانه بوده و هستند + اگر بخواهم بطور تخمین بگویم یحتمل که این آشنایان پنج هزار یا بیشتر شده اند که
بعضی ازین ملک رفته اند و بعضی فوت شده اند و بسیاری زنده و موجود استند که خدا بر عمر و عزت

و دولت آنها بیفزاید و توفیق خیر دنیا و آخرت بآنها عنایت فرماید از این عدت مردم بطور یقین هیچ
کس بخوبی مرا شناخته و می شناسند و مکرر در مجالس و محافل صحبت و گفتگو هم در میان نفر
آنها دست داده و غالباً هم مرا در کوچه و بازار و مجالس و محافل دیده اند که بسته رسالجات یا کتاب
زیر بغل داشته ام و تقسیم میکرده ام و از میان همین اشخاص بوده اند آن گروه تعریف و توصیف
کنندهٔ دروغگو و وعده خلاف سابق الذکر +

حالا باید تأمل نمود که نه بلحاظ آنکه مرا بر آنها حقی بوده یا احسانی بر آنها داشته ام یا خدمت
بآنها کرده ام که مزد من بر ذمهٔ آنها باشد و مزد خود را طلب کنم بلکه بمقتضای عالم بشریت و تمدن
همبینی - هم مذهبی - همدردی - اخوت - فتوت - مروت - و اخلاق و ترقی قومی مرا توقع بوده
است که هر فردی از افراد این پنجهزار یا پنجصد کس از امیر بسیار عالی شان گرفته تا کسانی که
اقلاً بیست یا سی روپیه در ماه آمدنی دارند بحسب قدرت و طاقت و استطاعت خود گاه گاهی
برای مدد مخارج این کتب و رسالجات اندکی از من دستگیری کند + مگر باید دانست که باز بمقتضای
عالم جنسیت و قرابت دینی مرا از انگریزان و هندوان و فارسیان ابداً توقع نبوده است بلکه از
مسلمانان همدین خود توقع بوده + باز پیشتر آمده میگویم مرا از سنی توقع نبوده بلکه از هم مذهبان
خود شیعیان حضرت علی مرتضیٰ ع توقع بوده + باز میگویم مرا از هندوستانی توقع نبوده بلکه از
حیدرآبادی و از درویشان توقع نبوده بلکه از صاحبان دولت و ثروت توقع بوده + ولیکن از
امراء و صاحبان دولت اهل تسنن هم توقع نبوده بلکه از امراء و صاحبان دولت اهل تشیع توقع
بوده است زیرا که گفته اند الاقرب یمنع الابعد + اکنون می آیم بر سر تفصیل این اجمال -

(۱) امرای حیدرآباد عموماً سنی و شیعه و خصوصاً گروه ثانی + از قدیم الایام رسم همه ممالک
اسلام بوده است و این رسم این زمان و منحصر به حیدرآباد نیست چنانکه سعدی در گلستان خود
کیفیت ملاقات خود را با یکی از بزرگان بیان میکند و در آنجا دیگران را آگاه میسازد که بدر بار از
پادشاهان و وزراء و امراء مروید زیرا هر که بدون وسیلت یا بدون کارهای و اسباب ظاهری

بدروازهٔ این کسان برود بهر درجه و مرتبه که باشد اگر تا بشام برپا بایستد کسی از وی نمی پرسد که تو کیستی یا آنکه چند سخن ناهنجار هم می شنود " این گریبان میگیرد و آن دامن " + باین سبب من گاهی بدروازهٔ این بزرگان عالی شان نرفته و نمیروم + (۲) مگر بلحاظ مذهب گاهی امتحاناً از بعضی ملاقاتین این امراء شیعه که با بنده آشنائی دارند گفتگو کرده ام که آیا ممکن است که نواب شما در طبع این کتاب یا این رساله مرا مدد فرماید + این اشخاص که غالباً خود نیز نیک نفس و با مروت نیستند زبان افسوس و اسف گشوده میگویند " آغا چه گوئیم که این نواب صاحب چگونه است و چه مزاجی دارد - گاهی در این عوالم نیست و باین امور اتفاقی ندارد - گاهی باین کتابها نگاه نمی کند - تمام کارخانه او در قبضهٔ اختیار و اقتدار فلان منشی یا فلان هندوستانی است - بدون اجازت و مشاورت فلان منشی یا فلان هندوستانی آب نمی خورد و یک پیسه بکسی نمیدهد - این اشخاص و کسان این اشخاص مثل فلان منشی و چهار پسر او او را تنگ گرفته و خود میخورند و میبرند و ابداً نمی گذارند که یک پیسه بکسی بدهد علاوه بر این بیچاره بسیار مقروض است و امثال ذالک " + مگر بنده در اینجا تمام کیفیات و واقعات را نمی نویسم زیرا که دیگران هم از حالات خود و یکدیگر بخوبی آگاه اند - صرف برای نمونهٔ مشتی از خروار یکی دو حکایت را بیان میکنم در ذیل -

دو سه سال پیشتر چندین عریضه رجستر کرده بخدمت یکی از امراء بسیار عالی شان فرقهٔ شیعهٔ این شهر عرض نمودم مشعر براینکه چندین کتاب نزد فقیر موجود است که برای طبع آنها محتاج بمدد و یاری صاحبان همت قدر شناس استم اگر ارشاد و اجازت باشد اینها را آورده از ملاحظهٔ سرکار عالی بگذرانم + پس از مدت درازی جوابی آمد (که رسم جواب عرایض هم در اینملک معدوم است) + مضمون آن جواب این است

" مکرمی - تسلیم - بجواب معروضهٔ شما موسومه عالیجناب وزیر ....

سرکار عالی مورخهٔ ۲۳ ذی الحجه سنه ۱۳۴۲ حسب الحکم جناب محتشم الیه نوشته می شود که شما ضرور همچنین کنند که بصیغهٔ تعلیمات کار آمد خواهد بود و چونکه ......

لهذا جناب ممدوح به افسوس ارشاد میفرمایند که در این باره کاری کردن نمیتوانند فقط
مورخه خورداد سنه ۱۳۱۴ ف دستخط

چونکه نمیخواهم در این کتاب که موسوم است به "همدردی" نام هیچ بزرگواری را ازین قبیل ذکر کنم بلکه نام این بزرگواران را نامبارک میدانم که در کتاب بنویسم لهذا بعضی از کلمات این جواب را از قلم فرو گذاشته جای آنها را خالی نهادم + مگر این حکایت پری شباهت دارد بآن حکایت که در حکایات لطیفه درج است "فقیری بدروازهٔ توانگری شد و لقمهٔ نانی طلب کرد از اندرون خانه جواب آمد که بیگم در خانه نیست - فقیر گفت لقمهٔ نانی طلب کردم بیگم را نخواستم که چنین جواب میدهی" بنده صرف چند روپیه از جناب محتشم الیه توقع داشتم وگرنه خود صیغهٔ تعلیمات و دفتر تعلیمات و ناظم تعلیمات را بخوبی میدانستم و می شناختم + شاید که چون عریضهٔ فقیر در زبان فارسی ایرانی بود این محتشم الیه مطلب آنرا نفهمیده بود +

چندی پیشتر بطور اتفاق بمکان حکیم صاحبی رفتم - در ضمن گفتگو او خود فرموده فلانی من در نزد فلان امیر عالی شان نوکر استم اگر شما خدمتی داشته باشید بفرمائید تا انجام دهم + گفتم بیشک جناب فرشته که میخواهی محضاً لله کار خیری برای برادر مومن بکنی + کتابی بادداده گفتم درخدمت نواب صاحب پیش نما شاید پنجاه جلد ازین کتاب را فی جلد بهم خریده درمیان چاکران خود تقسیم فرمایند یکماه دیگر باز حکیم صاحب را ملاقات کرده گفتم نتیجهٔ عنایت جناب چه شد - گفت هنوز نواب صاحب آن کتاب را ملاحظه نفرموده + در ماه شوال گذشته که حصهٔ اول این کتاب ختم شد روزی علی الصباح نزد حکیم صاحب رفته گفتم این کتاب را ملاحظه فرمائید که چه نام نیکی دارد یعنی "همدردی" غالب این است که اگر نواب صاحب ملاحظه فرمایند عرق همدردی او بحرکت در آمده برای طبع آن فقیر همدردی فرماید + حکیم صاحب زبان بمعاذیر گشوده در حضور چندکس که نشسته بودند فرمودند بدهی صاحب اگر من این کتاب را بخدمت نواب صاحب ببرم یقین است که ملازمی را خواهد گفت که کتاب را

ببینی بگذار تا بعد ملاحظه کنم و آنگاه نه گاهی او را فرصت ملاحظهٔ اینگونه چیزها دست میدهد - نه یک پیسه
میدهد و کتاب هم از دست تو میرود + بنده با خود اندیشیدم که حکیم صاحب این معاذیر را پیش میکند
که ترقی مرا بعمل نیارد - گفتم بسیار خوب من کتاب را میبرم مگر زبان جناب که ورد نخواهد آمد و تکلیفی
در [illegible] مبارک نخواهد رسید پس جناب زبان خیری بحرکت در آرید و باقی را به نصیبهٔ بنده واگذارید
من هزار یا پنجصد روپیه از نواب صاحب نمی خواهم اگر ده روپیه هم عنایت فرماید کافی است +
هفتهٔ دیگر بخدمت حکیم صاحب رفته گفتم بفرمائید که خبر امید دارید یا خبر یأس - جناب حکیم صاحب
در حضور [illegible] پس فرمود "به والله همان روز عرض کردم و ابداً جوابی نشنیدم" - با خود اندیشیدم که
حکیم صاحب مؤمن است بیشک چنین سوگند میخورد در قول خود صادق است برخاسته از پی کار خود
روان شدم + پیرمردی در آنجا نشسته بود گفت "ترا فرمان داده بودند که کتاب بنویسی؟" گفتم آری
آسمانی پرور فرمان داده است مرا که کتاب بنویسم و از دنی طبعان برای طبع آن مدد خواهم +

سال قبل ازین کتابی نوشته بودم که خصوصیت داشت بحضرات شیعیان خالص مخلص
ودی زبانی حضرت علی مرتضی ع و بخدمت بعضی ازین بزرگواران بردم برای مدد طبع آن + اگرچه ابتدا
عزم خود را جزم کردم که درین کتاب ابداً نام کسی را بر قلم جاری نسازم خواه کسانی باشند که
از آنها ناشاکیم و خواه کسانی باشند که از آنها شاکر و احسانمندم مگر ابداً جا حتی نمی بینم در ذکر نام
کسانی که از آنها شاکر و ممنون استم و آن هم خالی از فائده نیست + لهذا بخدمت خوانندگان
عرض میشود که منسوب باین کتاب مذکور الصدر ابتدا در خدمت دو جوان رفتم یکی نواب وزیر جنگ
و دیگری داکتر میرزا کریم خان و هر یک پانزده روپیه نقد داد + پس از آن چند وکیل هندوستانی
و بعضی اشخاص دیگر حیدرآبادی بعضی پنج روپیه و بعضی دو روپیه نوشته دستخط فرمودند + ازین
بزرگان بعضی مبالغ عنایتی خود را اتمام و کمال هم ندادند + یک سید بزرگوار مدراسی که مکان او
نصف دار الشفا را فرا گرفته پنج روپیه نوشته بود مگر بعد از مدت دراز آمد و شد بسبب فقر و عدم استطاعت
موافق خواست و بنده بهمت والای خود او را معاف نمودم زیرا که بیچاره قابل ترحم است بموجب

ع "آنانکه غنی تراند محتاج تراند" + یک نوّاب عالی شان والاجاهی که اگرچه نوّابی از ورفته مرلی امارت
براو باقی است وعده فرمود که بوکیل صاحبی که معتمد اوست فرمان دهد برای عنایت چند روپیه مگر
از چهار ماه قبل از طبع کتاب تا چهار ماه بعد از طبع کتاب و چهار ماه بعد از تقسیم آن کتابها در
مجلس مرثیه خوانی خودش و پس از پنجاه بار تحقیق از آن وکیل صاحب و سه خط رجستری قلم برگرد
نامش در کشیدم و گفتم "امیر ابن امیر ار خلاف وعده کند توقعی چه بود از گدیه ور بازار" +
یک سیّد جلیل القدر نبیرهٔ شخصی عالی شان پس از صد وعدهٔ خلاف از زمانهای ماضیه برای
آنکه در خصوص مدد طبع این کتاب وعدهٔ او واثق و بر آن اعتماد کنم شوهر همشیرهٔ خود را هم گواه ساخت
و هم ضمین مگر آخر الامر وعده خلافی نمود + و لیکن تا کنون هر زمان که در ایام محرّم مرا می بیند باز سلام علیک
میکند و مرا بمجلس عزاداری در خانهٔ خودش دعوت میفرماید مگر من خلاف میدانم که بخانهٔ چنین شخص
کاذب وعده خلافی قدم گذارم اگرچه برای خاطر امام حسین ع هم باشد +

کتاب مذکور را چهار آنه قیمت نهادم چراکه مبلغ گزافی در طبع آن خرج شده بود و در خانهٔ
آن امیر بتوسط همین سیّد بزرگوار در میان صدها نوّاب و جنگ و بهادر بقدر دو صد جلد تقسیم نمودم
در خدمت چند کس از مولویان ۱۰ و ۱۵ جلد گذاشتم که بارادت کیشان خود بدهند + در کوچه و
بازار هم بقدر ۵۰ جلد را بمردم دادم - مگر از اینها یکی هم یک پول یعنی یک پیسه عنایت نفرمود -
و غالباً مردم میگویند "آغا صاحب تو همیشه کتابها را مفت بمردم میدهی حالا چرا قیمت طلب میکنی؟" +
در اینملک رسم نیست بلکه عیب است که کسی روپیه یا پیسه در جیب یا کیسهٔ خود بگذارد جز در ایام
عُرس های کوه شریف و کوه یا باشرف الدین و امثال این ایام و اگر بدر خانهای اینها کسی برود
یا شب در ناتک بوده خفته اند یا جلاب گرفته اند + بالجمله این است عموماً حالت گروه شیعه در حیدرآباد
از امیر عالیشان گرفته تا برود بدیگران که بنام حضرت علی ع جان میدهند و اکثری هر روزه زیارت
عاشورا میخوانند و بر سر زبان دارند بابی انت و امّی + هان البته در میان امرای شیعهٔ حیدرآباد
یک فیّاض علیخان است که اگرچه او هم گاهی چیزی بمن نداده مگر باید بگویم "اگر حجت بری پیش کسی

که از خویش بنقد آسوده گردی" - من مکرر با او نشسته ام و صحبت داشته ام و در هر مجلس مرثیه خوانی او هر ساله دو سه بار بر خوان او نشسته ام و نوکران و چاکران او نیز چون نوکران دیگر امرا در شتخو و بی ادب نیستند - همین دلیل است بر سلامتی مزاج و نیکی سیرت و اخلاق و عالی منشی او + همیشه در راه که مرا می بیند جویای سلامتی من میشود اگرچه مردی هستم غریب و حقیر - پس نوابی و امارت و جنگی و بهادری تعریف کسی نیست بلکه اخلاق و تهذیب تواضع تعریف دارد +

ولیکن در این مقام بنده باید بگویم که یک طاعون عامی از عدم همدردی و مروت و فتوت و وجود دروغگوئی و وعده خلافی تمام حیدر آباد را فرا گرفته و سنی و شیعه - ملکی و غیر ملکی - عرب و عجم - وحتی تعلیم یافتگان کالجها و یونیورسیتی های انگریزی هم باین امراض خبیثه مبتلا میباشند + گاهی نمی توانم کما کان بیان کرد آنچه بر من گذشته است در حیدر آباد و بخصوصه از دروغگوئی و وعده خلافی عموم اهل این سرزمین + خدا گواه است که بعضی اوقات چنان طبیعتم رنجیده شده که آب در چشم آمده و گویا که کمرم شکسته و نصیبهٔ خود را لعنت کرده و خود را سخت ملامت نموده ام که این چه حماقتی بود که من کردم که با عدم اسباب و زر و یار و مددگار و با وجود عدم شوق و بی پروائی مسلمانان چنین کار عظیمی را بر خود گرفتم که در آن خیر دنیا و آخرت نه برای خود من است و نه برای هیچیک از همدینان من بجز آنکه اوقات عزیز و جان عزیز خود را بباد دهم و بر در دونان دوم + مگر بطور انصاف و بدون سر موئی خلاف میگویم که از میان آن معدودی که از ابتدا تا اینده عنایتی با من داشته اند همیشه سه ربع سنی بوده اند و یک ربع شیعه - و از آنها سه ربع هندوستانی بوده اند و یک ربع دکنی + پس بقول منطقیان از اینهمه قضایا باید این نتیجه را بر آورد که غرض از دین و مذهب هیچ چیز دیگری نیست بجز انسانیت و همدردی - حافظ میگوید" مرید پیر مغانم ز من مرنج ای شیخ چرا که وعده تو کردی و او بجا آورد" - غرض از مذهب شیعه و سنی این نیست که اگر شیعه بمیرد شیعه او را کفن و دفن کند و اگر سنی بمیرد سنی او را کفن و دفن کند چنانچه همیشه اهل ملک و هم مذهبان من گفته و میگویند که اگر در سکندر آباد بمیری که ترا کفن و دفن میکنند + همدینی و هم مذهبی صرف برای این نیست

کو در حیات کسی را رنج رسانند و در سختی و مصیبت اُو را یاری نکنند و لی در مرگ اُو را کفن و دفن کنند +
چون مرا حقی بر سنیان نیست و مع ذلک زیاده بر من مهربان اند در حیات من اگر در ممات من
هم مرا بخاک سپارند من بی نهایت احسان مند آنها خواهم بود + بلکه از این هر دو فارسیان
بهتر اند که آنها بیگانه اند از دین و مذهب من و باوجود این بسیار عنایت و مهربانی وارند با من
پس اگر آنها مرا در دخمه بگذارند من از آنها بیشتر از سنی یا شیعه احسان مند خواهم بود + "هزار
دوست که بیگانه از خدا باشد فدای یک تن بیگانه کاشنا باشد" + بالجمله دین و مذهب و طریقه
و فلان و بهمان صرف اسباب و ذرایع "انسانیت و همدردی اند" وگرنه خود بحقیقت هیچ نیستند
انک مسئول یوم القیمة ماذا اکتسبت و لا یقال ممن انتسبت +

اگرچه در اینوقت از هر فرقه معدودی نیک خصال و نیکو صفات دراین شهر وجود دارند که
آنها را با بنده عنایت است مگر بیشک از میان سنی ها سه ربع اند و از میان شیعها یک ربع + یک
نواب عالی شان بیباشد که والد جنت مکانش سی سال پیشتر با بنده عنایت میداشت و در زمان
حیاتش غالباً عنایتی در حق من میفرمود و در موسم انبه چند بار انبه برای من میفرستاد - این بزرگوار
نیز غالباً خوانی یا حصه یا انبه برای بنده میفرستد + یک بزرگوار خلد مکان در سکندر آباد بود که
نیز از همان اوائل با بنده عنایت میداشت + اکنون دو فرزند خلف سعادتمند از و بجا مانده اند خدا
آنها را با عزت و دولت عمر طولانی عنایت فرماید - کمال احترام را از بنده میکنند و همیشه اصرار و
ابرام دارند که من در مکانات آنها در هر جا که باشند روزی یا شب یا چند روز و هفته بمانم (اگرچه مکان
اصلی آنها یک است و لی بلحاظ عهده و قرب و جوار دفاتر خدمت خود جدا جدا هستند) خواه در
مکانات خود باشند و خواه نباشند هر زمان که بنده وارد مکانی شوم وقت چائی چائی و وقت طعام
طعام میرسد و اگر شب بمانم جای خفتن نیز در کمال خوبی و راحت موجود است + یک بزرگوار دیگر است
که سالهای دراز است بنده پس از بیست روز یا یکماه بمکان اُو میروم و تمام روز در خدمت اُو
بسر میبرم و همیشه میگویند مدت درازی شد که نیامده این مدت دراز کجا بودی - اکثر اوقات اصرار میکنند که

شب هم در خدمت او بسر برم + و کان ذلک بعضی از دیگران هم ازین قبیل فرشتگان پیباشند - ولی چنانچه گفتم این اشخاص بسیار معدود اند و غالباً در میان ذاتهاء مذاهب دیگر + بیشک اگر شبی را در حیدرآباد اتفاق ماندن افتد از هم مذهبان خودم کسی نیست که بحال خاطر جمعی در مکان او بردم و شب را بروز آرم بلکه باید کفشهای خود را زیر سر نهاده بخوابم + البته یک بزرگوار بود که مرحوم شد + هر ساله در ایام محرم دو روز در حیدرآباد بعنایت دوست عزیزی شب را بسر میبردم + این دوست خود در سکندرآباد مکان دارد و در ایام محرم بحیدرآباد رفته در مکان دیگران بسر میبرد و امسال بیمار بود لهذا درین سال بشهر هم نرفتم +

دراین مدت دراز دو آرزو در دلم بماند - اول آنکه ازین هزاران کس که مرا می شناسند + گاهی یکی بمکان بنده تشریف آرد و حال مرا به بیند و احوال مرا بپرسد و از محنت من آگاهی بهم رساند وقتی بزرگواری وعده فرمود که باری قدم رنجه داشته کلبهٔ احزان مرا بقدوم میمنت لزوم خود مشرف سازد - مگر نصیب ناسازگار ناهنجار من او را سد راه گشت و از آمدن باز داشت و تاکنون منتظر مقدم او هستم + البته اگر صاحب عهده و مالک زر بسیاری بودم از مقامات بسیار دور بدیدارم می آمدند + ثانی از این هزاران کس هر یک هزار بار مرا پیاده در ذهاب و ایاب بر روی راهگذار یعنی سد تالاب حسین ساگر دیده است و گاهی یکی نگفته است آغا بیا در گاری من بنشین + شاید یکی یا دو کس از مسلمانان چنین عنایتی را در حق بنده فرموده باشند - مگر بیشک از فارسیان مکرر چنین عنایتی بظهور رسیده است و سبب آن این است که دو سه کس از آنها چندی نزد من فارسی خوانده اند و گویا که احترام استاد یک کس بر سایرین هم لازم است + بالجمله این شرح حال سی چهل سال است و باین مختصر تمام نمی شود " دفتر تمام گشت و بآخر رسید عمر ما همچنان در اول وصف تو مانده ایم " + اکنون باید برویم بر سر مطلب اصلی +

اما مطلب اصلی

بمزاحت نگفتم این گفتار هزل بگذار و جد ازآن بردار

آنچه را که بظاهر من شرح حال خود گفتم ابداً نسبتی بمن نداشت که یک شخص واحد نیستم بلکه یک شخص استم از کرورها و یک قطره ام از یک محیط + من نه امید از شاهی دارم و نه بیم از وزیری . نه از زید شاکرم و نه از عمرو شاکی و براین کلام یقین و اعتماد دارم

از خداوان خلاف دشمن و دوست	که دل هر دو در تصرف اوست

و خود گفته ام

رباعی

ای بار خدا تو صاحب غفرانی	تو مالک جان و درد و هم درمانی
راضی برضای توام از نیک ار بد	تو خاتمهٔ کار به از من دانی

رباعی

عزت ز تو میباشد و ذلت از تو	نعمت ز تو میباشد و نقمت از تو
کس را نرسد چون و چرا در کارت	دولت ز تو میباشد و نکبت از تو

رباعی

بعد از تو بچهار ده تنم ایمان است	در راه توام راهنما قرآن است
گر جان رود از تنم براین مهرو نشان	شک نیست که این بهشت جاویدان است

رباعی

رزاق توئی واسطه اش هست نظام	جاوید ز محبوب علی ماند نام
محبوب بود در دل عالم محبوب	این است دعای بنده چه صبح و چه شام

رباعی

همچون ابل من بودش عمر دراز	همواره در لطف تو اش باد فراز
اقبال همواره باشدش روز افزون	با عیش و طرب همواره باشد دمساز

رباعی

خاطر تبود ملولش از دور سپهر	همواره بود بکام او گردش مهر

اقبالی نماید بر نخش هر دم پهر　　پیوسته بود ز حق درا دیدهٔ مهر

رباعی

یارب بدر کمین منه کار مرا　　در خدمت دون مده گهی بار مرا
از دست چنین کسان اگر گل باشد　　دانی تو که در دیده بود خار مرا

رباعی

در قبضهٔ تو بود همه کار جهان　　باشد بتو آشکار هر راز نهان
از بنده شکایت از کند کس بیجاست　　نعمت ز تو باشد از تو باشد احسان

آنچه نوشتم شرح حال هزاران کرور مخلوق خدا بود از زمان حضرت آدم تا اینده و شرح حال هزاران هزار کرور خلق است از اینده تا قیامت + شرح حال ضحاک و فریدون و سلم و تور و ایرج بود شرح حال ممالک قدیمه و عظیمهٔ جهان بود ـ شرح حال هارون الرشید و مامون و امین و حجاج بود شرح حال یزید و امام حسین علیه السلام و اسیری دختران پیغمبر اسلام بود ـ شرح حال کرورها اهل اسلام بود از ابتدای اسلام تا بامروز + بیان آن بود و بیان آن است که چرا همیشه حالت مسلمانان بر خلاف وضع واقعی جهان و تمدن و همدردی و اخوت بود و امروز هم در سراسر جهان چنین است + این بیان آن است که چگونه مسلمانان اینسان ذلیل شدند و عیسویان اینسان ترقی کردند + این بیان آن است که چگونه پوست پوشان بهیمه آسای عرب بر رومیان و ایرانیان غالب آمدند ـ و نیز پوست پوشان بهیمه آسای یورپ در علم و دولت و دانش و سائینس باین درجهٔ کمال رسیدند + این بیان آن است که چگونه چند کس سوداگر از انگلستان برخاسته بملک هند آمدند و چنین مملکت عظیم الشان را با کرورها بهادر قابض شدند و امروز سی کرور خلق را لگام بسر افگنده بلکه مهار در بینی درانداخته اند + چگونه مشت قلیلی مملکت وسیع امریکا را چنین مملکت قوی ساختند + چگونه جاپان بخردی پشهٔ روس را بعظمت پیل دماغ در هم شکست + و کان ذلک بر و تا هر کجا که بخواهی جستجو و غور نما + کسی گمان نکند که این شکایاتی که من کردم خاص منسوب بخود کردم ـ

نه - اینها نسبت داشتند برسی کرور مسلمان موجودهٔ جهان و هزاران کرور مسلمان آیندهٔ جهان + آنها که مُردند و رفتند جای گریستن بر احوال آنها نیست بلکه جای گریستن است بر احوال زندگان حال و آیندگان مستقبل +

و لیکن اگر ما در میان یک کرور مسلمان بلکه در میان مسلمان سراسر جهان نشسته سؤال کنیم که سبب این حالات در میان مختلف اُمم سابقه و موجوده چه بود و چیست و چرا باید امروز سی صد میلیون مسلمان در روی زمین کالعدم و اجسام بیروح باشند و یک ریاست در میان اینها قوی و یک قوم در میان اینها انسان و باروح نباشد محتمل که باستثنای ده کس تماماً خواهند گفت "نصیب قسمت اقبال" + خدا رحمت کند حضرت شیخ سعدی علیه الرحمه را که گلستان خود را نوشت و اکثری از مسلمانان نادان را از هر صفت نیکی باز داشت - از همدردی - فتوت - مروت - هنرمندی دانش - محنت - سعی - جهد - انصاف - معدلت - اتفاق - اتحاد - یگانگی - مردانگی و دیگر صفات و خصال حمیده همه را باز داشت و همه را تن پرور و سست طبیعت نمود که همه بر زبان دارند "اگر بهر سر مویت هنر دو صد باشد هنر بکار نیاید چو بخت بد باشد" + "در کیمیا گر بغصه مرده و رنج ابله اندر خرابه یافته گنج او فتاده است در جهان بسیار بی تمیز ارجمند و عاقل خوار" + و لیکن نه چنین است - سعدی مردی بود جهان دیده و تجربه آزموده و بسیار کامل و عالیشان و همان سان مجبور بود که بزرگان دین و خود خاتم النبیین صلعم مجبور بودند زیرا که مسلمانان بر وفق قول خدا هم عمل نکردند و نمی کردند + هر زمان که رسول الله فرمود قرآن بخوانید در هر مقام و هر مسجد و هر راهگذار نشسته قرآن میخواندند اگرچه ابداً فحوای واقعی آیات قرآن را نمی فهمیدند - لیکن هر زمان که رسول الله فرمود جهاد کنید یک بهانه و عذری می آوردند که شغلتنا اموالنا و اهلینا فاستغفر لنا + سعدی صاحب بخوبی میدانست که تمیل تا زمان خودش هیچ ابلهی در خرابه گنج نیافته بود - و لیکن البته از قدیم دو قسم از ابلهان بوده اند که گنج می یافته اند - یکی شخصی که بکسب و تجارت صاحب دولت گزاف بود با وجود ابلهی و بی هنری + دیگر شخصی که بمکر و حیله

و فریب و چاپلوسی و شیادی و قوادی و قوالی و مطربی و مسخرگی و هزالی و رشوت ستانی و
اینگونه اعمال صاحب دولت شده بود با وجود ابلهی و بی هنری - این هر دو شخص در این زمان
هم بیشمارند + از آنطرف سعدی صاحب بخوبی میدانست که قبل از او و در زمانهٔ او هزارها
کیمیاگر در حسرت حصول کیمیا مرده بودند چنانچه در زمانه و در پیش چشم ما هم هزارها ابله هستند
که در خرابه گنج یافته و می یابند ولیکن از ابلهی همان گنج را در امید حصول کیمیا برباد میکنند
و حسرت وصل آن شاهد ناپدیدار را بگور میبرند +

ولیکن اگر سعدی صاحب در این زمانه میبود و یک سفری در یورپ و امریکا مینمود حقیقت
این امر بکمال خوبی بر او معلوم می شد که در آنجاها بیشک متعدد اشخاص چه که ابله باشند و
چه کم باد التش هم بلطف خدا و یاری بخت و هم بمحنت واقعی زمینی را می کنند و کرورها دولت از آن
حاصل می آرند - یا از آهن - یا از زغال - یا از نفط - یا از مس - یا از قلع - یا از سیم و زر -
یا از صدها قسم فلزات و معدنیات دیگر + و از آنطرف بعضی از خردمندان هم هستند که بطور حقیقت
کیمیا را حاصل میکنند - یک شخص گراموفون ساخته بملک هندی می آرد و کرورها زر میبرد - دیگری
موتور کار ساخته می آرد و کرورها زر میبرد + از این زغال معدنی چیزهائی که مردم یورپ حاصل کرده اند
هیچ کم از اکسیر نیستند - در تعریف شیئی که "تارکول"[۱] میگویند یعنی تاری که از زغال
حاصل میشود در اخباری مضمون طویلی نوشته بود مشتمل بر فواید بسیاری که عقل حیران میشود
و در خاتمهٔ آن مضمون لب آن را چنین نوشته بود -

"It is a palette of gorgeous colours, a medicine chest of potent drugs, a whole arsenal of terrible explosives, a vial of delicious flavours and a garden of perfumes — the most protean variegated substance in the world."

---

[۱] این شیئی را در عربی قطران و در فارسی قیر و در اردو و هندی گویا امر میگویند ولی حقیقتش معلوم نیست چنانچه باید +

خلاصهٔ این فقره این است که "هر رنگی از رنگها - هر قسم از دواها - هر قسم از اشیاء رشکافند محرق و مهلک مانند باروت - هرگونه عطریات و خوشبوئی ها - از آن حاصل میشود و بالجمله معجونی است مرکب از هر شیئی و دنیا" - اگر این اکسیر نیست پس چیست؟ +

پس بهر حال بموجب اقوال خدا و رسول و تمام انبیاء و اولیاء و بزرگان هر وقت و هر ملت حتی اقوال خود سعدی و بموجب عقل سلیم چنانچه تمام خردمندان ما در این روز بچشم می بینند و اغلب هم پسند میکنند (اگر بطور حقیقت اغراض نفسانی خود را بر کنار گذارند) در ممالک متمدنه با اصول و با قوانین نیک کیمیاگر بواقع کیمیا را حاصل کرده میکند باینسان و ابله هم گنج را می یابد بآن سان - نه هیچ کیمیاگری بغصه میمیرد و نه هیچ ابلهی بحقیقت در خرابه گنج می یابد + ولی این حال بکلی در ممالک ایشیا و خصوصاً در تمام ممالک اسلام برخلاف این بوده و هست هر ابلهی همیشه در خرابه گنج یافته و هر کیمیاگری (یعنی هنرمند) از حسرت نان سیر مرده است + در هر صنفی از اصناف خلق علماء - فضلاء - دانشمندان - مولویان - قاضیان قضا - سید - شیخ - پتهان - حاجی - کربلائی - پیر و مرشد - چاکران حکومتی - صاحبان عهده و منصب - و کان ذلک هر کرا ما ملاحظه کنیم به علم و هنر و دانش و کمال و راستی و صداقت و نمک حلالی و معقولیت و بدون رشید و دروغ و شعبده بازی و مکر و فریب صاحب دولت و مکنت و ثروت و جاه و خطر نمی شود + و برخلاف آن کسانی که باین صفات حمیده متصف نیستند همه گرسنه و بی برگ و نوا و بی قدر استند + و در میان هر هزار از مسلمان هر ملک ۹۹۹ از سلسلهٔ اول استند و صرف ۱ کس از سلسلهٔ ثانی + شرح حال یک هیجره یعنی مخنث را بیان کردند که از صدها و هزارها صاحبان دانش و هنر بمراتب بهتر است + این مخلوق خوش قسمت هر روز چهار آنه تریاک (افیون) میخواهد و دو آنه گوراکو - بر خوان او ملائی و اقسام حلویات و میوه جات موجود است و هر روز صبح از مکان خود بیرون رفته یک دو ساعت گردش کرده دو روپیه نقد و این اشیاء را با خود می آرد و کسانی که در این ملک "خدا کے لال" هستند ایشان او را و صدها

ابنای جنس او را پرورش میکنند واین خود یک جان است ونباید که هفت هشت زن وبچه را پرورش کند واطفال خود را بمدرسه فرستند برای تربیت وتعلیم +

مگر نتایج این حال پرملال چیست؟ - همین است که آن اقوام در آن حالت ترقی اند که ما بخوبی می بینیم - واین اقوام درین حالت مذلت وتنزل اند که ما بخوبی میدانیم + ودرمیان آن اقوام آنهمه صاحبان علم ودانش وهنر هستند ودرمیان این اقوام اینهمه جاهل ونادان بی هنر + صاحبان دانش آن اقوام همیشه درراحت اند وصاحبان دانش این اقوام همیشه در پستی حالت ودر تکلیف ومذلت اند + اگر من حالت خود را شرح دهم شاید کسی بگوید که این بیانات را کرده است برای اظهار غرض خود - ولیکن این مثالی است برای حال کرورها مخلوق دیگر - واگر برای اظهار غرض خود نیز باشد هیچ قباحتی ندارد + من میگویم اگر در این مدت دراز کسی از حال من آگاهی حاصل کرده بود وچنانچه باید وشاید فراغ خاطر من دست داده بود تا این زمان من چه شده بودم وچه کارهای مفید برای لکها مخلوق خدا کرده بودم وحال آنکه نه خود از جهان بهره حاصل کردم ونه دیگران از من فائده برگرفتند واینهمه نقصان خلق الله شد + همین است حال هزارها ولکهای دیگر که نه خود ترقی میکنند ونه از وجود آنها کسی را فائده است وگویا وجود کالعدم استند + حالا اگر کسی بگوید اینهمه از نحوست بخت این اشخاص است من میگویم نه چنین است بلکه این از نحوست کوکب اسلام است که مسلمانان باید باین نکبت ومذلت دربا شند + از آنطرف هنگامیکه اقوام دیگر در تحت این شعر واقع استند

گر بغریبی رود از شهر خویش سختی ومحنت نبرد پینه دوز

نصاری در تمام ممالک اسلامیان بکارهای خطیر مشغول اند - برخلاف مسلمانان که در تحت این شعر واقع اند

در بخارا بی قدر از ملک خویش گرسنه خفتد ملک نیمروز

یک مسلمان نه کسی شنیده است که در ممالک نصاری بکاری اشتغال داشته باشد واگر باشد کار

پستی و علی بی حقیقتی خواهد بود + برای مثال مینویسم که اکنون در این ریاست حیدرآباد سه چهار رشته عظیم ریاست در قبضهٔ یورپین است و همچنین در ایران و ترکی و مصر و افغانستان و زنگبار و مراکش و جاهای دیگر هم (مثل چین وغیره) اگر چنین رشتهای عظیم در قبضهٔ آنها باشد بخوبی کافی است که زور و استیلا داشته باشند و هر چه بخواهند بکنند و بحقیقت ما مسلمانان بهر حال بیچاره و محتاج آنها میباشیم و مجبوری و نیز به حماقت و بی لیاقتی و عدم آگاهی از ملکرانی باید آنها را در کارهای خطیر بگماریم و آنها را از تمام حالات ممالک خود آگاه سازیم + هان البته جای شکر است که در این وقت یک مسلمان در کونسل وزیر بند نشسته است که باعث افتخار و مایهٔ مباهات تمام مسلمان جهان است و لی او هم مانند تصویر بر دیوار است + ولیکن اگر زور و استیلای این بزرگوار را در کونسل وزیر بند در مقابل زور و استیلای یک انگریز - یک جرمن - یک روسی - یک امریکائی - یک ولندیزی - یک فرنسیسی گذاریم که در ترکی یا ایران یا مصر و جای دیگر است آن وقت معلوم خواهد شد که "میان ماه من تا ماه گردون تفاوت از زمین تا آسمان است" - علاوه بر این این شخص اوّل و بار اوّل و یک شخص واحد است و حال آنکه سالهای دراز است که در ممالک مسلمانان صدها و هزارها بوده و امروز هم هستند + باری بار باید بگوئیم "اقبال نصیب قسمت - هیچ کاری بدست بنده نیست - هر چه هست بدست قضا و قدر و نصیب است" +

خاتمهٔ کلام و خاتمهٔ کتاب

خردمندان و صاحبان دانش ما باید بر این خاتمهٔ کلام بکمال دقت ملاحظه فرمایند زیرا که تا اینجا آنچه نوشته شد تماماً بمنزلهٔ تمهید بود و این خاتمه بحقیقت اصل مطلب و غرض واقعی این کتاب است + این کتاب صرف برای دو مطلب بسیار عظیم اهم است اوّل **همدردی** و ثانی **ترقی** اهل اسلام + و از میان این دو یک نتیجهٔ بی نهایت واجب و لازم و اهم در مدّ نظر است یعنی که مسلمانان جهان خود را از چنگ زور و استیلای نصاری رهائی بخشند و بیش ازین مغلوب و منکوب و

محتاج بآنها نباشند +

مشهور است که ناپلیون اوّل گفته بوده است که لفظ "ناممکن" را باید از کتب لغت خارج یعنی از جهان معدوم ساخت - ولیکن ناپلیون در این رای برخطا بود زیرا یقین است که گرفتاری خود را ناممکن نمیدانست و حال آنکه آخر گرفتار آمد + پس در دنیا بسیار امور ناممکن میباشند - از آنجمله بنزد رای بندهٔ ضعیف این هر دو امر "همدردی و ترقی" مسلمانان بکلی ناممکن است و همیشه رای بنده همین بوده است +

امّا همدردی یعنی اتّفاق مسلمانان - از تجربهٔ سالهای دراز - از تاریخ یک هزار و سیصد سال اسلام - از آنچه هر روز از نظر ما میگذرد و باستماع ما در می آید - از کتب و رسالجاتی که هر روز نوشته میشود - از اقوال و افعال هر دو علما و جهّال معلوم میشود که همدردی و بعبارة اخریٰ اتّفاق مسلمانان ناممکن است + (چونکه اتّفاق هم از همدردی میشود لهذا در اینجا بجای اتّفاق همدردی نوشتم) + اگرچه مسلمانان دو شعبهٔ عظیم استند و همیشه ذکر حالات این دو گروه در میان و بر سر زبان همهٔ خلق بوده است تا بامروز - ولیکن از همان اوائل هفتاد و دو ملّت بوده اند و درینوقت عدّت گروه آنها بسیار بیش از پیش شده و تماماً با یکدیگر دشمن خونخوار اند + یک صاحب ذمّ از وهابیان میکند و کتابی در ردّ آنها مینویسد - یک صاحب ذمّ از قادیانیان میکند و کتابی در ردّ آن گروه مینویسد - یک صاحب ذمّ از نیچریان میکند و کتابی در ردّ آنها مینویسد - یک صاحب ذمّ از مهدویان میکند و کتابی در ردّ آنها مینویسد - یک صاحب ذمّ از بابیان میکند و کتابی در ردّ آنها مینویسد - و همه یکدیگر را کافر و ملحد و زندیق و لامذهب میدانند و میخوانند و هزار لعنت بیکدیگری بندند + علاوه بر اینها هر یک ازین فرق مختلفه هزاران امور جدیدهٔ بدعتیه را از خود تراشیده و در طریقه و عقاید خود داخل نموده اند و جزء امور دینیه و مذهبیهٔ خود میدانند که بکلّی اصلاح آنها غیر ممکن است + باز علاوه برین اختلافات مردم چین اگرچه چهل پنجاه کرور اند در یک ملک و یک سرزمین اند و شاید که در عقاید دینیه هم مختلف نباشند.

برخلاف مسلمانان که مشتمل اند از عرب ـ عجم ـ ترک ـ مصری ـ زنگباری ـ هندی ـ مورز (باشنده مراکش) افغان ـ چینی ـ ختائی ـ مغول وغیره وغیره + پس اگر دریک ملک هند یک لک مولوی وحکیم وعالم وفاضل وکامل وبی اسے وایم اے جمع شوند وبخواهند که این امور یعنی عقیدها ورسوم وعقاید بمعنی را اصلاح نمایند وپس از اصلاح مسلمانان را بایکدیگر همدرد ویکدل ومتحد ومتفق سازند بیشک ممکن نخواهد بود + بلکه بنده جرأت نموده میگویم خود خاتم المرسلین وخاتم النبیین ص هم اگر باز درمیان این امت جاهل خود درآید از اصلاح حالات آنها عاجز خواهد بود واز عهده اتفاق واخوت آنها برنخواهد آمد زیرا که بیشک جهال مکه ومدینه بعدت جهال کلکته ومدراس وبمبئی یا حیدرآباد نبودند + سبب آن است که اهل اسلام درهر ملک وسرزمین غالبا جاهل اند ومعدودی هم که عالم وراهنمای جهال اند درگمراهی خود اهل غرض ودنیادار اند ودانه فائده نقد خود را مرجح میدانند بر خرمنی فائده وبهبودی کرورها از همدینان خود +

اما ترقی مسلمانان ـ از ترقی مسلمانان هم ابدا امیدی نیست یعنی آن ترقی که واقعا ترقی باشد مانند ترقی جاپان + مثلا دراین وقت اهل ملک ما بزعم خود از خواب غفلت بیدار شده اند ومیخواهند که ملک خود را ترقی دهند بآن سان که جاپان ترقی کرده است + بنده بطور اتفاق عکس مجلس شورای ملی ایران را دیدم که عکس تمام اجزای آن مجلس نبود مگر رئیس آن در وسط آن جماعت نشسته بود + اکثر آن اجزا ملا وسید وتاجر وکسبه بودند + بزرگواری بعضی را نشان داد که بی نهایت کامل واز جهان وامور مملکت رانی باخبر وآگاه استند ـ ازآنجمله رئیس مجلس را بیان فرمود که سالهای دراز در یورپ تحصیل علم نموده است وبریسترایت لا است + ما سوال میکنیم که آیا دراین روز که درهریک از ممالک یورپ وامریکا صدها هزار بریسترایت لا میباشد سوای لکها دیگر اشخاصی که درمختلف رشتهای علوم متعلقه ملکرانی ـ دپلاتیک ـ دریانوردی ـ صحرانوردی ـ لشکری مهندسی ـ معدن ـ تجارت ـ فلاحت ـ طبابت ـ جراحی ـ دستکاری ـ سائینس وغیره وغیره کافی است که درملکی یک شخص بریسترایت لا باشد؟ + ابدا مردم ملاحظات دیگر را نمی کنند ونمیتوانند ... [illegible]

که ترقی واقعی و اسباب آن چیست و چگونه می شود + اگر ما بخواهیم که ایران را با جاپان مقابل کنیم می
بینیم که زمین و آسمان فرق دارد + (۱) این است که جاپان جزیره است که اطرافش را همه
دریا فرا گرفته است مانند انگلستان و جهازات بسیاری در آنجا جمع است و بدون مانع و ممانعت
غیری - بر خلاف ایران که چهار طرف آنرا نصاری مانند نگین فرا گرفته اند و یک جهاز هم ندارد و
معلوم هم نیست که در صورت دوام و بقای این شورای ملی و انتظام واقعی چند سال بعد اگر بخواهد
جهاز بگذارد و تجارت خود را ترقی دهد چه عوائقی پیش آید و انگریز و روس چه گربها خواهند رقصانید +
(۲) جاپان پنجاه یا شصت سال پیشتر شروع بترقی نمود که آن وقت اقوام یورپ و خصوص روسیان
و انگریزان نزد آن صفحات این چنین زور و استیلا را داشتند نه در ملک ایران و از دول یورپ
دور افتاده بود و از آنچه میکرد در ترقی خود دیگران آگاه نبودند - بر خلاف ایران که امروز میخواهد
ترقی کند که دو طرف آنرا دو نهنگ شیرور فرا گرفته اند و در میان خود آن بیچاره را تقسیم کرده اند
و در بین این نزاع شاه و مجلس شورای او هنگامیکه اینها سرگرم کار خود اند آنها نیز سرگرم کار خود اند +
(۳) در جاپان آن موانع ترقی نبود از حیثیت دین و زور علما که در ایران است - (۴) مردم
جاپان پادشاه خود را بمنزله خدای خود میدانند مگر در ایران در اینوقت مردم اراده دارند پادشاه
خود را بکشند - (۵) در جاپان ترقی ملک و دولت از پادشاه آغاز شد و در ایران پادشاه
مخالف ترقی است - (۶) در جاپان خلق خود صاحبان علم شدند و تجارت هم از خود داشتند و
معادن خود را خود بر آوردند و تلگراف و ریلوی خود را خود کشیدند و جهازات آتشی هم یا خریدند
یا خود درست کردند - مگر در ایران در تمام این امور محتاج بدیگران اند و محتاج بدیگران خواهند بود +
سالهای پیشتر تمام کارهای خود را بدیگران واگذاشتند و معاهدات بمعنی کردند که بعد ازین علاج
آن غیر ممکن است + اگر از طرف روسیان ریل بکشند در شمال ایران انگریزان خواهند گفت
ما را نیز حق است که در جنوب ایران بکشیم + در این دو سه ماه بعضی کیفیات در اخبارهای انگریزی
ملاحظه شده اند که جای افسوس است + در یک اخبار هندی چند روز پیشتر نوشته بود -

"ایران نے محکمۂ مال کی درستی کیلئے فرانس سے ایک مالیہ افسر طلب کیا تھا جہاں سے ایک فرانسیسی ماہر حساب طہران کو بھیجا گیا ہے۔ یہ وہاں مشیر مال مقرر ہوگا"+ این ابتدای کار است و آینده هر روز ما خواهیم شنید که شخصی را از یورپ طلب کرده اند برای کاری چنانچه در حیدرآباد همهٔ عهدهای عالی شان در دست مردم یورپ است۔ و چنانکه در تمام ممالک مسلمانان همین حال است + پس از یک شخص که چندی در یکی از ممالک یورپ بوده یا یک یا دو زبان را خوب میداند یا بریستر ات لاست و امثال ذلک چه میشود برای ترقی یک ملک عظیمی + درین وقت بایستی که اقلاً پنجهزار مرد کامل در هر فنی از فنون متعلقهٔ ملکرانی در ایران موجود باشند که ابداً محتاج بدیگران نباشند و اگر پنجسال و ده سال دیگر موجود شوند بعد از خرابی بصره خواهد بود + غرض این است که ما باید از ترقی واقعی مسلمانان جهان بکلی چشم بپوشیم + در این مقام این حکایت هم خالی از فائده نخواهد بود۔ در روز ۶ ربیع الثانی سنه ۱۳۲۶ در شهر حیدرآباد یکی از ایرانیان با بنده دوچار شد بر دکان دیگری و در ضمن گفتگو در میان او و بنده این شرط شد که اکنون سال ۱۳۲۶ هجری است در سال ۱۳۳۰ هجری من خواهم دید که ایران آنها بمراتب بهتر از انگلستان ما خواهد شد + اگرچه بنده بعمر خود چندان امیدوار نیستم ولیکن البته بسیاری خواهند دید ایفای این شرط را + سوال کردم درینوقت اهم امور کدام است که از آن آغاز شود۔ فرمود جریان عدل و تاسیس اساس عدلت + گفتم بچه صورت۔ فرمود شما توقع نداشته باشید که دار القضا ایران مانند دار القضا لندن باشد۔ گفتم پس باید بازیچهٔ اطفال باشد + بزرگوار دیگری فرمود که بالفعل ادارهٔ عدلیه جاری شده است در طهران و کسان برای انتظام و ترتیب آن بدیگر بلاد هم رفته اند + خلاصهٔ کلام این است که بنده کلام را طول نمیدهم از برای کسانیکه فهم دارند۔ همین قدر بست که دیگران تمام مرام بصبر ایوب و حرکت مور بر سنگ آسیا میدهند و من میخواهم بفهمانم دیگران را که زمان نه مقتضی صبر است و نه ضرورت بصبر دارد + جاپان درین پنجاه سال بنقطهٔ کمال رسید ولی در ایران آن کمال کم از پنجصد سال نخواهد شد۔ اینگونه مطالب

بفهم هر کسی نمیرسد و بسیار کم کسی میفهمد که غرض من چیست - زبان در دهان هر جانداری هست معنی مغز در کلهٔ هر جانداری نیست +

مگر ما باید بکمال غور ملاحظه کنیم و بتحقیق خوض نمائیم که سبب این حال در میان اهل اسلام یعنی تمام مسلمان عالم چیست که یک ملک کوچک هم از آنها تا این روز ترقی نیافته است +
چهار پنج ممالک عظیم و چندین ریاستهای کوچک کوچک عالم در قبضه سی کرور مسلمان است و لیکن یک ریاست هم برابر جاپان نیست که صرف چهل میلیون خلقت دارد + هفت کرور مسلمان در ملک هند میباشند که بحساب میلیون ۷۰ و بحساب لک ۷۰۰ میباشند و غالباً بهادر و جنگی و قوی هیکل اند - در مقابل اینها تخمیناً که ۲۵ میلیون بنگالی باشند همه بزدل و ترسنده جان همچنین قریب یک لک هم فارسی هستند و آنها نیز بسیار کم دل و ترسنده جان اند + برادران مسلمان ما بی نهایت عار دارند و رنجیده و ناخوش میشوند اگر کسی آنها را با بنگالی ها و فارسی ها مقابل کند و خصوصاً با بنگالی ها زیرا که آنها را موش میدانند و خود را شیر ژیان - و لیکن در مقام انصاف و محض برای مثال عرض میکنم که چندانکه آن دو گروه ترقی کرده اند و "همدردی" دارند مسلمانان نکرده و ندارند + بکمال شرمساری بلکه نادانی است که کسی بخود پسندی و رعونت مرض خود را پوشیده دارد و علاج نکند و رنجیده شود اگر او را بگویند این است مرض تو و این است علاج آن + اگر مسلمانان از مقابلی با بنگالی ها عار دارند ابداً نباید از مقابلی با فارسی ها عار داشته باشند زیرا که بیشک فارسیان هند بهر حیثیت هزار درجه بهتر اند از مسلمانان - اولاً در میان فارسیان یک گدا یافت نمیشود و حال آنکه در میان مسلمانان لکها گدا میباشند - چندانکه فارسیان در هر امری از امور ترقی کرده اند مسلمانان صد یک بلکه هزار یک آن را نکرده اند + البته جواب دهندهٔ من بسیار است و لیکن هر که جواب مرا بدهد جواب او معقول و پسندیده نخواهد بود و بی انصافی خود را ظاهر میسازد و باید سر خود را از خجلت بزیر افکند - زیرا که فارسی ها از یک لک هم کمتر اند و مسلمانان شاید از هفت کرور هم بیشتر اند - آنها ابداً سلطنتی از خود ندارند و حال آنکه اینها هنوز چندین سلطنت عظیم از خود دارند و

ولیکن چه؟ ـ اگر معدودی خردمند در میان مسلمانان باشد یقین است که از ملاحظه حال خود و همدینان خود بر سر و سینه میزنند و بی باقی دیگر جاهل و ناخوانده و خودپسند استند که ابداً پروای ندارند از آنچه بر آنها و کرورها دیگر میگذرد +

حالا اگر کسی سوال کند از سی کرور مسلمان عالم که این اختلافات حالات و کیفیات و نشیب و فراز جهان و اهل جهان از چیست چنانچه قبل ازین عرض شد یقین است که باستثنای یک چند کس معدودی تمام خواهند گفت "از نصیب و قسمت و اقبال است" + ولیکن اگر کسی ازین فقیر سوال کند بدون خوف از ملامت یا شماتت و نسبت جهل و نادانی بآواز بلند میگویم که اصل و ریشهٔ اینهمه اوضاع جهان خواه نیک باشد خواه بد "همدردی" است و بس + یعنی هر کجا همدردی وجود دارد آنجا بهشت است و هر کجا همدردی معدوم است آنجا دوزخ است + خدا تعالی فرموده است یؤتی الحکمة من یشاء ومن یؤت الحکمة فقد اوتی خیراً کثیراً بیشک حکمت بمعنی حمیت و همدردی است و خدا بهر شخص یا هر قوم که بخواهد عنایت میفرماید بشرط آنکه مورد لطف و عنایت او باشد + ولیکن باید دانست که آنکسانی که مورد لطف و عنایت خدا هستند و میشوند همان کسان اند که بالطبع همدردی دارند یا آنکه در حصول این خصلت ساعی و جاهد اند بر خلاف خدا بر سر قهر و غضب است با آن کسانی که گاهی در خیال حصول این نعمت و در فکر کسب این خصلت نیستند و ارادهٔ حصول آن ماندارند + این لفظ "همدردی" در برابر تمام نیکی های جهان و خیر دنیا و آخرت را و هر کجا که موجود است در رکاب او میباشند همهٔ نیکی ها و نیک بختی های جهان و بر خلاف هر جا که وجود ندارد تمام آفات و بلیات و نکبات و مصائب در آنجا موجود اند + آنچه ما که امروز مردم یورپ دارند همه از وجود همدردی است و همان چیزها را مسلمانان ندارند از عدم همدردی است + تمام اقوام نصاری عموماً با فرد فرد همدینان خود یا اقلاً تمام باشندگان یک ملک با فرد فرد اهل ملک خود همدرد استند ـ بر خلاف مسلمانان که یک برادر هم همدرد برادر خود نیست چه جای آنکه همدرد اهل ملک یا هم مذهب یا همدین خود

باشد - و اگر ازین گونه برادران یافت شوند النادر کالمعدوم و بواقع فرشته اند + اگر یک
عیسوی گم نامی را در اقصای ملک چین بکشند یا ایذا دهند فوراً صد جهاز آتشی جنگی انگریزی
و جرمنی و روسی و امریکائی وغیره روان میشوند بتقاص خون او - برخلاف اگر صد بروزی از
مسلمانان را بکشند نفسی از کسی برنمی آید - بلکه میگویند "مارا چه ازین قصه" +

از حسن اتفاق یا از نحوست اتفاق غالباً جرمی از یکی از رعایای ما سر میزند یا در ایران
یا در افغانستان - یا در ترکی - یا در مصر یا در جای دیگر که لازم میشود سزای او و ما خود نمی توانیم
او را سزا دهیم - یا بی پروا هستیم از جرم و سزای او و بهانه بدست میدهیم اقوام یورپ را که چند
جهاز جنگی را در بندری از بنادر ما آورده بگویند "یا بتشویش و غصه راضی شو یا جگر بند پیش
زاغ بنه اگر مجرم را بدست ما داده فبها و الا بندر را بتوپ با خاک برابر میسازیم" + بسیاری
از بزرگان و صاحبان عهده و منصب ما همیشه در زیر بار احسان یکی از اقوام یورپ کمر دوتا دارند
و شاید خطاب یا نشان و تمغه یافته اند + بسیاری دیگر در حمایت و پناه اقوام یورپ استند که
در ملک و با قوم خود هر ظلمی که میخواهند بکنند + بسیاری دیگر از بزرگان و صاحبان دولت و
ثروت ما زری را که از ظلم و جفا جوئی با اهل ملک خود بدست آورده اند در نزد مردم یورپ نهاده اند
و خائف اند که زر آنها از دست برود + بسیاری دیگر بسبب بعضی از اغراض دیگر نفسانی خود
همیشه مخالف این استند که قدم در دائره پولتیک نهند و کور باطن دیگر را نیز هدایت و موعظت
میکنند که خبردار مارا نشاید قدم در دائره پولتیک بگذاریم و خدایان خود را از خود رنجیده خاطر
سازیم "گر کشی ور جرم بخشی روی و سر بر آستانم بنده را فرمان نباشد هر چه فرمائی برآنم" -
و حال آنکه درین روز تمام امور دین و دنیای ما ملفوف و محصور و عجین استند در پولتیک اهل یورپ
و اهل یورپ بهر حال پولتیک را شامل هر چیزی از ما میکنند و هنگامیکه چند کس از عقلا و رهنمایان
باغرض مایحتمل که بفهمند جهال ما ابداً نمی فهمند و درک نمی کنند +

درین مقام مناسب میدانم که حکایتی را بیان کنم محض بطور حکایت و مثال که ابداً دخل و نسبتی -

بہ پولیتیک ندارد - یک ماہ قبل بندہ مضمونی نوشتہ بودم نسبت بہ پالسی حکومت ٹرنسوال و مربوط بقانون جدیدی کہ درآنجا جاری نمودہ اند نسبت بمردم ایشیای ساکنان آنجا + حقیقت مسلمانان ہند را توبیخ و سرزنش کردہ بودم کہ سایر قراتہای اہل ہند مجالس متعددہ برپا کردہ ہمدردی از اہل ملک خود ظاہر ساختہ بودند و مسلمانان چنین نکردہ بودند + ہنگامیکہ مضمون را بخدمت شفیق مکرم خود مولوی ظفر علیخان بی اے بردم و ملاحظہ نمودہ فرمودند روز گذشتہ در اخبار او درج بود کہ مسلمانان نیز چنین مجلسی برپا کردہ بودہ اینہا ارادہ داشتہ اند لکن ایراد تو بیمحل است - گفتم حالا من نوشتہ ام باید درج نمود + جناب مولوی صاحب بہر ملاحظہ و مصلحتی کہ بر آن مضمون نکتہ چینی فرمودہ من ابداً با او محاجہ و مخالفت نمی کنم و مخالف نیستم زیراکہ بہرحال غرض بندہ ہم حاصل شد - مگر درین وقت بازچیزی درین خصوص بخدمت ہمدینان خود نہ خاص مسلمان ہند بلکہ عموم مسلمان عالم عرض میکنم کہ غرض بندہ چیست و چہ بود + مولوی ظفر علیخان میفرماید کہ قبل از نوشتن بندہ مضمون خود را مسلمانان ہند نیز چندین مجلس برپا کردہ اظہار عدم رضایت مندی خود را از قانون جدید حکومت ٹرنسوال نمودہ بودند + عبارت ایشان کہ در رسالہ خود دکن ریویو تحریر فرمودہ اند این است

"مرزا صاحب پوچھتے ہین کہ کیا ٹرنسوال مین صرف ہندو ہی آباد ہین مسلمان نہین اور اگر مسلمان بھی ہین تو کیون مسلمانان ہندوستان نے ہندؤون کی طرح جابجا ناراضی کے جلسے نہین کئے - ہم مرزا صاحب کو یقین دلاتے ہین کہ مسلمان ایسے تنگ حوصلہ نہین کہ صرف اپنے ہم مذہبون ہی کے ساتھ ہمدردی کرین - ٹرنسوال مین اگر ایک بھی مسلمان نہوتا بلکہ سب کے سب ہندو ہی ہوتے تاہم مسلمانان ہند وہان کے ایشیائی قانون کی مخالفت اوسی جوش و خروش سے کرتے جو وہ اب ظاہر کر رہے ہین - وطن اور حب وطن بھی آخر کوئی چیز ہے اور مسلمانون کا تو یہ اصول ہے کہ حب الوطن من الایمان" +

بہر ارادہ و مصلحتی کہ جناب مولوی صاحب این ریمارک (نکتہ چینی) را فرمودہ بندہ در اینجا

و این وقت شکر گذار جناب اوشان و ممنون مسلمانان هند و بحقیقت شاکر آن خداوند
مقلب القلوب والابصار هستم که اینسان یکایک حالت مسلمانان را دیگرگون ساخت زیرا که
قبل از نگارش مضمون بنده این حالت در وجود مسلمانان هند نبود - و چنانچه معلوم میشود همان
روز که بنده در سکندرآباد قلم برگرفته مضمون خود را نوشتم کیفیت مجلس مسلمانان هم همان روز در اخبار
اُدو و کیت درج شد + ولی بنده سوال میکنم که اگر مسلمان هند نسبت به همدیگران یا نسبت بعموم اهل
وطن خود همدردی ظاهر کنند ربنده چه احسانی میفرمایند - من یک مسلمان استم از گروه ها مسلمان و
بیگانه از خاک هندوستان که دعا از درگاه الهی طلب میکنم بالطف و کرم خود همدیگران مرا نه در هند
بلکه در سراسر جهان از خواب غفلت روزگاران بیدار و از مستی شراب جهل بهوش آورد و توفیق یار
سازد که همدرد و غمخوار حقیقی یکدیگر و عموم بندگان خدا گردند که اساس دین اسلام بر آن است +
مگر سخن بر فقره دیگر تحریر جناب مولوی ظفر علیخان است منسوب بذکر "چند ریال و مولوی لیاقت حسین"
من آنچه شرط بلاغ است به کمال معقولیت و بروفق منطق میگویم و اگر بنده را نیز شریک آن دو صاحب نمایند
مرا باکی نیست +

بنده سوال میکنم از جناب مولوی ظفر علیخان صاحب یا هر بزرگوار دیگری که اگر مسلمان هند از
یکدیگر همدردی کنند یا نکنند و اگر در شکنجه هزار عذاب الیم در باشند یا در عین راحت و آسایش و
خوشی مرا از آن چه نقصان است و از این چه سود ؟ - اگر بزرگواری خلعت پوشد و خطاب و تغمه ستاره
هند یابد و دیگری که عالیشان ترین اهل هند باشد هندو یا مسلمان بجزیره آندومن فرستاده شود که
تمام عمر در آنجا باند بلکه او را بدار آویزند یا گردن زنند مرا چه سود و یا زیان است ؟ سخن بر این است
که عموماً مسلمانان هند میخواهند ظاهر نمایند که ما لائق هستیم و در امور پولیتکی در مقابل حکومت سخنی نمیگویم +
یک شخص حکیم عالی شانی در میان ما مسلمانان پیدا شد و بعضی کلمات گفت که اکثری از خردمندان جهان
هم پسند میکنند اگرچه بر آن ما عمل نکنند - بیشک در این زمان گروه ها هستند در یوروپ که سعدی را
بهیچ نمی شمارند ولی بیشک اقوال او را پسند مینمایند - او میگوید

"با رعیت صلح کن و ز جنگ خصم ایمن نشین   زانکه شاهنشاه عادل را رعیت لشکر است"

بیشک انگریزان خود این پالسی را میدانند - من میگویم که قانون "سدیشن" ابدا در کار نیست بلکه باید رعیت خوش باشند و خوشی رعیت باید قلبی باشد نه ظاهری و بزبان و از خوف قانون سدیشن + حق این است که انگریزان یک پالسی عجیب و غریبی دارند که نمیتوانند رعایای هندی خود را از خود خوش دارند + مثلا باید ملاحظه نمود و سبب این امر را دریافت کرد که چگونه ممکن است که "یک سر بام سرما باشد و یک سر بام گرما" یا بگوییم "یک بام و دو هوا" باشد + در تحت یک پادشاه و یک حکومت و یک پارلمنت و در شمول یک مملکت در هند یک رفتار است و در ترنسوال یک رفتار دیگر + اگر این قانون را برای مردم چین - مردم جاپان - مردم ترکی - مردم ایران وغیره جاری کرده بودند عذر آنها پسندیده بود - مگر برای مردم هند که رعیت خود شان اند بی نهایت مقام افسوس است + در ممالک بیگانگان بندوبستها میکنند برای آسایش و در حمایت رعایای هندی خود و لیکن در ترنسوال همه خاموش اند + حکومت هند نمیتواند کاری بکند - گورنمنت انگلند و پارلمنت انگلند هم عاجز و خاموش اند در این باب - این چه بازی و چه شعبده و چه راز سر بپوشیده و چه معمای لاینحل و گره سختی است که بانگشت و دندان هیچ حکیمی گشوده نمی شود + من نمی گویم که خدا نخواسته انگریزان فرشته خو و ملک سیرت و معدلت گستر و رعیت پرور نیستند ولیکن انگریزان آن استند که نامه نگار تیمز آف اندیا می نویسد

"The fact is that the House cares nothing whatever for the views of men who "take up India" in the same way that they might "take up" the preservation of wild birds, or any other casual subject.

یعنی حقیقت این است که هوس آف کامنس (پارلمنت) ابدا اعتنائی ندارد به آرای کسانی که بحث میکنند در مطالب منسوبه هندوستان و اعتنای آن مانند این است که اعتنا نماید.

در مطلبی که نسبت داشته باشد به طیور صحرا یا ازین قبیل مطالب دیگر" + و میگویند هنگامیکه وزیر
هند صورت بجت (جمع و سنج) هند را بمجلس یعنی هوس آف کامنس در آورد بکلی مجلس خالی
بود و چون داکتر رترفورد شروع بنطق خود نزدیکی بصد دیگری اجزاء مجلس بیرون شدند
چنانچه در خاتمه نطق داکتر مذکور فقط ۴۲ کس در مجلس بودند + ملاحظه باید کرد که قوم انگلیش
را تا بچه اندازه بی اعتنائی است در امور هند که باعث افتخار آنهاست بر دیگر اقوام یوروپ
که سی برابر انگلند است - سی کرور مردم شماری آن است - دو صد کرور تجارت آن است و قریب
یکصد و سی کرور مالیات آن است + درینصورت مردم هند باید دست عجز بدرگاه قاضی الحاجات
برآورده بگویند

"پیش که برآورم ز دستت فریاد   هم پیش تو از دست تو می آرم داد"

پس ای عزیز من چگونه میتوان چشم لایلتی داشت از چنین رعیتی که در هر حال در رنج
است - من باواز بلند و بی بمعقولیت میگویم که تا رعیت قلباً خوش نباشد چشم لایلتی حقیقی از آن
نباید داشت خواه در ترکی و ایران باشد خواه در هندوستان و انگلستان + در هر کاری تامل
باید کرد - مثلی مشهور است در ایران که میگویند "یک سوزن بخود زن و یک جوال دوز بدیگری"
یعنی که "زیر پایت گر بدانی حال مور   همچو حال تست زیر پای پیل" + مردم ایران صدها
سال در زیر شکنجه حکومت جابر بودند و بی هم خوش بودند و هم مجبور و خائف + و لیکن چون
آزادی یافتند زبان بشکایت دراز کردند و شور و شغب آغاز نهادند - از آنطرف انگریزان
هم حمایت از آنها کردند و حکومت ایران هم بهر حال زبردست نبود که مردم را خاموش کند + بعینه
همین حال است در ملک هند - البته فرقی دارد که مردم هند ابداً از [illegible] تجربه ندارند و حکومت زبردست
و زور آور است و مردم را از قانون سدیشن خائف دارد + پس حکومت هند بکمال خاطر جمعی را
نداشته باشد که خلق هند از صمیم قلب خوش و راضی و لائل اند + و لیکن اگر ( ) بطور حقیقت خاطر
جمع است لهذا لائلتی عموم خلق هند ضرور است که با آنها بطور مساوات رفتار کند با رعیت انگلیش خود

واگر (۲) بطور حقیقت خاطر جمع نیست از لیاقتی عموم خلق هند ضرور است که مهربانی و مساوات
آنها با رعیت انگلیش خود آنها را لائق سازد و گرنه بزور و زبردستی هیچکس و هیچ قوم لائق
واقعی نخواهد شد +

اما حکایت لیاقت حسین - قبله بنده چون آفتاب روشن است که "چو از قومی یکی
بیدانشی کرد نه که را منزلت ماند نه مه را" - بیشک نامعقول نزد هر کسی نامعقول است و نامعقولی
نزد هر کسی ناپسندیده - و بیشک نامعقول را باید بزندان و بند داشت + اگرچه شخص معقولی میگوید
ورای میدهد که باید سلاح بر تن آراست و در مقابل حکومت بجنگ خاست بلکه میگوید "رسپکتفولی
بت ایمفتیکلی"[1] معقولیت ولی با استبداد هر خلافی را باید مخالفت نمود + هنگامیکه یک شخص
نامعقول فعلی را بجا می آرد البته در نزد هیچکس پسندیده نیست - و لیکن هنگامیکه هفت کرور
خلق بمعقولیت و راهنمائی هزارها مردمان عالی شان معقول در کاری قدم می نهند و کمر استوار
می بندند قول آنها در نزد هر عاقلی مسموع و فعل آنها در نزد هر قومی بی نهایت ممدوح است +
اگر همدردی همدینان و اهل وطن در نزد قومی ممدوح است چرا باید که همدردی اقوام دیگر از همدینان
و اهل وطن آنها نزد آن قوم نا ممدوح باشد - اگر همدردی انگریزان از قوم و همدینان خود ممدوح
است چرا باید همدردی مردم هند هندو یا مسلمان از همدینان یا هموطنان خود در نظر آنها مذموم
باشد + خدای اسلام در یک جای کتاب اسلام یعنی هدایت نامه خود فرموده است که اگر کسی
یک نفس را بی سببی بکشد چنان است که همه اولاد آدم را کشته باشد زیرا که "بنی آدم اعضای
یکدیگرند" + در جای دیگر میفرماید بکشید کسانی را که در صدد کشتن شما هستند + هادی اسلام خود
فرمود که "عزیز گرامی دارید مهمان را اگرچه کافر باشد" - و هر کس میداند که او خود چگونه با مهمانان
کافر خود رفتار میفرمود - ولی چون آن قوم در میان میگذاشت و مار از روزگار کفار بر می آورد +
در عالم انسانیت و اخوت باید همدرد همسایگان و صلح کل باشیم ولی در خصومت و عداوت دیلم و

---

[1] Respectfully but emphatically

جفا جوئی دقیقهٔ فروگذار نکنیم + اتفاق و همدردی و یگانگی و اخوت مسلمانان در میان خود ابداً منافاتی بالایلتی با حکومت های آنها یا بدوستی و اتحاد با بیگانگان ندارد و تا هنگامیکه دیگران با ما مهربان هستند با آنها مهربانیم و چون با ما مخالفت می ورزند ما نیز باید با آنها خلاف ورزیم و چنان ندانند که ما گوسفندان سلیم هستیم + من باواز بلند میگویم که هنگامیکه انگریزان با روسیان معاهده کردند در تقسیم ایران بایستی که ایرانیان و ترکان نیز در میان خود معاهده بکنند مناسب حال خود - ولیکن کمال افسوس و شرمساری است که در چنین زمانی باید در میان این دو دولت اسلام خصومت و جنگ و جدال باشد - بالجمله همدردی و اخوت و اتفاق و اتحاد و مودت بین المسلمین در هر حال از جملهٔ واجبات اول است و بدون آنکه نقصانی بکسی برساند و بدون آنکه در لایلتی مسلمانان هند نسبت بحکومت انگلیش ضرری داشته باشد بلکه این کار سبب صلح کل و صلاحیت عموم خلق جهان خواهد بود + مگر بهیچ حال و بهیچ وجه این شعر را فراموش نباید کرد " چو عضوی بدرد آورد روزگار دگر عضوها را نماند قرار" و آخر همه این آیه و فرمان عظیم الشان تهدید آمیز خالق قهار جبار و مالک کن فکان را

قل ان کان آباؤکم وابناؤکم واخوانکم وازواجکم وعشیرتکم واموال اقترفتموها وتجارة تخشون کسادها ومساکن ترضونها احب الیکم من الله ورسوله وجهاد فی سبیله فتربصوا حتی یاتی الله بامره والله لا یهدی القوم الفاسقین -

نباید گاهی مسلمان جهان فراموش کنند +

اما صورت همدردی اهل اسلام

چنانچه سابقاً عرض شد همدردی و اخوت اهل اسلام از جملهٔ غیر ممکنات است یا که اقلاً بگوئیم از غیر ممکنات معلوم میشود + در میان اهل چین که چهل یا پنجاه کرور استند همدردی و اخوت غیر ممکن نیست چرا که همه اهل یک مذهب و اکثر یک مذهبها دارند و چنین

معلوم میشود که در اینوقت بحرکت هم در آمده اند - ولی در میان مسلمانان و در هر ملکی از ممالک
اسلام بسیار مشکل است چرا که اقوام و فرقهای مختلف اند و غالباً جاهل اند بحدی که بتحمل سر
یک ادنی چیزی یا امری صدها خون ناحق ریخته میشود و خصوصاً در ملک هند - یکسال پیش
نگذشته است که در بمبئی بدون هیچ سبب جهتی یا یک سبب بی حقیقتی تخمیناً خون ناحق شد
و چهل پنجاه کس زخمی شدند و معلوم نیست که اگر بند و بست معقول نشده بود چند خون ناحق ریخته
می شد و بدون آنکه کسی راغب باشد + غالب امور مذهبیه و غیر مذهبیه این امت مرحومه یا تمام
امور دنیویه آنها شامل و ممزوج و درهم و برهم گشته بلکه باید گفت بتحقیقت صدها هزار امر یعنی
و بدعت را با امور دینیه ممزوج نموده اند و علماء و بزرگان آنها نیز اکثر اهل غرض اند + ولیکن
هر مرد و هر زن و هر طفل خردسالی که اندک مغزی در سر داشته باشد میداند که حالت تمام
مسلمان ربع مسکون در این وقت چگونه است و از چاره و علاج هم خارج است + مع ذلک
بهر حال باید یکبار یک سعی و امتحانی در علاج این حال نمود و اگر رایگان شود و فائده نبخشد
اندیشه آنرا بکلی از سر بیرون کرد + بنده رای از خود ظاهر میکنم خواه کسی آنرا پیروی کند
و خواه نکند +

اما امور دینیه - (۱) در میان هر گروه و هر فرقه باید جمعی از بزرگان و علماء
و فضلاء یک کامیتی شده بنشینند و امور دینیه و مذهبیه خود را هر چه بدانند و معتقد باشند از
امور دنیویه علاحده نمایند + مگر ضرورتی ندارد که سنی بمبئی را رای دیگر باشد و سنی مدراس را
رای دیگر یا شیعه بمبئی را رای مخالف رای شیعه جای دیگر باشد و همچنین فرقهای دیگر را (۲)
آنچه را که داخل امور دینیه و مذهبیه بیابند هیچ فرقه دیگری را حق نباشد که در آن مداخلت
و گفتگو کند + مگر خود بزرگان آن گروه آن امور را حک و اصلاح نمایند بطوری که مطابق شرع
اسلام باشد + (۳) در امور مذهبیه هر فرقه اگر شخصی از فرقه دیگری بحث نامعقول کند - یا
بزرگان آن فرقه یا اعمال آن فرقه را ذم گوید یا دشنام دهد یا در کتابی دشنام و طعن و لعن

بنویسد آن کس مورد سزا و عقوبت خواهد بود و سزای او با حاکم قضا یا مجسٹریٹ خواهد بود +
(۴) کسانیکه از یک فرقه اند در بازار و ملاء عام و در مساجد و بر منابر یا در مجالس خود که محتمل
از فرقهٔ دیگری آنجا حاضر باشند فعلی را بجا نیارند و سخنی را بر زبان جاری نسازند که آن فرقهٔ
دیگر برانگیخته و رنجیده شوند و موجب فساد گردد + (۵) و همچنین اگر در خانهٔ شخصی از یک گروه
نوکران و چاکران از گروه دیگری باشند نیز فعلی را بجا نیارند و سخنی را نگویند که موجب رنجش
خاطر آنها شود + (۶) چنانچه بالا ذکر شد هر شخص که مجرم شود چند کس را گواه نموده همان
کس را نزد حاکم یا مجسٹریٹ برند که او عقوبت نماید بهر نحوی که مناسب داند + (۷) بعضی
از امور هستند که بواقع همهٔ فرق در آنها شریک اند مثل کیفیات و واقعات ایام محرم بعضی
از این امور را بزرگان و علماء یک گروه جزء عزاداری میدانند (در صورتی که عملی نباشد
خلاف مذهب و عقیدهٔ دیگری و باعث رنجش) - بعضی دیگر هستند در نزد بزرگان هر فرقهٔ بد و
مذموم استند پس بزرگان هر گروهی گروه خود را ممنوع دارند از آن اعمال و افعال و اشتراک
و اشتغال در آنها - بلکه هر دو فریق بدستیاری یکدیگر آن امور را موقوف و معدوم سازند + پس
بهر حال بزرگان هر گروهی امور مذهبیهٔ گروه خود را اصلاح نمایند + مثلاً شخصی نیاز محبوب
سبحانی را بجا می آرد اگر بزرگان آن گروه چنین میدانند که این کار بدعت است خود موقوف
سازند - یا اگر چنین میدانند که مبلغ گزافی در آن برباد میشود و کسانی میخورند که مستحق نیستند پس
بطور دیگری آنرا اصلاح نمایند که آن نیاز بشود ولی زر گزاف برباد نرود +

اما امور دنیویه - ابتدا باید دانست که هر کمیتی خاصی که نسبت دارد بفرقهٔ
خاصی در تمام امور دنیویه باید با دیگران مشترک باشد یعنی که هر ساله در ایام خاصی همه یکجا جمع
شوند و رای زنند بهر اصلاح تمام امور دنیویهٔ عامهٔ اهل اسلام - مثلاً شرابخواری - زناکاری -
قماربازی - سودخواری - رشوت خواری - تهذیب اخلاق - معاشرت - صحت - تعلیم و تربیت -
دستکاری - هنرهای مفیده - تجارت - فلاحت و هزارها کیفیت و حوائج و امور دیگر که لازم و ملزوم

زیست و زندگی میباشند + بالفعل در میان مسلمانان هند یک یا دو اجتماع میباشد بنام "مسلم لیگ" و "ایجوکیشنل کانفرنس" - یکی از اجتماعات کافی است خواه بهمین نام باشد و خواه بنام دیگری زیرا که غرض اصلاح حال همدینان است + اگر تمام اجزاء یعنی ممبران یک کامیتی در آن کانفرنس سالیانه جمع نشوند اقلاً از هر کامیتی یکی دو کس باید در آن شامل باشند + مگر بنده در این مطلب سخن را طول نمیدهم زیرا که خردمندان همه بخوبی میدانند که غرض از اصلاح امور دینیه و دنیویه و معاشرت و تهذیب اخلاق وغیره چه چیز و چگونه است و چگونه باید بشود - مثلاً همه کس میداند که عموم اهل یک ملت عظیم مرد و زن و پسر و دختر باید علم حاصل کنند و تربیت شوند بحال عربی + و در این وقت آنچه بنده از صبح تا شام صرف در یک مقام بچشم می بینم گمان میکنم که در سراسر ملک هند حال بر همین منوال است + مثلاً شراب خواری - سیناهی خواری - افیون - مدک - کشیدن سگار - یا بیڑی - و اعمال دیگر چنان شایع شده و رواج بهم رسانیده که از طفل سه ساله تا مرد هفتاد و هشتاد ساله معتاد باینها شده اند - تمام مکتب ها و مدرسه ها و اسکولها خراب و تباه است و اطفال هر صنفی از اصناف خلق در یک مدرسه میروند و ابداً تمیزی در میان آنها و رفتار و کردار آنها نیست + این هم یکی از جمله عادات و کارهای بیمعنی اکثری از خلق الله است که مثلاً قصاب و حجام هم در طفولیت اطفال خود را بمکتب میفرستند نه باراده آنکه صاحب علم و ادب شوند بلکه برای آنکه عاقبت قصاب و حجام بر آیند مگر صحبت آنها دیگر اطفال را نیز خراب میکند - بسیاری از دختران خردسال پان میخورند + بعضی پیرزنان ناقص عقل چون دختران خردسال را دعا میکنند میگویند "بزودی عروس شوی انشاءالله" هرگونه حکایت و بیانی در حضور دختران و پسران خردسال میشود + ناچ و رنگ بکثرت است و موعظه و نصیحت و مسجد و نماز و بیان دین و قیامت بی نهایت قلیل و نادر + و زنان این ملک غالباً بی علم و بکلی جاهل و بدرفتار و بدکردار و بیحیا و فحاش اند و لسخنان و اعمال قبیحه استعمال دارند + آدب و حیا بکلی در این ملک معدوم است و خلق چنین میدانند که آزادی واقعی و معنی

و فحوای آزادی همین است + طفلی دو سه ساله صد ها دشنام غلیظ بر زبان دارد و همچنین بسیاری از زنان - نه مردان را آن تمیز و حیا است که زبان خود را در حضور زنان از کلمات نامعقول فرو بندد و نه زنان را است که در حضور مردان سخنان غلیظ نگویند + بعضی از اطفال یا جوانان را طرز رفتار و گفتار و کردار و خطاب و تکلم با بعضی از مردمان عالیشان یا سالخورده یا عالم و فاضل چنان بی ادبانه و سخره آمیز است که هر خردمندی را شرم آید + گدا و کلاش و جادوگر و عامل و طبیب نادان و شیاد و کیمیاگر و امثال اینها درین ملک بیشمار اند + کرورها زر در عروسی و عزا و میزبانی و بسم الله خوانی و مراسم و نیاز های پوچ بعضی دیگر برباد میشود که از آنها ممکن است هم قوم تربیت شود - هم مسجد و مدرسه و شفاخانه و مسافرخانه و یتیم خانهای متعدد ساخته شود - هم تجارت شود + و کان ذلک هزار ها از اینگونه اعمال بیباشند که اصلاح لازم دارند و اصلاح همه واجب است + و این اصلاح عام خاصهٔ ملک هند نیست بلکه تمام ممالک اسلامیان باین اصلاح محتاج اند و این اصلاح در همه جا اشد ضرورت را دارد +

اصل اصیل غرض بنده از نوشتن این کتاب (۱) همدردی و اخوت واقعی اسلامی است درمیان تمام اقوام و فرق اهل اسلام - (۲) در بعضی ازین امور مذکورهٔ فوق و نیز در همدردی و اخوت و امثال اینها باید درمیان دولتهای اسلامیه و همچنین درمیان مختلف فرق اهل اسلام معاهده و شرایط هم باشد بلکه بسوگند موکد و استوار گردد که اگر بعضی واقعات رخ دهد که نقصان بر تمام اهل اسلام برسد و بیم آن باشد که اسلام را خطری وارد آید همه برای جان دادن حاضر و آماده باشند - (۳) البته درین زمان و مقتضیات حالت زمانه در هر امری از امور زیست و زندگی پولتیک شامل و مخلوط و ممزوج است و اقوامی که تا این زمان این لفظ و فحوای آنرا ندانستند با خاک یکسان شدند مگر این لفظ بحقیقت در قرآن مسلمانان هم موجود است و مرادف همدردی و اخوت بلکه عین همدردی و اخوت است + پس نزد رای بنده همدردی واقعی بدون پولتیک نمیشود - و اگر سایر اهل اسلام مخالف باشند که قدم در دایرهٔ پولتیک گذارند بنده اقلاً اهل ملک خود را تاکید

و مبالغه میکنیم که آینده و اساس امور خود را بر پولتیک نهند تا سیاست ملکرانی و زندگی آنها استوار گردد. (۴) اصلاح تمام امور دینیه و دنیویه و اخلاق و معاشرت و سایر امور و اسباب زندگی است.

اکنون بنده فقیر میگویم که چون عضوی از اعضاء سائر اولاد آدم و مانند یکی از کسانیکه در اسلام در تحت کلام انّ المؤمنون اخوة واقع شده اند لله و فی الله بدون غرض و بدون طلب مزدی آنچه شرط بلاغ و فرض منصبی بنده بود باندازه دانش و دانست خود بیش و کم بجا آوردم. دیگر همدینان ما خود میدانند بجا آرند یا نیارند. خدا تعالی بلطف و کرم خود توفیق آنها بدهد که توانند همدردی و اخوت و این امور سابق الذکر را بدانند و بفهمند و پیروی کنند.

"ما نصیحت بجای خود کردیم — روزگاری درین بسر بردیم
گر نیاید بگوش رغبت کس — بر رسولان بلاغ باشد و بس"

و ما اسئلکم علیه من اجر ان اجری الا علی رب العالمین

خاکپای تمام مسلمانان جهان
مهدی اصفهانی